

MÜSLÜMAN CEMAATTEN ULUSAL KİMLİĞE
RUS AZERBAYCANI 1905-1920
TADEUSZ SWIETOCHOWSKI

ARAŞTIRMA
DİZİSİ
BAĞLAM

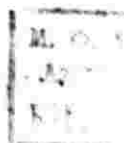

MÜSLÜMAN CEMAATTEN ULUSAL KİMLİĞE
RUS AZERBAYCANI 1905-1920

TADEUSZ SWIETECHOWSKI

Türkçesi : Nuroy Mert

BAĞLAM YAYINLARI

73 (2A3)
Bağlam Yayınları/14
İnceleme - Araştırma/5

Birinci Basım : Ağustos 1988

RUSSIAN AZERBAIJAN
1905 - 1920
The Shaping of National
Identity in a Muslim
Community
(Cambridge University Press, 1985)

Kapak Fotoğrafı : Çarlık Rusyasının
İkinci Dumasında Milletvekillerinden
bir grup. (En solda ayakta duran
Feth Ali Han Hoyski)

Dizgi : Eşlek Matbaası/511 75 37
Baskı : Erenler Matbaası
Kapak Baskı : Özdemir Ofset

Bağlam Yayıncılık
Ankara Cad. 131/1
34410 Cağaloğlu - İST.
Tel. : 513 59 68

İÇİNDEKİLER

Türkçe Baskıya Önsöz	7
Önsöz	9
Haritalar	13
1 — Yüzyıllık Rus Yönetimi	19
2 — 1905 Devrimi ve Azerbaycan'da Siyasal Uyanış	65
3 — Savaş ve Devrimler Dönemi : İdeolojiler ve Siyasal Yönelimler	97
4 — Özerklik Arayışı İçinde Ulusun Oluşumu	123
5 — Transkafkasya Federalizmi	147
6 — Azerbaycan Milli Devleti	177
7 — Sovyet Yönetiminin Gelişi	223
Sonuç	255
Kaynakça	265
Dizin	287

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ

Azerbeycan yakın tarihi birçok açıdan büyük önem taşıyor. İlk olarak, bölgenin Rus Çarlığı tarafından istilâ edilmesi ve daha sonra Sovyetler Birliği'nin bir parçası haline gelişi sonrasında unutulmaya yüz tutan fakat çok ilginç bir tarihi var. Türk fakat dinî açıdan kopuklukları İran Şahlığı değerlerini paylaşan Azerî toplumunun Çarlık istilasına kadar olan yaşamı bölgede Dağıstan bir istisna olarak kabul edilirse Hanlık yönetimlerinin en enteresanını oluşturuyor. Ayrıca bir kısmı yayılcı bir Avrupa İmparatorluğunun diğer kısmı da çöküşü yaşayan bir Şahlığın yönetiminde kalan Azeriler'in bu iki ülke sınırları dahilindeki faaliyetleri de birbirinden değişik olmuştur. Çarlık yönetimi Azerileri farklı mezhepten dindaşlarının bilhassa Dağıstanlıların isyanlarını bastırmakta kullanırken, aynı mezhepten ancak farklı dil ve ırka sahip İranlı yöneticilerine karşı bu ülkedeki Azerilerin faaliyeti bu ikinci farklılığa yönelen bir seyir izlemiştir.

İkinci olarak önce Çarlık, sonra Sovyet yönetimi altındaki Azerî toplumunun incelenmesi bu toplumsal yapılar içindeki milliyetçilik hareketini araştırmada kuşkusuz en iyi örneklerden birisini teşkil ediyor. Ancak burada temel bir sorun var o da her iki dönemde de Azerbeycan tarihinin ideolojik efsaneleştirilmesidir. Bilhassa Sovyet yönetimi Azerbeycan tarihinin belli bir bakış açısından ele alınması ve bazı bölümlerinin unutturulması yolunda bir tavır izleyince Azerbeycan tarihinin bu yönlerinin ele alınması yerli olmayan yazarlarca yapılmıştır. Bunun da kolay bir iş olmadığı açıktır. Bir kere ilk el kaynaklar ve arşivler ya Sovyet yöneticilerinin izin verdiğince kullanılabilir ya da tamamen kapalı durumda bulunuyor. Bunun dışında ikinci elden kaynakların önemli bir kısmı da belirli bir görüş açısının dışına pek çıkmıyor.

Üçüncü olarak yakın dönem Azerî tarihinin bizim acımızdan da büyük önemi var. Ceditçilik hareketi ve milliyetçi bir elitin ortaya çıkması Azerî toplumunun dikkatini Şii olduklarından ziyade Türk olduklarına yöneltince Azerî seçkinlerinin Osmanlı İmparatorluğuna yönelik biçimi değişmiştir. Bu bir yandan Ahmed Ağayef, Hüseyinzâde

Ali Bey, H. Sabri Ayvazof gibi kimselerin Osmanlı siyasal düşüncesinde etkili olmalarını, ilk ikisi gibi olanların ise doğrudan siyasal yaşamda da rol oynamalarını, öte yandan Azeri toplumunda da Pan-Türkist diyebileceğimiz bir hareketin doğmasını sağlamıştır.

Nihayet dördüncü olarak Azeri toplumu Rus Çarlığı içinde Tatarlarla birlikte zengin doğal kaynakları nedeniyle, maddî güce de sahip bir müslüman seçkinler grubunun belirginleştiği bir sosyal yapıyı ortaya çıkartmıştır ki Zeynelabidin Tagiyef ve benzeri seçkinlerin toplumsal rolleri bizzat araştırmaya değer niteliktedir ve kuşkusuz bu zenginleşmenin toplumsal sonuçları da önemli bir inceleme sahasıdır.

Elimizdeki kitap böylesine ilginç bir döneme ve yapıya nüfuz etmeye çalışan bir kaynak. Bu dört temel yönelimden birincisi ve dördüncüsü hakkında kitap detaylı bilgiler veriyor. Ancak, son alanda diğer müslüman gruplarla kıyaslama daha anlamlı olabilirdi. İkinci alanda ise yazar aşılması çok zor olan kaynak sorununu elinden geldiğince çözmeye çalışmış ama bu alandaki sorun zikrettiğimiz gibi tarih çalışmalarına politik bir yön vermeye çalışan* tavır olduğu için tam bir çözüm ortaya çıkamamış. Ancak, yazarın kaynakçasının şimdiye kadar yazılan eserler içinde en iyilerinden birisi olduğunu da vurgulamak gerekiyor. Nihayet üçüncü alanda bizzat mahallî yayın organlarını (İrşad, Yeni Hayat, Füyûzat gibi) tarayarak daha anlamlı bir anlatım ortaya çıkarılabildi. Gene Osmanlı kaynaklarına yönelim ilgili bölümü daha ilginç hale getirilebilirdi.

Bütün bu dilekler elimizdeki kitabın değerini düşürmek için ileri sürülen noktalar değildir. Aslında yazar şimdiye kadar yapılmamış ölçüde bir derlemeyi okuyucuya kolay okunur biçimde sunmaktadır. Tabii, ayrıca Tadeusz Swietochowski'nin kitabı hakkında dilekler belirtirken elimize böyle bir derlemeyi veren ABD'li yazara karşı bizi çok yakından ilgilendiren bu konuda neler yaptığımızı da düşünmemiz gerekiyor.

M. Şükrü Hanioglu

ÖNSÖZ

Bu kitabın konusunu Rusya'nın Azerbaycanlıların yerleşik bulunduğu sınır bölgesi oluşturuyor. Azerbaycanlılar, büyük çoğunluğu İran sınırı karşısında yaşayan, Türkçe konuşan müslümanlar. Bu topluluğa ilişkin tartışma konumuz, yerel halk arasında ulusal çizgide yeni bir topluluk kimliğinin doğmasını amaçlayan düşünce ve çabaların oluşumu. Kronolojik olarak çalışmamız, Azerbaycanlıların ulusal nitelikli hedefleri açıkça ifade etmeye başladıkları 1905 Rus Devrimi döneminden, 1920'de Sovyet Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar uzanıyor. Ermeni ve Gürcü komşularının aksine, Kafkasya'daki en geniş ulusal topluluk olmasına karşın, Azerbaycan modern tarihi üzerine herhangi bir batı dilinde, Amerikalı tarihçilerin bölge üzerine bazı çalışmalarında yer alan 1920 öncesine kısmî değinmeler dışında, monografik bir çalışma yok. Nitekim, Rusya'daki müslüman topluluk üzerine yapılan çalışmalarda da birçok bakımdan modernleşme açısından başı çekmiş olan Azerbaycan'a kısmen değinilmekte.

Azerbaycan üzerine Sovyet tarih çalışmaları ise, aksine oldukça fazla. Ancak Sovyet tarihçiliği çeşitli dönemlerde ilgi alanı ve takınılan tavır açısından derin farklılıklar göstererek, çoğunlukla Azerbaycan'ın geçmişine iliş-

kin bazı hususları abartmış, bazılarını ise ihmal etmiştir. Genelde, çalışmaların çoğu Bakü'nün kozmopolit çerçevesi içinde yaşayan yerli olmayan göçmenleri sözkonusu eden işçi sınıfı hareketi üzerine yoğunlaşmıştır. Sovyet tarihçileri eski bir geçmişe dayanan Azerbaycan milli kimliğini vurgulamakla birlikte, 20. yy.daki milli hareketlere çok az yer vermektedirler. Daha önemlisi, Azerbaycan tarihine Sovyet yaklaşımı, İslami miras ve yüzyıllarca süren İran'ın önemini gözden uzak tutmak eğilimi taşımaktadır. Sovyet tarih yazıncılığının Azerbaycan üzerine tartışılmaz ürünleri, siyasal olmayan, ekonomi, kültür ve düşünce hayatı üzerine ve daha çok 19. yy.'a ilişkin olanlardır. Bu çok önemli akademik çalışmaların oluşturduğu yapı üzerine Sovyet tarihçilerinin ülkelerinin geçmişinde hayati önem taşıyan bu döneme ilişkin bir senteze ulaşmalarını diliyoruz.

Bu kitabın kaynaklarının büyük bir bölümünü geniş ölçüde Sovyet yayınları (kitaplar, makaleler ve belge koleksiyonları) oluşturuyor. Ancak, birincil kaynaklar için Sovyetler Birliği dışındaki arşivlerden yararlandık. Bunların başlıcaları, İngiltere'deki **Public Records Office** ve Birleşik Devletlerdeki **National Archives**. Aksi işaret edilmediği takdirde tüm çeviriler bana aittir.

Woodrow Wilson International Center for Scholars'ın sağladığı mali imkânın araştırma ve yazma sürecinde büyük yardımı oldu. Dahası, **Wilson Center**'daki birçok seminer, araştırmanın metodolojik yönlerini tartışma olanağı verdi. Bu vesileyle **Wilson Center**'a, onun alt birimi olan **Kennon Institute for Advanced Russian Studies**'e, saygıdeğer kadrosuna ve 1980 - 81 grubu üyelerine teşekkürlerimi iletmek isterim. Bu çalışmaya toplu katkısı olan diğer bir akademik çevre, araştırmanın bazı sonuçlarını sunduğum 'Columbia University Seminar for Studies in the His-

tory and the Culture of the Turks' dü, seminer üyelerine yorum ve görüşleri için teşekkür ederim. Çalışmanın metninin ortaya çıkması, eleştirilerini esirgemediği iyi niyet ve sabırla basıma hazırlanmasının her aşamasında katkıları olan eşim Marie Lukens sayesinde oldu. Kitabımı kendisine ithaf ediyorum.

Transkripsiyon üzerine bir not : 20. yy. boyunca, Azerbaycan'da birbirini izleyen üç değişik alfabe kullanıldı: Arap alfabesi, Sovyet'in ilk döneminde Latin alfabesi ve Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nde halen kullanılan Kiril alfabesi. Tüm Azerî kelimeleri güçlü fonetik bir imla ile transkript etmek yerine, Arap ve Kiril alfabeleri için değişik transkripsiyon sistemleri kullandım. Bundan dolayı, farklılıklar gözardı edilmemekle birlikte, okuyucu aynı kelimenin farklı transkript edilmiş şekilleriyle karşılaşabilir. İlişikteki tabloda Azerî Kiril harfler ve Latin alfabesindeki karşılıkları gösterilmektedir. Her iki transkripsiyon sistemi de E. Allworth'un **Nationalities of the Soviet East : Publications and Writing Systems - A Bibliographical Directory and Transliteration Tables for Iranian and Türkic Language Publications** (New York, Columbia University Press, 1971) adlı eserine dayalı olarak yapılmıştır. Rusça, Osmanlıca ve Farsça terim ve isimlerin transkripsiyonları **Library of Congress** sistemine göre yapılmıştır.

Azerî soyisimlerinin okunuşu oldukça karmaşık bir sorun oluşturdu. Soyismi kullanma, Rus yönetimi ile başladığından çoğunlukla bunların sonlarında Vezirov, Tagiyev, Hüseyinov gibi Rusça takılar bulunuyor. Bazı kimseler hem Rusçalaşmış, hem de yerel söyleyişlerindeki isimleriyle tanınıyorlar. Diğer bazıları ise, Türkiye'ye göçettiklerinden isimleri Türkçeleşmiş, Rüstembekov —Rüstembeyli, Kesmemmedov— Hasmehmetli, Agayev - Ağaoğlu gibi. Kitapta şahısların Azerbaycan'da sosyal hayata katıldıkları isim-

leri esas alındı, ismin değişen kısımları bazen parantez içinde belirtilmek dışında kullanılmadı. Yine de mutlak bir tutarlılık sağlanamadı, örneğin, 'Mirza Feth Ali Ahundov kitapta Rusya dışındaki yayınlarda uzun süre kullanılan Ahundzade ismiyle anılıyor.*

Tarih Üzerine Bir Not: 1 Şubat 1918'den önce Rusya ve Transkafkasya'da geçen olayların tarihleri Jülyen takvimine göredir, bu takvim Batı'da kullanılan Gregoryen takviminden 20. yy. da 13, 19. yy. da 12 gün geridir. 1 Şubat 1918'den sonraki tüm tarihler Gregoryen takvimine göredir.

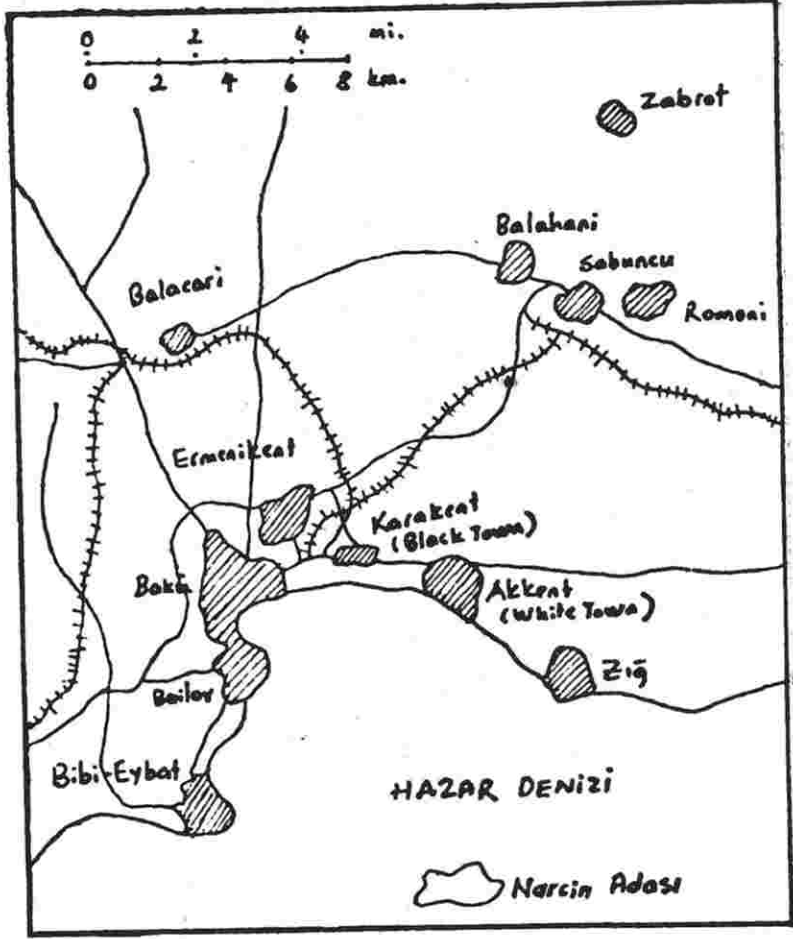
AZERİ KİRİL HARFLERİ*

Azeri Kiril Harfleri	Latin Harfi olarak karşılığı	Azeri Kiril Harfleri	Latin Harfi olarak karşılığı
Аа	a	Өө	ö
Вв	b	Пп	p
Вв	v	Рр	r
Гг	g	Сс	s
Гг	gh	Тт	t
Дд	d	Уу	u
Ее	ye e	Уу	ü
Ээ	ä	Фф	f
Жж	zh	Хх	kh
Зз	z	Һһ	h
Ии	i	Цу	ts
Йй/Јј	yž	Чч	ch
Кк	k	Чч	j
Кк	q	Шш	sh
Лл	l	Ыы	ı
Мм	m	Ээ	ë
Нн	n	Юю	yu
Оо	o	Яя	ya

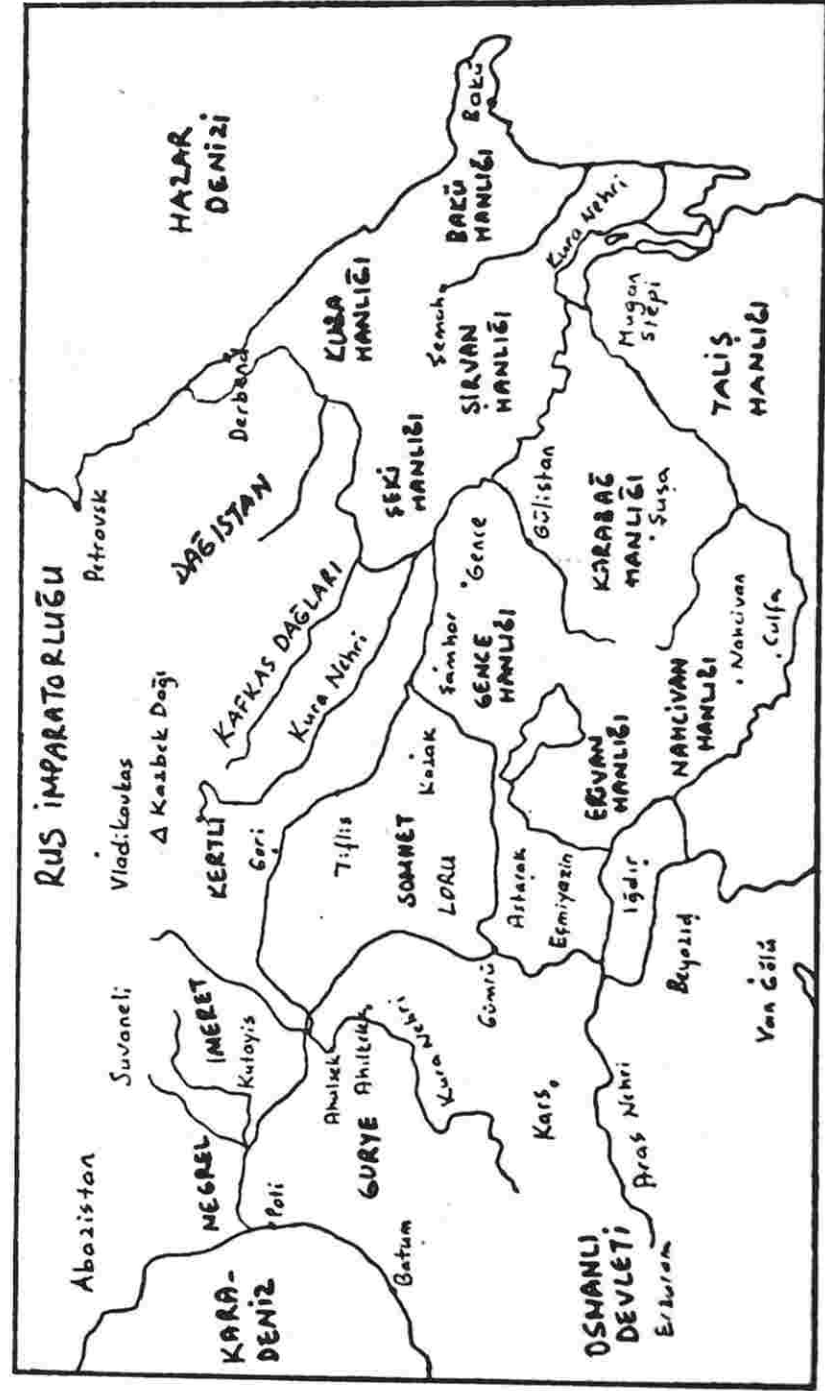
* J 1959'da Й şeklini almıştır.

(*) Tüm özel isimler ve terimlerin İngilizceye transkript edilmiş haliyle karşı karşıya bulunduğumuzdan ve bunların özgün yazılış ve söylenişine ulaşmamız olanağı da olmadığından, Türkçe literatürde yaygın kullanılış şekillerini esas aldık. Bu amaçla, daha önce bölge üzerine yazılmış veya daha geniş kapsamlı olup bölgeyi de ilgilendiren çalışmalardan yararlandık. Bu çabamızda değerli yardımlarından faydalandığımız Sayın Prof. Hüseyin Hatemi'ye teşekkür ederiz. Varsa mevcut tüm hatalar şahsımıza aittir. - (Ç.N.)

(*) Azeri dili kitapta sözü geçen dönemde ağırlıklı olarak Arap harfleriyle yazılıyordu, bu dönemde nadiren Kiril harfleriyle yazım söz konusu olmuştur (Kaspiy örneğinde olduğu gibi). Kiril harflerinin yazıda kullanılması Sovyet rejimi sonrasında uygulanmıştır, ancak yazar bu kullanımı da gözönünde bulundurarak bu alfabeyle de veriyor. - Ç. N.

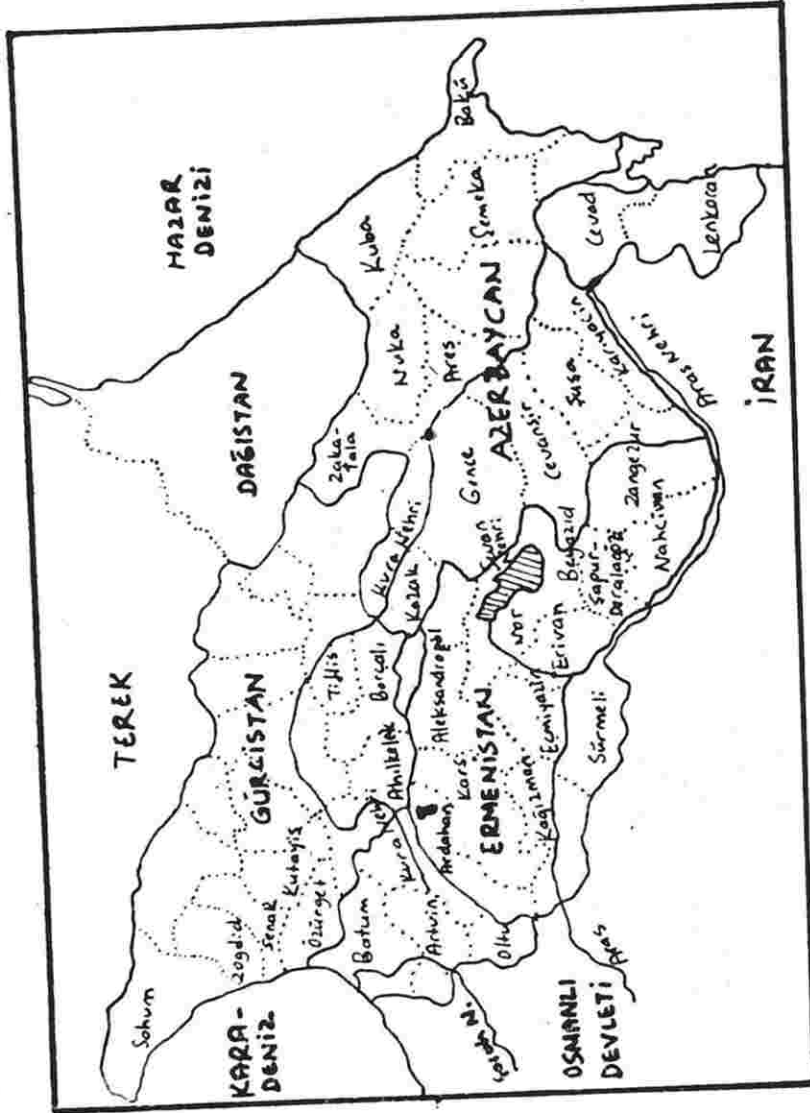

Bakü ve çevresi

19. yy. başlarında Transkafkasya

Sovyet idaresinden sonraki sınırlar

COĞRAFI YER İSİMLERİ*

- ABKHAZIA — Abhazistan, Abazistan
 ALEXANDROPOL — Gümrü
 AKHALKALAK — Ahılkelek
 AKHALTSIKH — Ahalsek, Ahıska
 AKSTAFİ — Akastafa, Akıstafa, Ağıstafa
 ARAXES (River) — Aras (Nehri)
 APSHERON — Apşeron, Abşeron
 ASHTARAK — Astarak
 BALADZHARY — Balacarı
 BALAHANİ — Balahani
 BIBİ - EİBAT — Bibi Heybet, Bibi Eybat
 BORCHALU — Borcalu, Borçalı
 CASPIAN SEA — Hazar Denizi
 DUSHET — Duşet, Tuşek
 DZHEVANSHIR — Cevanşir
 DZHEVAT — Cevad
 EREVAN — Erivan
 ETCHMIADZIN — Eçimedzin, Eçmiyazin, Üç Kilise
 GANJA — Gence (Sovyetlerde bugünkü adı Kirovabat)
 GEOKCHAI — Gökçay
 GORI — Gori
 GURIA — Gürye, Guriye
 İMERETİ — İmeret, İmeretya (Osmanlılar Açıkbaş da diyorlardı)
 JUFFA — Culfa
 KAGHİSMAN — Kağızman
 KARABAGH — Karabağ
 KARTLI — Kertli - Kartel
 KAZAKH — Kazak
 KURA (River) — Kür, Kura (Nehri)
 KUTAIŞ — Kutayış
 LECHKUM — Legkhum
 LENKORAN — Lenkeron
 LORI — Loru
 MİNGRELİA — Megrel, Mingrelistan, Migreli, Dadyan, Tatyana
 NAKHİCHEVAN — Nahçevan, Nahçıvan
 NARGIN — Nargin, Narcin
 NOR BEYAZIT — Yeni Beyazıt
 OLTİ — Oltu
 OZURGET — Özurget
 PETROVSK — Mahoçkale, Şamilkale

* Haritada bazı yer isimlerinin Türkçe'de kullanılan birden fazla karşılığı bulunuyor veya bazılarının okunuşları değişik kaynaklarda farklılık gösteriyor, tüm bunları sadece haritayı Türkçe'ye çevirdiğimizde gösteremeyeceğimizden daha yararlı olur düşüncesiyle bu listeyi hazırladık - (Ç.N.)

POTI — Poti, Faş
RACHA — Raça
RAMANY — Ramani
SABUNCHÍ — Sabuncu
SAMUR (River) — Şemhur
(Çayı)
SEVAN (Lake — Sevan (Gö-
lü), Gökçeçoban (Gölü), Gök-
cegöl
SHAMKHOR — Şamkor, Şamhor
SHAPUR DARALAGIAZ — Şapur
Daralagöz (Elegaz, Alagaz)
SHAROPAN — Şehriban
SHEKI — Şeki
SHEMAKHA — Şemaha, Şemeka
SHIRVAN — Şirvan

SHUSHA — Şuşa
SIGNAKH — Sıgnak, Sıknak,
Sıgınak
SOMKHETIA — Somhet
SUANETIA — Suvaneli, Suva-
net, Sivanet
SUKHMI — Sohum
SURMALU — Sürmeli
TALYSH — Taliş
TIONET — Tiyonet, Tıyanet
TRİALET — Triyalet
ZABRAT — Zorat
ZAKATALY — Zaka - Tala
ZANGEZUR — Zengizur
ZLYKH — Zığ
ZUGDIDI — Zogdid, Zogdidi

BİRİNCİ BÖLÜM

YÜZYILLIK RUS YÖNETİMİ

Kuzeyde Kafkas dağlarının güney yamaçları, doğuda Hazar Denizi, batıda Ermenistan dağları arasında kalan bölgeye Azerbaycan denilir. Bölgenin güneyindeki doğal sınırı belli belirsizdir ve burada Azerbaycan İran platosuna karışır.

Antik Medler ve Persler döneminden itibaren Azerbaycan İran'ın çekim alanı içindedir. İsmi etimolojisi üzerine bir teori, bu ismin Büyük İskender zamanındaki Pers Satrabı Atropotenes'in isminden türediğini savunur. Daha popüler diğer bir iddia ise, bu ismin kökünün Pers dilinde ateş anlamına gelen **azer** kelimesine dayandığını ileri sürer; Azerbaycan, yani «Ateş Ülkesi», adını, yerel petrol kaynaklarının ateşlerini beslediği sayısız Zerdüşt tapınağından almıştır. Azerbaycan İranlı olma özelliğini 7. yy.'ın ortalarında Arap fethinden ve İslamı kabul edişinden sonra dahi korumuş, ancak 4 yüzyıl kadar sonra Selçuklu hanedanı yönetimindeki Oğuz Türklerinin akını ile büyük bir oranda Türk nüfusu barındıran bir bölge haline gelmiştir. Zamanla yerli halk, yeni gelen bu göçmen halk ile kaynaştı, Pers dili de daha sonra **Azeri** veya Azerbaycan dilini oluşturacak bir evrim süreci içinde Türk şivesiyle konuşulmaya başlandı.

13. yy., Moğol istilâsından sonra Azerbaycan önce Hulagû İmparatorluğu'nun bir parçası oldu, sonra onun varisleri olan İlhanlıların eline geçti, daha sonra ise rakip

Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerini kuran Türkmenlerin yönetimi altına girdi. 15. yy.'da, aynı zamanda bölgede yerli bir Azerbaycan devleti olan Şirvan Şahlar devleti ortaya çıktı. Bir sonraki yüzyılın başlarında Azerbaycan'da diğer bir yerel hanedanın, Safavilerin güç odağı haline geldi. Etkin bir merkezîyetçiliğin hakim olduğu ve İslamın şii koluna dayandırılmış bu yeni hanedanın yönetimi 1722 yılına kadar, iki yüzyıldan fazla sürdü. Bu yeni Pers krallığının sonunu getiren, iç karışıklıklar ve Afgan istilâsı oldu.¹

Azerbaycan Hanlıkları ve Rus İstilâsı

1736 yılında İran'da başa geçen güçlü yönetici Nadir Şah'ın 1747 yılında bir saray darbesi sonucu öldürülmesiyle imparatorluğu bir karışıklık ve anarşi devresine girdi. Bu koşullar altında İran'ın Azerbaycan üzerindeki hakimiyetinin son bulması ile yerel güçler bağımsız prenslikler haline dönüştüler. Aslen bağımsız olmakla birlikte, bazıları İran'da yönetime geçen zayıf Zand hanedanı ile bağlantılı halindediler. Aralarında derin siyasal bölünme ve iç savaşlar olmasına rağmen, bu Azerbaycan'ın yarım yüzyıl süren bağımsızlığının başlangıcıydı. Prensliklerin çoğu Pers monarşisinin küçük birer kopyası olan hanlıklar halinde şekillenmişti. Bunlar, kuzeyde Karabağ, Şeki, Gence, Bakü, Derbent, Kuba, Nahcivan, Taliş ve Erivan, güneyde ise Tebriz, Urmî, Erdebil, Hoy, Maka, Meracın ve Karadağ'dı.² Hanlıkların çoğu, ayrıca kendi içlerinde 'mahal' denilen bölgelere ayrılmışlardı, bunlar aynı soya bağlı kimselerin oturduğu yerleşim bölgeleriydi ki, bu durum halen soy ve aşiretin öneminin sürdüğü gerçeğini yansıtıyordu.³ Bölgede, toprakların büyük bir kısmı, eski ikta sisteminin bir uzantısı olarak devletin mülkiyetindeydi. Bu sisteme göre, toprak parçaları 'han'a hizmet karşılığı olarak, miras bırakma hakkı verilmeksizin devlet tarafından bağışlanıyor, bey ve ağalar arasında bölüşürülüyordu.⁴ Bu hanlıkların yanısıra, sultanlıklar şeklinde daha küçük prenslikler

de mevcut olmakla birlikte, genellikle hakimiyetleri hanlıklara bağlanmak suretiyle son buluyordu. Bazı hanlıklar, komşu hanlıklar aleyhine genişliyor veya onları kendilerine bağımlı hale sokuyorlardı. Kuzey Azerbaycan'da Şeki, Karabağ ve Kuba en fazla güçlenenlerdi.

Azerbaycan'da yerli, bağımsız devlet çerçevesinde bir birlik geleneği yoktu. 18. yy.'ın ikinci yarısında bu tür bir gelişme ancak hanlıklardan birinin etkin bir biçimde genişlemesiyle oldu. Sovyet Azerbaycan tarih yazımcılığı, ülkenin birleşmesi yönünde bir girişim olarak gördüğü Kuba'lı Feth Ali Han'ın azimli savaşlarına özel bir yer verir. Feth Ali, Azerbaycan'ın tümünü egemenliği altına almak istiyor, dahası Azerbaycanı temel alarak İran'a hükmeden Safavi hanedanının yaptığıı tekrarlamak istiyordu.⁵ Sonuçta, 1784'te Rusya'nın Türklere karşı Kafkas Dağları üzerinden harekete geçmesiyle, Feth Ali'nin planları suya düştü. Rusya gelecekteki etki alanı içinde fazla güçlü bir devletin ortaya çıkması ihtimali karşısında Feth Ali'nin yayılmacı siyasetine giderek artan bir ilgi gösterdi ve sonuçta Feth Ali fethettiği birçok yerden, bu baskı altında geri çekilmek zorunda kaldı.

Sonuçsuz savaşlar serisi bir süre devam etti. Hanlar kimi zaman kendi aralarında, kimi zaman da komşuları olan Rusya ve Türkiye ile ittifaklara giriyorlar veya daha önce girdikleri ittifakları bozuyorlardı. 18. yy.'ın sonlarına doğru ise Osmanlı devletinin çöküşü hızlanırken, Transkafkasya üzerinde Rusya'nın gölgesi yükseliyordu.

Bölgedeki Rus ilgisi kalıcı ve birçok nedene dayalıydı; İran ve Türkiye ile kazançlı bir ticaretin cazibesi, ipek, pamuk, bakır gibi yerel hammadde kaynakları ve seyrek nüfuslu toprakların kolonileştirilmesi arzusu bunlar arasındaydı. Fakat, hepsinden önce gelen, Transkafkasya geçidinin stratejik önemi idi.⁶ Rusya'nın buraya olan askeri ilgisi, 1722 İran seferinin amacı Rusya'nın varlık alanını Hint Okyanusu istikametinde genişletmek olan Büyük Petro dönemine kadar uzanıyordu. Ruslar Hazar Denizi kıyısında Lenkoran'a varan bir şeridi ele geçirmişler. İskat

bu ilk girişimleri 1735'de Nadir Şah'ın sınırı Terek nehri- ne kadar geriye itmesiyle son bulmuştu.⁷

Rusya'nın güneyde ilerlemesi, II. Katherina döneminde (1763 - 1796) çok daha geniş çapta gerçekleşti. Kırım ve Kuban nehri arasındaki bölgenin 1785'de ele geçirilmesiyle Kafkasya'nın büyük bir kısmı Rusya'nın egemenliği altına girdi. Bu tarihten itibaren Rusya, Transkafkasya devletlerinin siyasetlerinde aktif bir rol planlamaya başlamıştı. 1783'de imzaladığı bir anlaşmayla Rusya'nın himayesini ilk kabul eden, tahtı zaten sallantıda olan Gürcü Kralı II. Keketi-Kertli Iraklı oldu.⁸ Bunu İmeretya'lı I. Salamon ve Tarku'nun Dağıstanlı yöneticisi Murtaza izledi. 1801'de Çar I. Alexander (1800 - 1825)'in daha önce Gürcü krallarının egemenliği altında olan toprakları da kapsayacak şekilde, Gürcü **gubernia** (eyalet)sını kurduğunu ilan etmesiyle Rus hegemonyası doğrudan istilâya dönüştü. Bu yeni eyalet Kazak ve Şamşedil sultanlıklarını da kapsıyordu. Bunlar Rusya'ya dahil edilen ilk Azerbaycan topraklarıydı.⁹

Kafkasya'daki Rus kumandanı General P. Tsitsionov, Gürcistan'ın stratejik olarak elde bulundurulmasını güvenceye bağlamak için, doğuda Hazar Denizi, güneyde ise Aras nehri istikametinde ilerleyerek, Azerbaycan hanlıkları üzerindeki denetimi genişletmek gerektiği görüşündeydi. Tsitsionov'un amacı, ilhaktan ziyade hanlıklara bir tür vasallık ilişkisi içinde Rusya'ya tabi olmayı kabul ettikleri anlaşmalar imzalatmaktı. Karabağ, Şirvan ve Şeki'de barış içinde anlaşmaya varıldı. Bu anlaşmalar uyarınca, hanlar iç işlerinde tamamen serbest olacaklar ve hanedanlar veraset haklarını koruyacaktı. Karşılık olarak Rus garnizonlarını kabul edecekler, nakdi veya aynı (bunun kapsamına ipek te giriyordu) haraç verecekler, daha da önemlisi, Pax Russica'yı kabul edecekler, yani savaş ve dış siyasete ilişkin haklarını Rusya'ya teslim edeceklerdi.¹⁰ Bu konuda isteksiz davranan hanlıklar Tsitsionov tarafından güç kullanarak ikna ediliyorlardı. 1804'te, yerel han Cevad'ın unutulmaz direnişine rağmen, Gence teslim alındı, han savaşta öldü. Cevad'ın toprakları Rusya'ya Elizavetpol

uezdi (ülke) olarak dahil edildi, Gence'ye bu yeni Rus ismi Çar'ın eşinin onuruna verilmişti.^{11*} Tsitsionov'un gözdeği verme taktiğinin yenilgiye uğradığı diğer bir alan da Çar-Beylegon dağlık bölgesinde uzayan çatışmalardı. 1806'da, hanlığın Rusya'ya tabiyetini talep etmek üzere Bakü'ye vardığında öldürülen Tsitsionov, tarihe Transkafkasya'daki Rus istilâsının baş mimarı olarak geçti.¹²

Bu istilâ hareketinde Rusya'nın karşılaştığı diğer bir güçlük de İran'ın meydan okuyan varlığıydı. Ülke içinde uzun süren iç çatışmalara son veren Kacar hanedanlığı kurulmuş, bir zamanlar İran'ın kuzey sınırı olan bölgedeki Rus hakimiyetine karşı bir tutum takınmıştı. 1804'te Kral Feth Ali Şah'ın oğlu Abbas Mirza, Erivan ve Nahcivan hanlıklarının da teşvikleriyle Rusya'ya karşı harekete geçti.¹³ Eçmiyazın'de yenilgiye uğrayan İranlılar geri çekildi, fakat 1806 baharında tekrar harekete geçerek daha önce Rus hakimiyetini kabul etmiş olan Karabağ ve Şeki'de de isyan ateşinin yükselmesine neden oldular. Savaş yıllarca devam etti, Ruslar yavaş adımlarla da olsa, belli aralıklarla yükselen isyanları bastırıp Bakü ve Kuba'ya 1806'da, Taliş'e 1809'da boyun eğdirdiler. Ancak 1812'de Osmanlılarla savaş bittikten sonra İran'a karşı etkin bir harekete giriştiler. Kısa, fakat başarılı Rus seferi, aynı yıl imzalanan Gülistan Antlaşması ile son buldu. Antlaşmanın Azerbaycan'a ilişkin koşulları gereği Rusların askeri varlığı demek olan statüko korunuyor, Feth Ali Şah Karabağ, Bakü, Şeki, Şirvan, Kuba ve Derbent hanlıkları üzerindeki hakimiyetinden vazgeçiyor, Şah'ın kuzey Azerbaycan üzerindeki iddiaları, bunların Rusya'nın egemenliği altına girmeden çok önce bağımsız oldukları esastan hareketle reddediliyordu. Bu, geçmişe ilişkin de olsa, Azerbaycan'ın ilk ve son defa bağımsızlığının tanınmasıydı.¹⁴

Gülistan Antlaşmasının getirdiği düzen, iki rakip gü-

(*) **Elizavetpol**, Azerbaycanlılar arasında asla kabul edilmedi. Biz de Gence ismini kullanmaya genelde devam edeceğiz. Ancak resmi Rusça ismini kullanmamızı gerektiren durumlarda Elizavetpol'u kullanıyoruz.

cün Transkafkasya için düellolarının ilk raundunun sonuydu. 13 sene sonra Feth Ali Şah ordusunu Gülistan Antlaşması sınırı üzerine gönderince, çatışma yeniden gündeme geldi. 1826 Mayıs'ında İranlılar Lenkoran, Şemeka ve Nuka'yı ele geçirip Rusları Şuşa'da kuşattılar. Abbas Mirza bir kez daha askerlerinin başında kuzey Azerbaycan'a girdi, çeyrek yüzyıldır Rus hakimiyeti altında yaşayan halktan büyük destek bekliyordu. Aslında Kacarlar, Rusların sürgüne gönderdiği Azerbaycan hanlarının haklarını aramayı yükleniyor, ayrıca sadece zayıf, o da lafta kalan bir güce sahip, çarın vasalları olmaktan rahatsız yöneticilerin sempatisini de hesaba katıyorlardı. Nitekim Taliş hanı hemen Rus garnizonuna karşı isyan başlattı, Karabağ, Şirvan ve Şeki'de halk geri dönen hanları ve onların varislerini heyecanla karşıladı.¹⁵ Bununla birlikte, bu dönemin Azerbaycanında Ruslar yanında savaşa katılan yerli halka rastlamak şaşırtıcı birşey değildi. Bu durum bölge halkının uzun yıllar Şah'ın seçkin güçlerini oluşturmak üzere paralı askerlik yapması geleneğinin veya savaş sonrası ganimet edinme arzusunun sonucuydu. Ayrıca, Rusya'ya veya insafsız Kacarlara tabi olmak seçeneği ile yüzyüze gelen bazı bey ve ağalar arasında Rus yandaşlığı giderek artıyordu.¹⁶

Transkafkasya'da sürekli insan gücü eksikliği sorunu ile karşılaşan Rusya böylece milis ve yardımcı güçlerini oluşturmak üzere yerel kaynakları yanına alabiliyordu. Gürcü ve Ermeniler müslümanlardan daha güvenilir sayılmakla beraber, ilk İran savaşında Kazak'ın savunması için gönüllü bir «Tatar» süvari birliği kurulmuştu.* Bu gönüllüler daha sonra da çarın hizmetinde kaldılar ve 1810'dan itibaren bunlara başka müslüman birlikleri de eklendi. Aynı askerler Rusların ikinci İran savaşında da hizmet görmüş ve galibiyetlerine yardımcı olmuşlardı. Diğer bir «Tatar» süvari bölüğü Gence savaşında seferin başarıyla son bulmasında etkin bir rol oynadı.¹⁷

(*) Ruslar Rusya'nın Türkçe konuşan çeşitli halkları için Tatar terimini kullanıyorlar. Bu Azerbaycanlılar için yanlış bir adlandırma olduğundan bundan böyle tırnak içinde yazılacak.

Bu galibiyetten sonra Çar I. Nikola (1825 - 1855) Kafkas baş kumandanı A. P. Ermolov'un yerine I. Paskeviç'i atadı, Paskeviç askerlerini Tebriz'in yakınlarına varacak kadar güneye sürerek, savaşı zaferle sonuçlandırmıştı. Tahran'a giden yolların açıldığını gören Feth Ali Şah barış talebinde bulundu ve 10 Şubat 1828, Türkmençayı Antlaşmasıyla savaş son buldu. Osmanlılarla yeni bir çatışmanın yükselmekte olduğunu gören Ruslar antlaşma koşullarını hafifletmişlerdi. Azerbaycan için antlaşma büyük ölçüde Gülistan Antlaşmasının koşullarını koruyor, çar buna ilaveten Erivan ve Nahcivan hanlıkları ile Ordubad bölgesinin Rusya'ya bırakılmasını istiyordu.¹⁸

Türkmençayı Antlaşması bir yandan Transkafkasya üzerindeki Rus - İran rekabetine son verirken, diğer yandan da zayıflayan İran'ı Rusya'nın ticari ve siyasal etkinliği altına sokuyordu. Böylece İran Rusya'nın bölgedeki hakimiyetini tanımış oluyordu, dahası bu rekabeti daha uzaktan izleyen Osmanlılar da kısa bir süre sonra benzer tavizler vereceklerdi. Türkmençayı Antlaşmasından birkaç ay sonra başlayan Osmanlı - Rus savaşları kısa sürede Balkan ve Kafkas cephelerinde birbirini izleyen bir seri Osmanlı yenilgisine dönüştü. Bu defa Ruslar şiiliği kullanmak suretiyle sünni islamı temsil eden Osmanlı devletine karşı Azerbaycanlıları daha geniş ölçüde harekete geçirdiler.¹⁹ Erzurum Savaşının kaderini tayin eden Karabağ Alayı oldu. Azerbaycanlıların etkileyici askeri başarıları onlara, daha önce Transkafkasyalılara özgü bir avantaj olan Çarın ordularında görev alıp yükselme olanağının kapılarını açtı. Bir 19. yy. gezgini ve tarihçisi olan Arminius Vambery'nin deyişiyle, «müslümanlar artık Rus askeri okullarına gitmeye başlamış, Alihanovlar, Tahirovlar, Nazirovlar, Lazarovlar, Melikovlar ve diğer Ermenilerin rakipleri olmaya başlamışlardı.»²⁰

Edirne Antlaşmasıyla (Eylül, 1829) sonuçlanan Osmanlı - Rus savaşı Ruslara Karadeniz'in Ahaltsik'i de içine alan doğu kıyısını kazandırdı. Sınırını güneybatıya doğru ilerleten Rusya, Transkafkasya'da sağlam bir hakimiyet kurmuştu.

1821 ve 1829 Antlaşmaları Rusya'nın yayılması ve Azerbaycan'ın ikiye bölünmesi gerçeklerini sergiliyordu. Azerbaycan'ın yaklaşık olarak üçte ikisini kapsayan büyük kısmı İran'da kalıyor, küçük kısmı ise Rusya'ya dahil oluyordu. Yarım milyon kadar Azerbaycan dili konuşan müslüman, ilk defa bir Avrupalı gücün yönetimi altına giriyor ve tarih çizgileri İran'daki etnik kardeşlerinden farklı bir yol izliyordu.²¹

Rus idaresi altına giren Azerbaycan topraklarında Azerbaycanlı dışında birçok etnik azınlık yaşıyordu; kuzeyde Lezgiler, Hazar Denizi kıyısında Farslar, güneyde ve Karabağ'da göçebe Türkmenler ve Rus istilâsından sonra İran ve Osmanlı topraklarından göçenlerle sayısı hızla artan Ermeniler. Türkmençayı Antlaşmasının ardından I. Nikola, bu göçmenlerin yoğun olarak buldukları Erivan ve Nahcivan hanlıklarının topraklarını içeren bir Ermeni **oblast** (bölge) kurduğunu ilan etti.²²

Rus Azerbaycanındaki Türkçe konuşan müslümanlara Şirvaniler denilir ve İrandakilerle aralarında büyük oranda sünni olması bakımından önemli bir farklılık gösterirler. 1830'da Ruslar tarafından yapılan tahminler, eksik verilere dayanmakla birlikte, şii, sünni oranının az bir farkla da olsa, sünniler lehine olduğunu gösteriyordu.²³ Mezheplere göre dağılım, hanlıklar şeklindeki siyasal dağılımla çakışmamakla beraber, sünnilerin dağılımı olan Dağıstan'ın dinsel etkisi dolayısıyla sünnilik ülkenin kuzey ve batı kesimlerinde daha yaygındı.

Yaklaşık yarıyarıya olan oran, 1848 istatistiklerinde aynen yer alıyor, fakat 1860'da sünni oranının önemli ölçüde azaldığı görülüyor. Daha sonra bu oran, Caferi koluna bağlı şiiilerin genel nüfusun bire iki oranla çoğunluğu oluşturduğu noktada istikrar kazandı. Bu değişikliğin sebebi, Rusya'nın Dağıstan'ı zaptetmesinden sonra, sünnilerin Osmanlı topraklarına göçetmeleriydi.²⁴

Giderek derinleşen sünni - şii ayrılığı kendini 19. yy. Rus savaşlarında Azerbaycan'ın takındığı tavırda gösterdi. Çarlık şiiiliği 1828 ve 1853 - 1855'de Osmanlılara karşı

olduğu gibi Dağıstan'da yayılan Rus aleyhtarı direnişe karşı da kullandı. Buna karşılık, sünniler Osmanlı - Rus çatışmalarında Dağıstan'a destek oldular ve sonunda çoğu Rusya'dan göçedenlerin dalgasına katıldılar.

Dağıstan'ın Rusya'ya karşı gazavat'ı (gazâ) 18. yy.'dan beri söz konusuydu, fakat Dağıstanlıların mücadelesine canlılık katan gelişme, Sufi Nakşibendi tarikatının bir uzantısı olan Müridizm adlı dinsel - sosyal hareketin ortaya çıkmasıydı. 1834'den itibaren Müridlerin imamı, gazavatı o tarihe dek görülmemiş boyutlara ulaştıran ünlü savaşçı Şamil'di. Önderliğinin ilk yıllarında Rusları büyük yenilgilere uğratmış ve onları yarım yüzyıl önce buldukları çizgiye geri itmişti.²⁵

Dağıstan savaşı, Türkmençayı Antlaşmasını izleyen 10 yıl içinde Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde bir isyanlar dalgasıyla yankılanan, Rusya'ya karşı son askeri meydan okuma oldu. Jandarma kumandanı Viktorov, «bazı yerlerde, binlerce insandan oluşan büyük gruplar iki üç gün içinde Şamil'in emri altında toplanabiliyordu», diyor.²⁶ Aynı raporda halkın tavırları üzerinde Müridlerin etkinliğinden de bahsediliyordu: «Gerçekler ve vicdanım beni majestelerine bildirmeye mecbur ediyor, altı yedi yıl süren başarısızlıklar muzaffer ordularımızın halk üzerindeki yıldıracı etkisini yok etmiş bulunmaktadır.»²⁷

1830 yılı içinde, Azerbaycan isyan hareketlerinden dördü, sünni nüfusun yoğun olduğu bölgelerde, doğrudan Müridler veya onların etkisi altında ortaya çıkmıştır. Dağıstan'lı savaşçıların etkisiyle Car - Beylegon cemaatleri (kırsal topluluklar) 1830 - 1832 yılları arasında bir dizi isyan hareketi sergilediler.²⁸ Azerbaycan ayaklanmaları arasında en büyüğü, 1837'de Şamil'in çağrısı üzerine Kuba'da oniki bin kişinin kafirlerle savaşmak üzere silaha sarılmasıyla meydana gelmiştir.²⁹ Bu isyan, çoğunluğunu Şirvan'daki şiiilerin oluşturduğu yerli milislerin yardımıyla bastırıldı. Ertesi yıl, silahlı Dağıstan'lı grupların Şeki'ye girmesiyle halk arasında ayaklanma hareketleri canlandıysa da, durum Dağıstanlılar gider gitmez yatıştı.³⁰

Şiiler arasında en önemli ayaklanma, çoğunlukla Farsların bulunduğu Taliş'te, 1831'de, eski han Mir Hasan'ın halkın çoğunu Rus garnizonuna saldırma hareketine katmayı başararak oldu. Ancak, diğer yerliler Rusya'nın yanında yer aldılar ve sonuçta Mir Hasan İran sınırının ötesine çekilmek zorunda kaldı.³¹

Bütün bu memnuniyetsizlik ifadesi olan patlamalar, düzensiz ve yerel düzeyde kalan, güçlerini besleyecek belirgin etnik veya sosyal bir içerikten yoksun hareketlerdi. Gene de bunlar çarlık idaresinin Transkafkasya'da hakiyetini sağlamlaştırma gayreti esnasında sık sık karşılaştığı zorlu deneyimler olarak etkin oldular.

Hanlıkların Parçalanması ve İdari Reformlar

Azerbaycan'da Rus idaresiyle birlikte, kolonyalizmin değişmez özellikleri gözlenmeye başladı. Azerbaycan, 1828 Türkmençay Antlaşmasının hemen ardından başlayan Rusya'nın İran'a nüfuz etme siyaseti çerçevesinde İran'a giden stratejik koridor üzerinde askeri bir karakol durumuna geldi. Azerbaycan'a potansiyel bir hammadde kaynağı ve Rus İmparatorluğu'nun diğer bölgelerindeki halklar için yerleşime müsait bir alan olarak bakılıyordu. Nitekim, Cezayir'deki Fransız yönetimini örnek alan Çarcı idareciler arasında Transkafkasya için **koloni** teriminin kullanılması yaygınlık kazanmıştı.

Çarın Maliye Bakanı T.E. Kankrin, 1827'de I. Nikola'ya yazdığı bir muhtıradan, bu terimi ve siyasal anlamını şu şekilde belirliyordu :

«Transkafkasya'yı koloni olarak tanımladığımızda» diyordu, hükümetin bu bölgeyi Rusya'ya katmakta yetersiz kalması durumuna son vereceğini varsayıyoruz. Transkafkasya'nın Rusya'nın veya Rus ulusunun bir parçası olması beklenmiyor. Buradaki hayat tarzı dikkate alındığında, bu toprakların Asya eyaletleri olarak kalmaları gerektiği görülecektir, ancak ümit ediyoruz ki, buralar geçmişe oranla daha etkin bir şekilde yönetilecektir.»³²

Bölgeyi Rusya'nın istilasının ertesinde, Azerbaycan'ın yönetim şeklinde az sayıda ve kısıtlı değişiklikler yapıldı-

ğini görüyoruz, Gence ve Bakü hanlıklarına son verilmesi gibi olaylar oldukça istisnaiydi. Çarlık, önce yerel idari yapıları koruma yoluna gitti. Taliş, Şeki, Karabağ, Şirvan, Nahcivan ve Car - Beylegon cemaatleri ile İllusi sultanlığına dokunulmadı. Han ve sultanın yetkilerinin çoğuna dokunmayan Rusya, onlardan ya Rusya'ya siyasal sadakat bekliyor, ya da yerel halk üzerindeki etkilerinden Rus idaresi lehine yararlanmayı düşünüyordu. Dahası hanlıkların idare mekanizmasını bozmamak suretiyle memur kıtlığı sorununu hallediliyor ve bu Rusya'ya mali tasarruf imkânı veriyordu.³³ Daha sonra, yavaş yavaş fakat tutarlı bir yol izlenmeksizin askeri yönetim hanlık rejimlerini tümüyle ortadan kaldırdı. 1816'da Kafkasya kumandanı olan General A. P. Ermolov, hanlıklara şüphe ile bakıyor ve onları yıkıcı ve potansiyel İran yanlısı faktörler olarak görüyordu.³⁴ Anlaşmalara sözde sadık kalmakla birlikte çeşitli bahanelerle hanlıkları birer ikiye tasfiye etme çabasıydı. Şeki hanının varisinin haklarını inkâr ederek 1818'de hanlığın topraklarını Rus **oblast**'ı ilan etti. Ertesi yıl, Şirvan hanlığı ilgâ edilerek başında bulunan Mustafa Han, bir takım komplolar sonucu tutuklanmaktan kurtulmak için İran'a kaçmak zorunda kaldı. Ermolov, aynı taktiği Karabağ hanı Mehdi Kulu'na da uyguladı, sonuçta bir öncekinin aynı oldu.³⁵ Diğer taraftan, hanı 1826'da İran istilası esnasında karşı tarafa iltica eden Taliş hanlığı, bu tarihte askeri hükümetin yönetimi altına girmekle birlikte, ismen 1844 yılına kadar varlığını korudu. Nahcivan hanlığı ve İllusi sultanlığı benzer şekillerde bu tarihe kadar varlıklarını sürdürdüler. Bölgedeki son müslüman prenslik olan Dağıstanlı Tarku hanlığı, 1860'da ortadan kalktı.

Hanların gitmesi, geleneksel yönetim şekillerinin terk edilmesi anlamına gelmiyordu. 1820'lerde Azerbaycan'da 7 Rus vilayeti kurulmuştu; Bakü, Derbend, Şeki, Karabağ, Şirvan ve Taliş. Bunların herbiri, **naçalnik** denilen askeri kumandanlar tarafından yönetiliyordu. Bu yeni yönetim birimlerinin, başlarında han olmamasının dışında eskisinden farklı bir tarafı yoktu. Sınırları eski sınırlarının çoğu za-

man aynı olan bu eski prenslikler, başlarındaki Rus kumandanlar tarafından yerel kanun ve adetlere göre yönetiliyordu. Resmi olarak askeri popüler (voenno - narodnyi) olarak tanınan bu idare şekline göre, Ruslara karşı olmak şartıyla orta ve alt düzeyde yerel yöneticilerin kanunu değiştirilmiyordu. Mahaller şeklindeki yerel iç bölünmeler ve Şer'i mahkemeler korunuyor, Farsça yerel yönetim ve hukuk dili olarak kalmaya devam ediyordu.³⁶

Benzer bir biçimde yüksek otoritenin yerel temsilcileri olan kumandanın durumu hana çok benziyordu, ancak ölüm cezaları verme yetkisinden ve kulak burun kesme emirleri vermek hakkından yoksundu. Senatör E. I. Meçnikov ve P. I. Kutaisov, 1834'te Transkafkasya'da yaptıkları bir teftiş gezisinin ertesinde şöyle yazıyorlardı: «Yüzbinlerce insanın hakları, şeref ve mülkiyetleri kumandanın arzusuna bağlı.» Aynı raporda yöneticilerin güçlerini kötüye kullandıkları belirtiliyor ve kumandanların «kanunları izlemek yerine ihlâl etmenin örneği» oldukları yazılıyordu.³⁷

Bütün bunlara Rus askeri yönetiminin acımasızlığı ile ünlü personelinin eklenmesi, 1830'lardaki huzursuzlukların nedenlerini daha anlaşılabilir kılıyordu. Kafkasya ve ötesindeki Rus topraklarının durumunun belirsizliği, çarçı bürokratlar arasında uzun vadeli yönetim siyaseti konusunda çatışmaya neden oluyordu. Bu toprakların nasıl yönetileceği konusunda iki görüş ortaya çıktı: Birincisi, pragmatik bir şekilde yerel gelenek ve çıkarlara uygun yarı bağımsız bölgecilikten yanaydı. İkincisi ise, daha katı bir şekilde merkezîyetçilik ve son kertede Ruslaştırmanın gerekli olduğunu savunuyordu. Transkafkasya'nın müslüman kesimleri için, birinci görüş hanlık idaresinin yavaş yavaş tasfiyesini önerirken, ikincisi bölgenin hızla Rusya'ya dahil edilmesi gerektiğini ileri sürüyordu.³⁸ Bu tartışmanın yankılarını Rusya'nın ilerki on yıllar içinde Transkafkasya siyasetindeki dalgalanmalarda izlemek mümkündür.

Baron P. V. Hahn'ın askeri idareleri ve dolayısıyla tüm hanlık idaresi kalıntılarını kaldıran 1841 reformu şüphesiz ikinci görüşün bir başarısıydı. Kaldırılan idari sistemin ye-

rini tek tip sivil bir idare sistemi alıyordu. Buna göre yedi vilayet uездler haline dönüşüyor, sınırları ise önceki sınırlar dikkate alınmaksızın belirleniyordu. Reform, aynı zamanda, yerleşik aşiret birimleri olan mahaller, yerine daha küçük birimler olan uçastekleri getiriyordu. Böylece Azerbaycan'ın tarihi bölünme şekillerine bir anda son veriliyor, aynı zamanda yerel yöneticiler kitleler halinde işlerinden ediliyordu.³⁹ Dahası, tam bir entegrasyonun sağlanması için bölgenin sosyo - ekonomik yapısına değişiklikler getiriliyordu. Tül arazileri (geçmişte bey ve ağalara verilmiş toprak bağışları), bölgeye yeni yerleşen Rus göçmenler arasında dağıtılmak üzere kamulaştırılıyordu.⁴⁰

Hahn Reformları sadece bürokratik karmaşaya neden olmakla kalmadı, halkın genel memnuniyetsizliğinin kabarmasıyla sonuçlandı. Yeni bir isyan dalgası tüm Kafkas dağlarını sararken, Şamil mücadelesini 1841 - 1842 yılları arasında güçlendirdi.

Transkafkasya'ya acele telgraf çeken savaş bakanı A. I. Çernişevski, müslüman toprak sahiplerine karşı daha uzlaşmacı bir tutum takınılmasını tavsiye ediyor ve tüllerin «daha önce olduğu gibi» bırakılması gerektiğini belirtiyordu.⁴¹ Hükümetçe atanan bir komisyon daha da ileri giderek, «onların (bey ve ağalar) hükümetin ahali üzerinde etkinliğini sağlayacak biçimde bir müslüman yüksek sınıfına dönüştürülmesi yararlı olacaktır» tavsiyesinde bulunuyordu.⁴²

Yarım yıldan kısa bir zaman içinde reformlar tersine işlemeye başladı ve Kafkasya genel valiliğinin oluşturulması şeklinde yeni bir düzenlemeye gerek duyuldu. 1845'te tüm yetki merkezi hükümet dairelerinden alınarak, doğrudan çara bağlanan genel valiliğe devredildi. Geniş bir siyasal ve idari tecrübe sahibi olan Kont (daha sonra prens) Mihail S. Vorontsov, ilk Kafkas Genel Valisi oldu.⁴³

Vorontsov'un asıl görevi bölgeyi pasifize etmektir. Siyasal tercihi ise, bölgenin Rusya'ya katılması ve Ruslaştırılması değil, yerel seçkinlerle işbirliği yapılması yönündeydi. Azerbaycan'da aristokratik konumlarının yok oldu-

ğunu gören bey ve ağaların durumlarının düzeltilmesi gerektiğini savunuyordu. Genel Valinin tavsiyesi üzerine I. Nikola, 1846 Aralık Tebliği ile müslüman toprak sahiplerinin tüm toprakları üzerindeki mirasla devredilen ve vazgeçilemez haklarını tanıyordu. Böylece yüzyıllık Azerbaycan kurumu olan toprakların büyük çoğunluğunda devletin hukuki mülkiyeti sona eriyor, topraklar kitlesel biçimde özelleştiriliyordu. Tebliğ, bey ve ağaları Rus **dvorianisine** (orta halli toprak sahibi) yükselterek, müslüman «ayrıcalıklı sınıfı»nın ortak çıkarlarının savunucuları durumuna getirmeyi amaçlıyordu. Topraklarını ancak bu sınıfın diğer üyelerine satabileceklerdi. Bir sosyal grup kazanç sağlarken bunun faturası bir başkasına yükleniyordu, çar köylülüğe toprak sahiplerine karşı bazı yükümlülük ve görevler yükleyerek, ılımlı da olsa bir çeşit serflik oluşturuyordu.⁴⁴

Aralık Tebliğinin koşullarına ek olarak, çarlık, genel valilik vasıtasıyla hareket ederek müslüman toprak sahipleriyle oluşturduğu yeni ittifakı güçlendirecek tedbirler aldı. Bunların en önemlisi, «doğumla bağlı asaletini ispat eden tüm bey ve ağa çocuklarının» sivil idari mekanizmalarda yükselmeleri yolunda gösterilen kolaylıktı.⁴⁵ 1846'da bir yeni düzenleme daha getirilen idari mekanizma, daha sonra, gelecek olan yerel memurlar akınını barındıracak şekle sokulmuştu. Bu defa, Transkafkasya 4 **guberniaya** (Tiflis, Kutayis, Şemeka, Derbent) bölünmüş,⁴⁶ böylece bir anda sivil hizmet alanında birçok boş memuriyet ortaya çıkmıştı. «Ayrıcalıklı sınıf» mensuplarından sivil hizmetler için eğitim görmek isteyenler için Genel Valilik, Kafkas Eğitim Bursları adı altında kolaylıklar sağladı.⁴⁷ Böylece, 1840'lar, bir nebze de olsa Avrupalı bir eğitimden nasibini almış Azerbaycanlı uzman bürokratlar sınıfının yükselmeye tanık oluyordu. Bunlar geleneksel toplumda yeni bir unsurdu.

1865'de, Vorontsov'un emekli olmasıyla, ılımlı politikası yavaş yavaş tersine dönmeye başladı. Rusya'da, 1860'lı ve 1870'li Büyük Reform yılları, liberalizme doğru gidip olarak önemle anılır. Transkafkasya için bu, yarı koloni du-

rumundan Rusya'ya organik bir birleşme sürecine geçiş anlamı taşıyordu. Yeni siyasetin sonucu çarın yöneticileri yerel yönetime yeniden bir seri değişiklik getirdiler. 1859'da **gubernia** merkezi olan Şemeka'nın bir depremle harab olması sonucu, merkez Bakü'ye taşındı ve vilayetin ismi bu düzenlemeye uygun olarak değişti. Ertesi yıl Şamil'in kesin olarak bastırılmasının ardından Derbent **guberniası** ilga edildi, ardından 1867'de Bakü, Erivan ve Tiflis **gubernialarının** parçalarından oluşan Elizavetpol **guberniası** oluşturuldu. Bu vilayetin inşasıyla Azerbaycan topraklarının büyük bir kısmı iki **gubernia** içine alınıyordu, birlikte Doğu Transkafkasya adı verilen Bakü ve Elizavetpol.⁴⁸

Son idari düzenleme bölgede homojen etnik bir kimlik yaratmıyordu, amacı da bu değildi zaten. Çok sayıda «Tatar» Doğu Transkafkasya dışında kalırken, iki vilayette de önemli sayıda Ermeni ve diğer azınlık grupları yaşıyordu. 1871 Rakamlarına göre, Elizavetpol **guberniasında** dağlık Karabağ yöresinde yoğunlaşan «Tatarlar» ve Ermenilerin sayısı sırasıyla 878.000 ve 292.000'di. Bu vilayetin **uezdlerinde** Ermenilerin oranı yüzde 21 ile 40 arasında değişiyor, böylece bazen nüfusun yarısına yaklaşmış oluyordu. Bakü **guberniasında** 165.000 «Tatar», 77.000 Rus, 63.000 Kafkas (Dağlı), 52.000 Ermeni, 8.000 Musevi ve diğer milletlerden 137.000 nüfus vardı. Çok sayıda Azerbaycanlı kendilerini Ermenilerin ve Gürcülerin çoğunluğu oluşturdukları vilayetlerde bulmuşlardı. Erivan **guberniasının** 5 **uezdinde** «Tatar»ların oranı yüzde 32 ile 57 arasında değişiyordu. Tiflis **guberniasının** 6 **uezdinin** 4'ünde ise oranları daha da azdı, yüzde 3 ile 15 arasında.⁴⁹

Burada da tipik bir şekilde çarlığın merkezîyetçilik siyaseti ve Ruslaştırma siyaseti arasındaki tanıdık birliklik göze çarpıyordu. Elizavetpol **guberniasının** kurulmasıyla, **uezdlerin uçasteklere** bölünmesi birlikte olmuştu. Bu hareketin sonucu yerel personelin bürokrasinin en alt katmanlarına itilip, yerel yönetimde önemli mevkilerin Rusların eline geçmesi olmuştu. Vorontsov sonrası bu tür değişimlerin doruk noktasına ulaştığı dönem, III. Alexander

(1881 - 1894) dönemi oldu. Alexander, tahta geçişinden kısa bir süre sonra, genel valiliği kaldırarak, Transkafkasya'nın özel statüsüne son verdi. Grandük Mihail Nikolayeviç 1882'de emekli olduğunda, yerine Prens A. M. Dondukov sadece vali ve Kafkasya genel kumandanı olarak atandı. Çar aynı zamanda merkezi hükümet dairelerinin Transkafkasya'nın yerel işleri üzerindeki otoritesini sağlamlaştırdı.

Büyük Reformlar döneminin önemli bir yasası, 1870 Belediye Yasasıydı. Bu yasa uyarınca kentsel topluluklara **duma** ('meclis'), yürütme kurulu ve belediye başkanından oluşan bir özyönetim mekanizması getiriliyordu. Duma, mülkiyetlerine göre üç ayrı derecede oy veren vergi mükellefleri tarafından seçiliyordu. Belediye yetkilileri, mali güçleri sınırlı olmakla birlikte şehir ahalisinin ekonomi, eğitim, sağlık ile ilgili işleri ile uğraşıyorlardı. Belediye Kanunu, yükselen orta sınıfa hükümet içinde yerel düzeyde yer alma imkanı yaratmayı amaçladıysa da, Doğu Transkafkasya'da yerel unsurun temsili üzerine katı sınırlamalar getirmişti. Dumalardaki Hristiyan olmayan üyelerin oranı bire yarım iken, bu oran daha sonra 1892'de üçte bire düştü.⁵⁰ Dahası, **gubernia** yöneticileri, yasanın uygulanmasını «halkın gerekli olgunlukta olmadığı», bölgenin geri kalmışlığı, fonların yetersizliği gibi nedenlerle geciktiriyorlardı. Sonuçta ilk belediye özyönetimi Bakü'de 1878'de gerçekleşebildi. Belediye reformunun Gence, Kuba, Nuka, Lenkoran ve Şemeka'da kurumlaşması da 19 yıl aldı. Kırsal kesimlerin temsilci organları **zemstvolar**, Rus olmayan nüfusun yoğun olduğu diğer bölgeler olan Polonya, Orta Asya ve Sibirya'da olduğu gibi Transkafkasya'da da uygulamaya konmamıştı.

Başlangıçta sivil hizmetlerde çalışanların Ruslaştırılması ön plandayken, 1880'lerde Bakü **guberniasında** Rusların etnik ağırlığının giderek artmasıyla olay yeni bir boyut kazandı. Bölgeye gelen ilk göçmen Ruslar sadece vilayet merkezinde yerleşmeye yönelmişlerken, daha sonra çarçı yöneticilerin kırsal alanlara Rusları yerleştirme

düşüncesi gerçekleşmeye başladı. 1890'lardan itibaren Rus göçmen grupları hemen her hafta akınlar halinde gelmeye başladılar. 1913'ü izleyen yıllarda sadece Mugan steppinde 44 yerleşim birimi oluşturmuşlardı ve 20.000 desiatin (1 desiatin yaklaşık 1,09 hektar) yüksek kaliteli sulanabilir toprağa sahip durumdaydılar.⁵¹ Hükümetin desteklediği göçler, toprak kıtlığı gibi nazik bir sorunu daha da büyüttü, üstelik yeni gelenler dağıtım için tahsis edilen topraklardan yerlilerden daha büyük paylar alıyorlardı.

Yerliler bu gelişmeyi Rusya ile organik kaynaşma sürecinin haksız bir sonucu olarak görüyorlardı. Uzun vadede bu Rus karşıtı hisleri besleyen tükenmez bir kaynak olacaktı.

1860 ve 1870'lerde yerel geleneklerin kökünü kazıyan bir reformla mahkeme sistemleri ve ceza hukuku bir örnek hale getirildi. Buna karşı ahalinin tepkisi yönetenlerle yönetilenler arasındaki darboğazın derinliğini açığa çıkaran sürekli boykot oldu. «Rus hakimlerin kötü veya adaletsiz olduğundan değil» diyor bir Azerbaycan romanı,

«Aksine ilımlı ve adildiler, fakat bizim insanlarımızın hoşlanmadığı bir biçimde. Bir hırsız hapse atıldı. Temiz hücrede oturuyor, ona çay, hatta şeker veriliyor. Bu kimseye bir şey ifade etmiyor, özellikle de malını çaldığı adama. İnsanlar omuzlarını silkiyor ve adaleti kendi bildikleri yoldan uyguluyorlar. Öğleden sonra davacılar yaşlı bilgelelerin çember şeklinde oturdukları camiye geliyorlar ve hüküm şer'i yasalara, Allah'ın yasalarına göre veriliyor: Göze göz, dişe diş. Bazen gece karanlığında gizlenmiş gövdeler dar sokaklardan kayarak geçiyor. Bir hançer darbesi ışılıyor, küçük bir hayvan haykırışı ve adalet yerini buluyor. Kan davaları evden eve sıcıyor.»⁵²

Rus siyasetinin getirdiği tüm sınırlayıcı, öfke uyandırıcı, zorlayıcı tedbirlerin sonucu ortaya çıkan durum, bunların aynı zamanda Azerbaycan'ın iç birliğini en azından iki bakımdan pekiştirdiği gerçeğiydi. Hanlıkların ilgası bölücü yerel dağılmayı ortadan kaldırmış, iki doğu Transkafkasya vilayetinin kurulmasıyla Azerbaycanlıların enayurdu sayabilecekleri bir nüve oluşmuştu. Ekonomik ve sosyal değişimlerle desteklenen yönetim sürecinde tersine dönme daha sonra ve daha yavaş bir biçimde gelişti.

Ekonomik Değişim ve Azerbaycan Toplumu

Rusya'nın Azerbaycan'daki ekonomik istilâsı, idari yapıda olduğu gibi belli belirsizdi ve bazı konularda geriye dönüş söz konusu oluyordu. Rus Maliye Bakanı Kankrin, Rusların Transkafkasya'daki ekonomik çıkarlarının izleyeceği çizgi konusunda, bu bölge, «güney ikliminin hammaddelerini üreten bir koloni» olmalıydı, diyordu.⁵³ 19. yy.'ın ortalarına kadar süren uzun bir dönem, Azerbaycan, Rus yatırımlarından pek yararlanamadı. Diplomat ve yazar A. S. Griboedov, istilânın getirdiği ekonomik zayıflığa işaret ederek, burada tek fabrika inşa edilmedi diyor ve devam ediyor, «pazarlar ithal malların her çeşidiyle dolup taşarken, bir ziyaretçinin gözüne alışverişe müsait ev yapımı ürünler göze çarpıyor.»⁵⁴ 1830'larda Rus yatırımcıları şarap ve ipek imalatı için Azerbaycan'ın doğal potansiyelinden yararlanmak üzere bir kaç girişimde bulundularsa da pek başarılı olamadılar.

Geniş Rus pazarına girişin açık olmasına rağmen bu «güney iklimli» bölgede tarımsal üretim durağan kaldı, bu durum burası için yabancı olan hükümetin etkinliğinin olmamasının bir sonucuydu. Benzer iklim ve coğrafya özelliklerine sahip her bölgede olduğu gibi Azerbaycan'da da hükümetin sulama işlerini üstlenmesi gerekirken, bu hayati görev Rus askeri yönetimi tarafından ihmal edilmişti. Azerbaycan ekonomisinin geleneksel bir diğer dalında da durum farklı değildi. Petrol üretimi yılda 250.000 pud (1 pud yaklaşık 16 kg.) civarında kalıyordu. Bu rakam bir tahmine göre bölgenin 10. yy.'daki üretiminden daha azdı.⁵⁵ Rusya'nın işgali sonucu, sürekli savaş ve çatışmaların son bulmasının aşikâr faydaları dahi Azerbaycan şehirlerinde karışık ekonomik sonuçlar doğurdu. Bakü, Gence, Şemeka ve Nuka gibi şehirler gelişip onbinin üzerinde nüfuslu şehirler haline gelirken, Şuşa, Kuba, Derbent gibi diğerlerinin nüfusu 1830'dan sonra azaldı.⁵⁶

Diğer taraftan ancak bu istilâ sonucu gerçekleşebilen veya en azından hızlanan, uzun vadede önemli bazı ge-

leşmeler söz konusuydu. Eski hanların toprakları veya Rus devlet hazinesinin toprakları için köylülerden eskiden olduğu gibi aynı değil, nakdi kiralardan istenmesi, para ekonomisinin gelişmesine neden oldu. Hanlıkların kaldırılması, ekonomik birliğin gelişmesine ön ayak olurken, 1830'larda çeşitli yerel para birimlerinin yerine rublenin para birimi olarak kabul edilmesi bu süreci hızlandıran bir etken oldu. Benzer bir şekilde, resmen Rus ağırlık ve uzunluk ölçülerinin kabul edilmesi, bu konuda da birlik sağladı. Çarlık hükümeti yürürlükten kaldırılan hanlıkların arasındaki geçiş vergilerinden halen gelir sağlamakta olduğundan, Azerbaycan içindeki gümrük duvarlarının kalkması daha uzun zaman aldı ve 1846 yılına kadar sürdü.

Azerbaycan'ın Rus pazarıyla yeterince iç içe geçmeye başladığı 19. yy.'ın ortalarına kadar, ekonomik canlanma belirtileri gözükmemişti. Sovyet tarihçileri, 1870'lerdeki petrol patlamasından dahi önce gerçekleşen yapısal değişiklikler ve modernleşen üretim şekillerini belirlemeye büyük özen gösteriyorlar. Amerikan iç savaşı sonucu pamuğa talebin artması, yüzlerce işçinin çalıştığı ekim alanlarının çoğalmasına neden oldu, işgücünün uzmanlaşması ve farklılaşması tütün ve şarap için üzüm üretiminde kârlılığı artırdı, ipek ekonomisinin gelişmesiyle, içinde bir iki fabrika da inşa edilen Nuka, uluslararası bir ticaret merkezi haline geldi. Kedabek'deki bakır madenleri yavaş yavaş Rus pazarının en büyük bakır kaynağı haline geliyordu, antik halı dokumacılık, küçük imalathaneler halinde yeniden örgütlenerek ihracatın başlamasına ve Şirvan, Kuba, Gence, Karabağ ve Kazak halılarının dünyaca hayranlık toplamasına imkân verdi.⁵⁷

Bütün bu gelişmeler, Azerbaycan'ın temel ekonomik faaliyetinin tarım olması ve tarımın ilkel koşullarda yapılması gerçeğini değiştirmiyordu. Rusya'dan 9 yıl sonra, 1870'de Elizavetpol, Bakü ve Erivan gubernialarında yürürlüğe konan Tarım Reformunun sosyal ve ekonomik dönüşümlerin gelişmesinde bir dönüm noktası olduğunu söylemek oldukça zordur. Doğu Transkafkasya'da köylülerin %

70'i, hükümdara ait topraklarda yaşıyordu, dolayısıyla reformun son verdiği feodal yükümlülükler onlar için zaten geçerli değildi.⁵⁸ Bu reform gereğince köylülere her yetişkin erkek için 5 desiatin toprak veriliyordu. Bu o kadar küçük bir miktardı ki, her köylü kendisine gereken arazinin üçte birini ya devletten, ya da yerel toprak sahiplerinden kiralamak durumundaydı. Beyler ortalama 6.3 desiatinlik arazilerin sahibi olarak köy meclisleri vasıtasıyla statülerini korumakla birlikte, köylü komşularına benzer bir hayat yaşıyorlardı. Toprak sahibi beylerden sadece % 4'ünün arazisi 1.500 desiatin civarındaydı ve bunlar kiralanabilecek özel mülkiyete ait toprakları meydana getiriyorlardı.⁵⁹ Genelde Azerbaycan'ın kırsal kesiminde; kapalı köy toplulukları, düşük sosyal katmanlaşma ve hareketlilik özellikleriyle tanımlanan geleneksel yapı pek değişmeden kalmıştı.

Kentleşme süreci yavaştı, 19. yy.'ın sonlarında Elizavetpol **guberniasındaki** 827.000 kişinin % 70'i halen köylerde yaşıyordu.⁶⁰ Bakü'deki kırsal nüfusun daha az olmasının sebebi, Bakü şehrinin özel durumuyla açıklanabilir. Şehir nüfusu doğu Transkafkasya dışından gelen göçmenle fazlasıyla artmıştı. Bu iki **gubernianın** toprakları üzerinde, Bakü dışında hepsi endüstrileşme öncesi aşamada olan ve yönetim (Gence), ticaret, el sanatları veya küçük imalat merkezi durumunda olan 9 yerleşim birimi vardı: Gence, Kuba, Salyanı, Nuka, Lenkoran, Şuşa, Şemeka, Nahcivan ve Ordubad. Bunların nüfus istatistikleri dinamik olmaktan uzak bir büyüme gösteriyor, hatta birinde (Şemeka) düşüş görülüyordu.⁶¹

Azerbaycan'ı bir bütün olarak aldığımızda ekonomik ve sosyal değişimin oldukça mütevazî ve yavaş bir ilerleme gösterdiğini görüyoruz. Ne var ki, bu çerçevede içinde oldukça çarpıcı ve istisnai bir gelişme vardı. 1870'lerde çıkarılan ve işlenen petrol beklenmedik oranda artmıştı. Coğrafi olarak sınırlı bir alanda kalmakla birlikte, bu artışın dalgalar halinde yayılan etkileri çok kökten dönüşümlere sebep oldu. Onbinlerce tarım dışı işçiye iş imkânı sağlama-

nın yanısıra, emek göçü gibi ekonomik modernleşme belirtilerinin oluşması, tren ve buharlı gemi ulaşımının kullanılmasına başlaması ve Bakü'nün bir metropol haline gelmesi, bu gelişmenin bir sonucuydu. Bu «petrol devrimi»nin genel düzeyde etkisi, koloni koşullarına özgü ikilemin ortaya çıkması yönündeydi. Yani hızlı bir biçimde üretimden ziyade hammaddelere dayalı ve dış pazarın ihtiyaçları doğrultusunda gelişen endüstri ile yaygın geleneksel ekonominin karşıtlığı ikilemi.

Uzun bir duraklamanın ardından, 1859 yılında Bakü ve civarında petrol rafinelerinin kurulmasıyla petrol üretimi hız kazandı. Fakat asıl hamle, Rus bürokrasisinin Azerbaycan için aldığı en önemli karardan sonra geldi. 1872'de Kralliyet topraklarındaki petrol yataklarının ihale ile uzun vadeli kiralanması usulü getirildi. Böylece büyük ölçekli, maki-neleşmiş üretim yapmak isteyen büyük sermayeli yatırımcılar için kapı açılmıştı. Ertesi yıl ilk başarılı delme yöntemi eski kazma metodlarının yerini aldı ve harikulâde bir petrol kuyusu, Bakü'yü dünyanın en önemli petrol üretim merkezi yapacak olan yükselişi başlattı. Özel ellerde bulunan toprakların fiatı inanılmaz ölçüde yükseldi, birçok küçük petrol kuyusu hızla büyüdü.⁶² Uzun vadede dinamik bir gelişme yerel (hatta Rus) kaynaklarıyla karşılanamayan büyük mali harcamalar sonucu gerçekleşebilirdi. Ekonomik sızma, İsveçli endüstriciler olan Nobel kardeşler ile başladı, 1879'da Bakü'de kurdukları petrol şirketi kısa zamanda dünyanın en büyük petrol şirketi oldu. Onları Hazar-Karadeniz Ticaret ve Endüstri Topluluğu'nu kuran Paris'li Rothschild Ailesi izledi. 1890'lardan itibaren 6 İngiliz, 3 Fransız, 2 Alman, 2 Belçika ve 1 Yunan firması faaliyete geçmiş bulunuyordu.⁶³ Yüksek yoğunlaşma derecesiyle açıklanabilecek petrol üretimindeki bu artış 1898'de Birleşik Devletlerdeki üretimin üstüne çıkmıştı.

Petrol sanayiinin gelişmesiyle, Bakü'nün kentsel gelişimi elele gitti. 19. yy.'ın ortasında Apşeron yarımadasında sakin bir liman olan Bakü, 1870'lerde Rus imparatorluğunun en yüksek oranda nüfus artışı gösteren şehri ha-

line gelmişti. Nüfusu 1863 yılında 14.000 iken, 1903 yılında 206.000'e yükselmiş ve Transkafkasya'nın en büyük şehri olmuştu.⁶⁴ «Eski şehrin etrafında, dünyanın her yerinden şansını denemek için akan insanları barındıran bir sürü yeni mahalle yükselmişti» diye yazıyor 1905'de bir ziyaretçi ve devam ediyor :

Rihtim boyunca yükselen bazı binalar büyük ve heybetliydi, fakat herşey yeni zenginliğin rahatlıktan uzak kabalığını sergiliyordu. Bakü, sınırsız refahı gözönünde bulundurulduğunda, dünyanın en kötü işleyen şehirlerinden biriydi. Işıklandırma yetersiz, harap atlı araba servisi acınacak durumda, sağlık hizmetleri korkunç durumda, şehrin ortası boş alanlarla dolu, içme suyu sadece imbaklanmış deniz suyu, bir iki bahçe kuru, her kuytu ve çatlağa sızabilen toz ise her yerde.⁶⁵

Bakü, içinde hiçbir etnik grubun ağırlık kazanmadığı tamamen uluslararası bir şehir merkezi olmuştu. Ruslar, Ermeniler ve Müslümanlar üç büyük insan grubunu oluşturuyorlardı. Oranları % 40 ile 50 arasında değişen müslümanlar birçok gruptan oluşuyordu, istatistiklere göre aralarında Doğu Transkafkasya'nın yerlileri olduğu kadar İran'dan, Dağıstan'dan hatta Volga yöresinden göçenler vardı.⁶⁶ Yarı - işçi, yarı - köylü en sıkı olan ve en az şehirleşmiş gruptu. Bunlardan petrol endüstrisinde çalışanlar daha çok vasıfsız ve dolayısıyla düşük ücretle çalışan kesimdi. Maharet ve eğitim isteyen daha yüksek ücretli işler Ruslar ve Ermenilerindi.

Bu aceleci endüstri şehrinin kaynaştırıcı bir pota olduğunu söylemek oldukça zordu. Etnik cemaatler değişik bölgelerde farklı hayatlar yaşıyorlar, aralarındaki ekonomik farklılıklar kültür, din ve dil engellerini daha da vurgulayarak sürekli kılıyordu. Bakü'de üç yoğun nüfus kaynağı oluşmuştu. Petrol çıkarma ve işlemenin yasak olduğu merkezde zengin tüccarlar, işadamları ve uzmanlar oturuyordu. Bunun çevresinde endüstriyel kenar mahalleler sıralanıyordu : Karaşehir, Akşehir, Zilki, Ahmadlı ve Kiş. Daha uzak petrol alanlarında yer alan Sabunçi, Bibi - Eybat, Ramoni, Zebat ve Bamakani köyleri yer alıyordu. Bu vinçler çakılı kırık alanlarda alelacele inşa edilmiş gecekondular-

da çoğu müslüman olan, nüfusun en fakir kesimi yaşıyordu.⁶⁷

Bakü her çeşitten nüfusu, büyüklüğü ve hızlı adımlarla gelişen hayatıyla ülkenin her yanından girişimci, hırslı birçok kimseyi kendine çeken ve bu haliyle Doğu Transkafkasya'da yabancı bir ada oluşturuyordu. Şehir Azerbaycan'ın önemli merkezi, aynı zamanda yükselmekte olan yerli sanayi burjuvazisinin pınar başıydı. Petrol patlaması daha önceden Bakü civarında petrol kuyusu, rafineri veya toprak sahibi olanların hızla zenginleşmelerine neden olmuştu. 1872'ye kadar süren endüstriyel gelişmenin ilk safhasında petrole ilişkin işlerin çoğu bunların kontrolündeydi. Bu dönemde dahi 1870 rakamlarının gösterdiği gibi, petrol kuyularının % 88'i «Tatar»ların olmakla beraber, bunlar Bakü'deki petrol üretiminin sadece yarısını gerçekleştirabiliyordu. Petrol imtiyazlarının ihaleye verilmesi usulü getirilir getirilmez Azerbaycanlı kapitalistlerin durumu Ermeni, Rus ve Batı Avrupalı rakipleri lehine bozulmaya başladı. 1872'den sonra Azerbaycanlıların sahip olduğu petrol kuyusu oranı hızla başaşağı düşerek % 13'e indi, petrol imtiyazlarına yatırdıkları fon ise % 5'i aşmıyordu.⁶⁸ Petrol işlerindeki paylarının kısıtlılığına rağmen, bu durum hâlâ bazı Azerbaycanlı petrolcülerin iyi durumda olmadığı anlamına gelmiyordu. Tagiyev, Nakiyev, Assadullayev, Muhtarov ve Sultanov aileleri büyük bir zenginlik içindeydiler.

Azerbaycanlı müslümanların (Azerbaycan doğumlu Ermenilerin aksine) yerel endüstrinin ya sadece küçük bir kısmını kontrol etmesi ya da hiçbir rolü olmaması durumu, bir iki önemli istisna dışında tüm Doğu Transkafkasya için geçerliydi. Endüstriyel gelişme öncesi dönemlerden itibaren Rusya ile İran arası ticarete aracı konumları tartışılmaz olan «Tatar»lar, Hazar Denizi gemiciliğini halen ellerinde tutuyorlardı. Benzer bir biçimde, Nuka, Karabağ ve Ordubad'da ipek bükücülüğü de bir iki müslüman ailenin kontrolündeydi.⁶⁹

Genelde yerel burjuvazi özellikle Bakü'de yoğunlaşmıştı, sayıları azdı ve gelişimlerine yabancı rekabetiyle ket vur-

rumuştu. Siyasal olarak ta pek aktif sayılmazlardı. Bakü duması seçimine seçmenlerin sadece dörtte biri katılmıştı. Meclis toplantıları ise sık sık yeterli sayı bulunmadığından iptal ediliyordu. Diğer taraftan, müslüman girişimci sınıfın etkisi, yerel halkın hayatının birçok alanında kendini hissettiriyordu. Zeynel Abdul Tagiyev'in sıkı iş hayatındaki rolü semboliktir.

Bir söylentiye göre, Tagiyev'in Transkafkasya'nın en büyüğü olduğuna inanılan servetinin kökü, küçük arazi-sinde bir yer sarsıntısının ortaya çıkardığı petrole dayanıyordu. Daha sonra petrol rafinerisi yatırımı geniş arazi ve borsa spekülasyonlarıyla servetini hızla arttırmıştı. Zamanla petrol endüstrisi dışına kayarak Azerbaycan'ın ilk pamuk imalathanesini kurmuş, tütün ve pamuk yetiştirme alanlarına yatırımlar yapmıştı. Okuma - yazma dışında eğitimi olmamasına rağmen Tagiyev eğitim alanına ve hayır işlerine geniş ölçüde mali destekte bulunmuştu.⁷⁰ Cömertliğinden, burjuvazi ile birlikte Azerbaycan'ın modernleşen seçkinlerini oluşturan yeni aydınlar sınıfı büyük ölçüde yararlanmıştı.

Aydınlar Sınıfının Ortaya Çıkışı

Rusya'nın temsil ettiği Avrupa ile geleneksel İslam uygarlıklarının çakışmasını sadece kültürel değil sosyal bir sonuç ta doğurmuştu : bu aydınlar sınıfının doğuşuydu. Bir dizi inanç, tavır ve düşünceyi paylaşan bu insanlar önce Avrupa düşünce hayatının değerlerinin taşıyıcısı olmuşlar, zamanla Azerbaycan toplumunun değişiminin temel ögesi haline gelmişlerdi.

Aydınlar sınıfı (intelligentsia) terimi öğrenim görmüş olmayı çağırıştırır, Azerbaycan sözkonusu olduğunda bunun anlamı Avrupa tipi öğrenimdir. Buna karşın geleneksel müslüman okullarında öğrenim görenler (reformları destekleyenler dışında) bu sınıfa dahil edilmezler.

Aydınlar sınıfı kimlerden oluşuyordu? Başlangıçta bu kesimi oluşturanlar meslekleri gereği sık sık Rus atmos-

feri içinde bulunma durumunda olan, çoğunlukla çarlığın askeri ve sivil hizmetlerinde çalışan az sayıda Azerbaycanlıydı. Vorontsov döneminde idari görev kapıları yerli halka açıldığında sayıları arttı. Bunlar çoğunlukla ya Rus askeri okullarına ya da 1830'lara kadar varolan «Rus - Tatar» okullarına gitmişlerdi.⁷¹ Yüzyılın ikinci yarısında yerli halkın idari görevlerden uzaklaştırılmasıyla aydın kesime mensup olanlar daha çok Rus üniversiteleri ve Tiflis ve Gori'deki Transkafkasya öğretmen seminerleri mezunları arasından çıkmaya başladı.⁷² Aslında bazıları gazetecilik gibi yazma çizme işleriyle uğraşan öğretmenler, yüzyılın sonunda bu sınıfın en geniş kesimini oluşturuyorlardı.

Azerbaycan aydınlar sınıfı, ilk dönemlerinde parlak ve düşünsel planda çok başarılı insanlar yetiştirdi, bunların yazdıklarında bu kesimin gelecekteki temel meselelerini oluşturacak temaları yakalamak mümkündü. Kafkasya genel valiliğinde bir tercüman olan Mirza Feth Ali Ahundzade (Ahundov, 1812 - 1878), öncelikle Azerî dilinde ilk Avrupaî tarzda yazılmış oyunlarıyla ün kazandı.⁷³ Vorontsov'un Tatar Molière dediği Ahundzade 1850 - 1855 yılları arasında Azerbaycan toplumunun hasta ve aksak yönlerini alaycı bir dille anlatan bir dizi komedi yazdı. Eserlerinde tüm aksaklıklar bir şekilde cahillik veya batıl inançlara dayandırılıyordu.⁷⁴

İran'ın olduğu gibi tüm Türkçe - konuşan dünyanın tiyatro alanında öncüsü olan Ahundzade, yıllarca Arap alfabesinin sadeleştirilmesine çalıştı. Ona göre bu reform;

bu alfabenin barbarlık döneminden kalma harfleri için bir ilaç olacaktı. Bitişik yazılan harfler bundan böyle birbirinden ayrılacak, sadece noktalarla değil, şekilleriyle de fark olunacaktı. Böylece herkes kısa zamanda ve güçlük çekmeden anadilinde okuyabilecekti.⁷⁵

Daha sonraki makalelerinde, denemelerinde ve özellikle felsefi içerikli **Üç Mektup** adlı eserinde Ahundzade 18. yy. Fransız filozoflarını hatırlatan bir tarzda rasyonalizm ve aydınlanmacı bakış açılarından acı bir toplumsal eleştiriye girişmişti.

Ahundzade Azerbaycan'ın belirsiz kimliğinde gizli ce-

lişkileri özetlerken kendini örnekleyerek, çarın sadık memuru «hemen hemen İranlı» diyordu. Felsefi yazılarında bu İranlılık konusunun ne derinlikte zihnini kurcaladığı sergilenir.⁷⁶ İslamiyet öncesi Perslerin büyüklüğünü övmesi, «aç, çıplak ve barbar» Arapların Sasanî krallığını yıktığını savunması gözönüne alındığında, modern İran milliyetçiliğinin öncülerinden biri sayılmaktadır.⁷⁷ Bazı yazılarında tipik bir İranlı tavır alan Osmanlı aleyhtarı hislerin yansımalarına rastlamak ta mümkündür. Buna rağmen Türkik grupların ulusal kimlik hareketlerinde en önemli şahıslardan biri olmuştur. Bu, onun anadilini canlandırma ve geliştirme çabasıyla bağlantılı görülebilir, ancak bu gelişme de İranî bir şekilde Azerbaycan'ın yüzyıllarca süren İran kültürünün egemenliğinden kendini kurtarmasına yardımcı olmuştur.⁷⁸

Ahundzade'nin hayatında birbirine bağlı üç tema, 19. yy. aydınlar sınıfıyla özellikle ilintilidir. Bir aydınlanma hareketi olan eğitim ve öğretimin yaygınlaşması, bu dönem Azerbaycan aydınları için ilk ve en önemli hedefti. Buna bağlı olan diğerleri ise lâiklik ve edebi canlanmaydı. İsminden de anlaşılacağı gibi, şii bir din adamının oğlu olan Ahundzade'nin lâikliği (bunlar her zaman birbirleriyle bağlantılı olmasalar da) ateist eğilimlerinin bir sonucuydu. Hayatın her alanında dinin etkisini öğrenmeye bir engel olarak görüyordu. «İranlılar kendilerinden daha bilgili kimse olmadığını inanırlar, çünkü ölümden sonraki hayat konusunda çalışmakta ustadırlar, yani teoloji konusunda. Teolojiden başka bir bilgi de değerli değildir» diyor.⁷⁹ Ahundzade'nin takipçileri onun ateizmini pek paylaşmıyorlardı, aslında çoğu İslama bağlıydı, ancak teoloji dışında öğrenmenin önemi konusundaki fikrini benimsiyorlardı. Lâikliğin aydın kesimin en önemli özelliklerinden biri olmasının asıl nedeni, onu mezhep çatışmalarının önünü alacak ve Transkafkasya'da bir müslüman topluluk hissi oluşturabilecek tek çözüm olarak görmeleri idi. Aydınların bu çatışmayı ve dinsel kurumların sosyal rolünü nasıl algıladığı, geleneksel eğitim almış, ancak daha sonra reformcu görüşü benim-

semiş olan Hacı Seyyid Azim Şirvani'nin (1833 - 1888) bir şiirinde canlı bir şekilde sergileniyor :

Her vilayette - beş veya on şehir
Ellibin seyid, ahund ve talebeleri
Tüm söyledikleri baştan aşağı yalan
Ellibin din adamı, ellibin dilenci
Ellibin şarlatan, ellibin hilekâr
Tüm düşündükleri halkı nasıl soyacakları
Nasıl çaresiz bırakacakları
Olanbitenden habersiz, cahil
Şiilerimiz Sünnilere
Sünnilerimiz Şiilere söver dururlar.⁸⁰

Yerel dilde edebiyatın canlanması, aydınlanmacı düşüncelerin mümkün olduğu kadar geniş bir halk kitlesine iletilmesi gereksiniminden doğdu. Tüm hayatı boyunca Farsça lirik şiirler yazan Ahundzade, sosyal önemi olan yazıları içeren eserlerini bölgedeki tüm halkın anlayacağı dilde, kendi deyişle **Türki** yazmıştı. Daha geniş kapsamlı bir hareketin yan ürünü olarak gelişen yerel edebiyatın bu rönesans dönemi, hareketin de ilk elle tutulur başarısıydı. Farsça'nın edebiyat dili olarak öneminin kırılmasından sonra Farsçayla birlikte ikincil bir dil olarak kullanılan, fazlasıyla onun etkisi altında yapay bir dil olan klasik Azerbaycan dili de terk edilmeye başlandı.⁸¹

Bu kültürel değişim süreci, önceleri Azerbaycan'da yaygın olan İran'la özdeşleşmeyi silmek üzere çarlık yönetim tarafından desteklenmişti. Bu, Rusya'nın imparatorluğun diğer bölgelerinde de zaman zaman başvurduğu bir siyasetti, benzer tavırlar Polonya kültürel etkisine karşı Litvanyalılara, Germanlara karşı Latvialılara, İsveç etkisine karşı Finlilere de takınılmıştı. Eserleri yerel tiyatrolardan çok önce Rus tiyatrolarında sahnelenen Ahundzade'nin durumu, çarlık yönetiminin olumlu tavrının yalnızca bir örneğiydi. Ahundzade'nin velinimetî Vorontsov, Azerbaycanlı yazarları yerel tarih çalışmalarlarıyla görevlendirmiş, 1840'lar ve 1850'lerde bir Rus dergisi olan **Kavkaz** Azerbaycan şiirleri basmış, çarlık hükümeti Azerbaycan dilî, folklorü ve edebiyatına ilgi uyandıran Kafkasologların

araştırmalarını desteklemişti.⁸² Ancak bu ne samimi, ne de uzun süren bir destekti. Vorontsov'un görevden ayrılmasından sonra isteksizce takınılan hoşgörülü tavrı yerini ilil. Alexander'ın döneminde Ruslaştırma siyasetine bıraktı.

Azerbaycan'da edebi canlanma, 1870'lerde ikinci nesil aydınlarla önem kazandı. Bu tarihten itibaren aydın kesim artık dağılık, tek tek insanlardan oluşmuyordu, aksine birbirleriyle bağlantıları oldukça sıkı bir topluluk halindeydiler. Bu nesile ilişkin ilginç bir özellik, büyük bir oranda nüfusun sünni kesiminden gelmeleriydi. Şiiliğin aksine, sünni İslamda din adamları kurumunun olmayışı, dolayısıyla sünnilüğün dinsel olarak sınırlayıcı etkisinin azlığı, bu durumun açıklaması olabilir. Diğer taraftan şiilerin İran'a bağlılıklarından az olmamakla birlikte, sünniler Osmanlı kültürünün çekim alanında olduklarından Türkik bir uyanış düşüncesine daha yakındılar. Teologları Osmanlı İmparatorluğu'nda öğrenim görmüşü, ilkokullarında Osmanlıca ve klasik Azerî dili okutuluyor, öğrencilerin okudukları tarih Osmanlı sultanlarının hayat hikayelerini içeriyordu. Aydınlar arasında bu yakınlıklar (1856 - 1876) Tanzimat reformlarının yankılarıyla daha da güçlendi. Tam Osmanlı karşı önyargılarına rağmen, Ahundzade dahi alfabe reformu tasarısını geliştirmek üzere değişim için «daha uygun bir iklim» olan İstanbul'u ziyaret etmişti.⁸³

Edebi uyanış kendini özellikle iki yolda ifade etmişti: modern tiyatro ve gazetecilik. Ahundzade'ye göre tiyatro, mesajını okuma, yazma bilmeyen geniş kitlelere sözle ulaştırmak için uygun bir araçtı, fakat bu yenilik, ulaşmak istediği insanlar için fazlasıyla radikal görünmüştü. Ancak, hayatının sonuna doğru, Bakü cimnasyumunda öğretmen olan Zerdabi Hasan Bey (1832 - 1907) öncülüğündeki bir avuç aydın gencin çabalarıyla eserleri yerel olarak sahnelendi. Uzun vadede bu çabaların sonucu tüm çevresiyle (oyuncuları, yöneticileri, oyun yazarları ve seyircisiyle) tiyatronun önemli bir kültürel kurum haline gelmesi olmuştu, burada Tagiyev'in mali desteğini de unutmamamız gerekiyor.⁸⁴ Ahundzade'nin «dramatik sanatın amacı, halkın

ahlakını düzeltmek, okuyucuya veya seyirciye bir ders vermektir», düşüncesini izleyen Azerbaycan tiyatrosu, öğretici bir misyon yüklenmişti.⁸⁵ Ahundzade'yi izleyen oyun yazarları arasında en başarılıları, Vezirov Necef Bey (1854 - 1926) ve Abdülrahman Hakverdiyev (Akverdov, 1880 - 1933) di. Her ikisi de alaycı komediler yazmışlardı. Vezirov ayrıca ilk Azerbaycan dilinde trajedilerin yazarıdır, genç Hakverdiyev de onun takipçisidir. Bazı araştırmacılara göre bu yeni tür tarihsel koşulların bir yansımasıdır. Değişim ve gelenek arasındaki çelişki, trajik boyutlu bireysel durumlar yaratacak yoğunluğa ulaşmıştı. Vezirov ve Hakverdiyev'in trajedilerinin kahramanları, eskiyi değiştirme çabaları, düşman ve cehalet yanlısı çevrelerce bastırılan aydınlardı. Küçük bir yenilikçi grubun yaşadığı dışlanma duygusunu yansıtan bu iki yazar, cehaleti artık sadece gülünç bir zaaf olarak görmüyorlardı.⁸⁶

Azerî dilinde basımın başlangıcı, tiyatro ile hemen hemen aynı zamana rastlar ve yine Zerdabi'nin gayretleri sonucudur. 1875'de Zerdabi, Bakü'de **Ekinçi** adlı gazeteyi kurdu, bu olay daha sonra, Türkik halklar arasında ulusal uyanışın gelişmesinde dönüm noktası olarak değerlendirilmiştir. Rusya'daki Türkik - dilde ilk yayın olan bu gazete Zerdabi'nin Moskova Üniversitesi'ndeki öğrencilik yıllarından kalma narodnik (halkçı) eğilimlerine uygun olarak öncelikle köylülere seslenmeyi amaçlıyordu.⁸⁷ **Ekinçi** kısa zamanda Transkafkasya müslümanları arasında çatışma konusu olmuştu.⁸⁸ Şii ulemadan bazısı, bir kafir icadı olan gazeteyi taklit ederek İslamın ruhunu zedelediğini düşünüyorlardı. Nazik bir konu olan dil ise başka bir ayrılık noktasıydı. **Ekinçi** oldukça sade bir dille yazılıyordu, Arapça ve Farsça terimler pek az kullanılıyor, buna karşılık çoğunlukla Zerdabi'nin icad ettiği yeni terimlere yer veriliyordu.⁸⁹ İfade dili olarak Farsça'yı kabul eden kesim, onun yazma diline uygulanamayacak yaygın konuşma dilini kullanmasını düşmanlıkla karşılıyorlardı. Gelenekçileri karşısına alan, çoğu okuma yazma bilmeyen köylülere ise ulaşamayan **Ekinçi** ister istemez aydın kesim için bir forum

halini aldı. Bu gazetenin çevresindekiler, Zerdabi gibi sünniydiler ve yazılarında İran'ın geri, katı, insancıl olmayan, halkta yaygın bir öfke uyandıran bir ülke olduğu iması bulunuyordu. İmam Hüseyin'in şehit edilmesini anmak üzere katılanların kendilerini yaraladıkları bir şii dinsel töreni olan Muharrem Alaylarını eleştiren bir makale büyük gürültü kopardı.⁹⁰

Ekinci çarlık rejimi ileri gelenlerinin bir önceki nesil Azerbaycanlı yazarlarına gösterdiği olumlu tavırdan yararlanamamıştı. Zerdabi, narodnik görüşmelerinden, dahası Osmanlı sempatzanı tutumu yüzünden kuşku uyandıran biriydi. 1877'de, yani Osmanlı - Rus savaşının ortasında gazetesi kapatıldı.⁹¹

Ekinci'nin kapanması, ölümcül olmamakla birlikte Azerbaycan basını için büyük bir sarsıntıydı. Ardından Zerdabi büyük çabalarla diğer bazı gazetelerle devamını sağlamaya çalıştı, bunlar **Ziya** (1879 - 1881), **Ziyai Kafkassiya** (1881 - 1884) ve edebi bir dergi olan **Keşkül** (1884 - 1891) dü. Sünniler tarafından basılmakla birlikte bunlar öncülerinden önemli farklılıklar gösteriyorlardı. Popülist eğilimleri yoktu ve genellikle daha cansız olmak pahasına çatışmalardan uzak duruyorlardı. Dahası **Ekinci**'nin ardından gelen basında dil açısından bölgesel Azerbaycan dilinden uzaklaşma ve artan bir Osmanlılaşma eğilimi görülüyordu. Bu bakımdan adı geçen üç yayının modern Azerbaycan edebiyatına katkısı sınırlıdır. **Keşkül**'ün hükümet tarafından kapatılmasından sonra, 1904'te Azerbaycan basınının gündelik **Şarkî Rus** ile tekrar canlanmasına kadar Türkik dilde hiçbir gazete ve dergiye izin verilmedi.⁹²

Bu esnada bir konu aydınlar arasındaki tüm diğer ilgi alanlarını gölgeleyen bir önem kazandı: müslüman okulların geleceği konusunda mücadele. Asıl önemli olan, Rusların rolü ikincil kalırken mücadelede asıl keskin sınırların müslümanların kendi aralarındaki olmasıydı.

İslami geleneğe göre, ilke olarak tüm eğitim dinsel dir ve eğitim faaliyeti teolojiye bağımlı olmak zorundadır. Okul yüzyıllarca değişmeksizin kalabilen kutsal bir kurum

olarak, aktif bir tutuculuk kalesi haline gelmişti. Transkafkasya'da sayıları beş ilâ yedi yüz arasında değişen müslüman okulları iki çeşitti: mektebler ve medreseler.⁹³ Mektebler, camilerin içinde, erkek çocuklara dinsel eğitim yanında, okuma, yazma ve aritmetik gibi derslerin genellikle ezbere dayalı olarak verildiği ilk düzeyde okullardı. Medreseler alim statüsüne hazırlayıcı eğitim veren yüksek düzeyde eğitim kurumlarıydı. Mekteb düzeyinde eğitim kalitesi okuldan okula değişmekle birlikte, modern bir standarda göre genelde acınacak derecede düşük kalitede eğitim vermekteydiler. Bakü'deki **Kaspiy** gazetesi «mektebler okul diye adlandırılmayı haketmiyorlar» diye yazacak kadar ileri gitmişti. Genel okur - yazarlık oranı şaşırtıcı derecede düşük bir oranda % 4 ilâ 5 arasındaydı.⁹⁴

Yerel aydınlar ile çarlık yönetimi eğitim sistemini reforme etme konusunda anlaşılıyorlardı. Hükümet bu yolla hem müslümanların eğitimlerini daha geniş ölçüde kontrol etmeyi, hem de Rusça'nın yaygınlaşmasını amaçlıyordu. Bu ikinci amaçları, yerel aydınlar tarafından da destekleniyordu. Ahundzade'den Zerdabi ve Şirvani'ye kadar hepsi Rusça öğrenme gerektiğini belirtmişlerdi. Rusça bilmenin sadece modern meslekler edinmek açısından değil, insanları içine hapseden ve müslüman olmayan dünyadan tamamen bihaber kılan çemberi kırmak açısından önemli olduğunu düşünüyorlardı. Bu görüşleri yüzünden Ruslaştırma sürecine hizmet etmekle suçlanmışlardı. Ahundzade «müslümanlar hayat, şeref ve mülkiyetlerini koruma altında bulunduran Ruslardan uzak durmaya son vermelidirler» diye yazıyordu.

Tutuculuk ruhu sonsuza kadar ortadan kalkacaktır. Kafkasyalı müslümanlar arasında okuma ve öğrenme isteği doğacak ve bu, ahlaklarını geliştirmelerini sağlayacaktır. Şimdiye kadar, çoğunu Rusça öğrenmekten alıkoyan dindir. Din adamları bu aili bilmenin ruhun selâmetini önleyeceği düşüncesindeydiler.⁹⁵

Bu tür teşviklere rağmen halkın inatçı tepkisi Rusça öğrenmenin çocuklarını kaçınılmaz bir şekilde Hıristiyanlaştıracağı düşüncesinden güç alıyordu. İslami olmayan

herhangi bir eğitim tarzı halkın tepkisiyle karşılaşacağından, bu çıkmazdan kurtulmanın tek yolu mektepleri modernleştirmek şeklinde olabilecekti. Bu tür bir program, Volga Tatarları arasında ortaya çıkan, daha sonra Rusya'nın müslüman nüfuslu diğer bölgelerine yayılan, Cedidci hareketin özünü oluştuyordu.⁹⁶ Cedidcilik ismi, mekteplerin ders programını geliştirmeyi ve genelde öğrenim anlayışını değiştirmeyi hedefleyen usul-ü cedid (yeni metod) teriminden türemişti. Kuran öğrenimine dokunulmuyor, fakat ezber usulüne karşı tavır alınıyor, ders programına bilim, coğrafya ve modern dillere ilişkin dersler konuluyordu. Ayrıca klasik edebiyat eğitiminin yerini çağdaş Türkçe alıyordu. Bu tutum bazı İran kökenli Azerbaycan şiiileri tarafından pek benimsenmemekteydi. «Yeni metod» kısmen taraftar topladı ve 'kadimci' veya 'usul-i kadim' izleyicisi olarak bilinen muhafazakâr eğitim çevrelerinin gürültülü muhalefeti ile karşılaştı.⁹⁷ Diğer taraftan, Cedidcilik dolayısıyla Azerbaycan ilk defa Transkafkasya dışında daha geniş bir müslüman çevreyi etkinliği içine alan bir sürece dahil olmuştur. Bu süreç içinde Kırımlı Tatar bir gazeteci olan İsmail Bey Gasprinski'nin çabalarıyla Cedidcilik bir takım milliyetçi ilkelerle kaynaşmıştı.⁹⁸

Gasprinski'nin Bahçesaray'da Tagiyev'in de mali desteğiyle çıkardığı **Tercüman** gazetesi, 1883 yılından itibaren Rus müslümanlarının gayriresmi sesi olmuştu. Gasprinski, yönetimi altındaki müslümanların ilerlemesini sağlayacak uygar ve asil bir ülke olarak tanımladığı Rusya'ya bağlılığını sürekli vurgulamaktaydı. Ruslaştırma siyasetinin tehlikeli etkilerinin farkında olduğu gibi özellikle hareketin lideri olarak addedilen M. N. Katkov ile tanışıklığı dolayısıyla pan - Slavist hareket konusunda ilk elden bilgi sahibi olma durumundaydı. Gasprinski büyük ölçüde bu pan - Slavist harekete bir cevap olarak savunmacı bir tavırla tüm Rusya'daki müslümanların birliği için bir program geliştirmeye çalışmıştı. Bu müslümanların büyük çoğunluğu Türkik uluslardan oluştuğu için programı etnosantrik bir kisveye bürünerek Türkçülük veya pan - Türkizm diye bilinen ha-

rekete dönüştü. Bu terimlerden ilki, hareketin Türkçe konuşan topluluklara etnik bir kimlik kazandırma eğilimini, ikincisi ise aralarında birlik ve dayanışmaya yönelik tavrını belirtmekteydi. Gasprinski tek bir Türk ulusundan (kavm) bahsetmekle birlikte, muhtemelen dönemin baskıcı havasının daha fazlasına izin vermeyeceğini bildiğinden daha ileri gitmekten sakınmıştır. Ünlü, «Dilde, Fikirde, İşte Birlik» sloganında da belirttiği gibi Türklerin birliğinin manevi alanda, dilde ve kültürel alanda gerçekleşmesi gerektiğini savunuyordu. Birliği sağlamanın ilk şartı, Balkanlardan Çin'e tüm Türklerin anlayabileceği bir yazı dilinin yaratılmasıydı. Aslında böyle bir dil **Tercüman**'ın sütunlarında oluşmuştu; İstanbul Türkçesi temel olarak alınmıştı, yani Osmanlıcaydı. Fakat yabancı birçok unsurdan temizlenmiş olarak ve daha basit bir yapıda yazılarak kullanılıyordu. Gazete Türkçe konuşulan her yerde iyi eğitim görmüş kimselerce okunabilirdi, ortalama bir okuyucu için ise sadece Kırım ve Azerbaycan'da anlaşılabilirdi, Volga Tatarları için anlaşılması biraz daha zor, doğulu ve kuzeydeki Türkler için ise, özel bir çalışma yapmadan anlaşılması oldukça güçtü. **Tercüman**'ın belirgin bir etkisi Azerbaycan basınının dilde Osmanlılaşmasıydı, bu eğilim Zerdabi tarafından yapaylaşmaya neden olmakla eleştirilmiştir.⁹⁹

Türkçülüğün gelişmesi Azerbaycanlıları özbenliklerini araştırmaya yöneltmiştir. 19. yy. gazetelerinin en ileri örneklerinden olan **Keşkül**, ilk olarak yerel dinsel cemaat ve ulus kavramları arasındaki farkı kesin olarak belirlemiş, hatta her ikisi için ortak olarak kullanılan millet teriminin gülünçlüğüne sergilemişti. M. Sultanov imzalı bir yazar, hayali bir diyalogla Transkafkasyalı bir müslümanın kimliği konusundaki belirsizliği şöyle sergiliyor :

Soru — Milletin nedir?

Cevap — Müslümanım, hem de Türk'üm.

Soru — Osmanlı mısın?

Cevap — Hayır, bicanlıyım (Azerbaycanlı'nın kısaltılmış hali, cansız anlamına geliyor - yazar kelime oyunu yapıyor)

Soru — Azerbaycanlıların ülkesi neresi?

Cevap — Bildiğim kadarıyla Aras'ın ötesinde Azeriler yaşar, bu tarafında bicanlılar, ikisi birden Azerbaycan olur. Biz ayrı ayrı bicanlıyız.

Soru — Türkçe konuşuyorsun, öyleyse Türk müsün?

Cevap — Benim durumumu açıklayan bir kelime yok, Türküm, fakat bicanlı.

Soru — Kendine bicanlı Türk diyecek yerde neden kendine Azerbaycanlı Türk diyerek bu sorunu halletmiyorsun?¹⁰⁰

Bu sonuç, Türklükle karışık Azerbaycan kimliği şeklinde, doğmakta olan ulusal bilincin yazılı ifadesinin ilk örneğidir. Ancak üçüncü nesil aydınlar gerçekten siyasal öze sahip faaliyetlere yönelmişlerdi. Bu geçiş döneminde örgütlenmiş gruplardan çok, bireysel hareketlere rastlıyoruz.

Pan - Türkizmin kültürel çerçevesinin ötesine ilk adım atan Azerbaycanlı Hüseyinzade Ali Bey (1864 - 1941) dir.¹⁰¹ St. Petersburg'da tıp öğrenimi yaparken kendisinden önceki Gasprinski gibi pan - Slavizmden etkilenmeye başlamıştı. Bu etki altında, bir Türk halkın mesajını iletme üzere, 1889'da İstanbul'a gitti. Osmanlılar henüz Türkçülük düşüncesine yabancı olduklarından bu sadece Rusya'dan göçedenlerin üzerinde durdukları bir düşünceydi. Ancak, bu tür düşüncelerin peşinde koşmak, devletin resmi görüşüne ters düşmekteydi. Zira Osmanlılık imparatorluğun çeşitli milletlerden oluşan tüm tebası için eşitlik ve birlik vadediyordu. Baskıcı II. Abdülhamid (1876 - 1909) yıkıcı bulunduğu milliyetçiliğin her çeşidinden Türkçü olanı dahil özellikle kuşku duyuyordu. Bu şartlar altında Hüseyinzade, İstanbul'daki faaliyetlerini rejim aleyhtarlığına yöneltti ve gizli bir muhalefet grubu olan ve daha sonra da Jön Türk hareketine temel teşkil edecek İttihad-ı Osmaniye'nin kurucularından biri oldu.¹⁰² Bu çevrede dahi, pan - Türkizm konusunda destek bulamadı, Abdülhamid'in muhalifleri halen Osmanlıcılığa bağlıydılar. Hüseyinzade Ali Bey'in bir şiirinin başlığı olan, Turan imzası ile yazdığı yazılar bir avuç ta olsa bazı aydınları etkilemekte daha başarılı olmuştu. Bunlar arasında Mehmed Emin ve Hüseyinzade'yi en önemli öğretmenlerinden biri olarak gören, geleceğin Türkçülüğü-

nün peygamberi Ziya Gökalp ona çok şey borçludurlar.¹⁰³ Abdülhamid idaresi altında Osmanlı İmparatorluğu'nda düşüncelerinin karşılığı şekliyle pek memnun kalmayan Hüseyinzade, Rusya'da daha gelecek vadedilen gelişmeler belirir belirmes Bakü'ye geri döndü.

Pan - Türkizmin gelişmesine paralel olarak gelişen pan - İslamizm tüm müslümanları Avrupa'nın tecavüzlerine dünya çapında cevap vermek üzere birliğe çağırıyordu, bu daha geniş çapta destek bulabilecek bir davetti. Aslında bu iki ideoloji birbirini dışlamak durumunda değildi, hemen hemen bölgedeki tüm müslümanlar Türktü, nitekim Gasprinski, İslamın Türk ulusunun temel taşlarından biri olduğunu vurgulamayı hiçbir zaman ihmal etmemişti. Pan - Türkizmin ileri gelen savunucularından bir çoğu, aynı zamanda pan - İslamist olduklarını söylerlerken, nosılsa aslında bu iki ideolojinin çatışan temellere dayandıklarını gözden kaçırmışlardı. Pan - Türkizmin kökü belli insan topluluklarının etnik özbilincine dayanırken, pan - İslamizm ümmeti, yani dil, ırk ve millet ayırımı olmaksızın dünyadaki tüm müslümanların oluşturduğu topluluğu temel alan bir kolektif bilince dayanır.¹⁰⁴

Öncelikle, değişen dünyanın baskılarına karşı kendiliğinden oluşan bir tepki olan pan - İslamizm tekil bir öğretiye dönüşemedi. Rus müslümanları arasında gelişen bu olayla kısa zamanda ilgilenmeye başlayan çarlık gizli polisi Okrana dahi hareketin anlamını belirlemede zorluk çektiklerini itiraf ediyorlar ve bunu takipçilerinin belirli bir program veya stratejilerinin olmaması sonucuna bağlıyorlardı.¹⁰⁵ Aslında Abdülhamid'in dış siyasetine alet görevini göreninden, Hacı Seyyid Cemaleddin Efgani'nin temsil ettiği liberal yoruma kadar değişiklik gösteren birden fazla pan - İslamist görüş vardı. Efgani, bu İran doğumlu gezgin filozof, 19. yy. İslamcı modernizmin en önde gelen simasıydı. İslamın akıl ve düşünce özgürlüğüyle uyumlu olduğuna inanıyor ve müslümanları (seçerek almak koşuluyla) Batı eğitimi, tekniği ve metodlarını almaları konusunda teşvik ediyordu. Müslümanların dogmatizmden, batıl inanc-

lardan kurtulmaları ve mezhep ayrılıklarına son vermeleri gerektiğini savunuyordu. Aynı zamanda müslümanların milliyetçiliği kolonyalizme karşı bir silah olarak değerlendirmelerini öğütüyor, sonunda tüm müslümanların tek bir yönetim altında toplanacağına, bunun despotik değil, liberal bir idare olacağına inanıyordu.¹⁰⁶ Azerbaycan aydınlarının çoğunu etkileyen, özellikle modern İslamın evrenselliği içinde sünni-şii uzlaşması öngörmesi dolayısıyla Efgani tarzı bir pan - İslamizmdi.

Azerbaycanlı pan - İslamistler içinde en belirginini, Paris'te eğitim görmüş bir gazeteci olan Agayev Ahmed Bey (Ağaoğlu, 1870 - 1938) di, gençlik döneminde Fransız basınında yer alan düşünceleri temelde Efgani'ye dayalı çeşitlemelerdi.¹⁰⁷ Bu dönem yazılarında İran yanlısı ve Osmanlı aleyhtarı bir tutum hakimdi, bir gün ileri gelen bir Türk milliyetçisi olacak olan birisi için bu oldukça ilginç bir durumdu. Bölgesinin halkı için 'société personé' terimini kullanıyor ve geçmişte halka karşı takınılan tutumu şiddetle eleştiriyordu: «Eğitimlerini tamamladıktan sonra, **Ekinci** adlı gazete yoluyla nihilist düşüncelerini Asyalı olmayan Avrupalı heveslerini köylülere yaymaya çalıştılar. Halk onlara 'işe yaramaz' veya 'kayıp adamlar' diyordu, bu tanımlar ülkelerine takındıkları aşağılık tavırlarına çok uygundu.¹⁰⁸ Doğmakta olan İslam rönesansında İran, Avrupa'da Fransa'nın oynadığı rolü oynayacaktı, «kendini yenilemek için olağanüstü çaba gösteren Türkiye (Osmanlı) başarılı olamayacaktı, çünkü orada bireycilik ölüydü.»¹⁰⁹

1895'de ülkesine döndükten sonra Agayev'in pan - İslamizmi ona İran'ın değil, Osmanlı devletinin halen varolan en büyük İslam devleti olduğu ve dünya çapında müslümanları destekleyecek kaynağın ancak o olabileceği gerçeklerini dikkate almaya zorladığından, bu tür eleştirilerini yumuşattı. Zamanla Türkçülüğe doğru giden dolambaçlı bir yol izlemeye başladı.

Sözünü ettiğimiz dönemin üçüncü düşünce akımı olarak karşımıza çıkan liberalizm, daha Avrupalı bir çerçeveye sahipti.¹¹⁰ Liberalizmin takipçileri, kendilerini daha ge-

niş bir tanıma sahip olan Rus liberal hareketinin bir parçası olarak görüyorlardı. Bu hareket ise, yerel özyönetimlerin yaygınlaşması ve sonunda anayasal bir rejime ulaşacak olan reformların gerçekleştirilmesini amaçlıyordu. Azerbaycanlı liberallerin kalesi, çoğunlukla tüccar ve sanayicilerden oluşan Bakü dumasındaki temsilcilerden oluşuyordu. Bunlar seslerini yüzyılın sonunda Rusça basılmasına karşı Azerbaycanlıların sahibi olduğu tek gazete olan **Kaspiy** yoluyla duyuruyorlardı. **Kaspiy**'in sahibi Tagiyev, editörü ise Rus liberalleri ile sıkı ilişkiler içinde bir avukat olan Topçubaşiyev Ali Merdan Bey (Topçubaşı, 1869 - 1934)'di.¹¹¹ Topçubaşiyev yönetiminde **Kaspiy** mekteblerin geliştirilmesi, müslümanların sivil hizmetlerde görev alması, Mugan bozkırının ıslah edilerek köylülerin topraksızlık sorununun hafifletilmesi gibi konularda reformcu kampanyalar sürdürmüştü. Zamanla, gazete Rus yazarlarını da katkıya davet ederek Rus kamuoyunun da desteğini almaya çalışarak Rusya'daki tüm müslümanların haklarının savunucusu durumuna geldi.¹¹²

Öteden beri Azerbaycan siyasal hayatının bir özelliği olan eklektizmi **Kaspiy**'in sayfalarında sıkça gözlemek mümkündü, gazetede liberal görüşlerin yanısıra, pan - Türkist görüşlere ve özellikle Agayev'in düzenli olarak yazdığı sütununda pan - İslamist görüşlere de yer veriliyordu. Zamanla, aydınlararası siyasal farkların yol açtığı bölünmeler idealizmin etkisiyle köreldi.

Öğreti düzeyinde esneklik, faaliyetlerine yüzyılın bitiminde başlayan Azerbaycan sosyalistlerinin dahi belli başlı özelliklerinden biriydi. Sosyalistler önce Bakü'de 1900'den itibaren gündeme gelen Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nde (RSDİP) yer alan kimselerden oluşuyordu. 1904'te Azerbaycanlılar Himmet adı altında kendi örgütlerini kurmayı başardılar. Bunun hikayesi bir sonraki yıl başlayacak olan yeni dönemin kapsamına giriyor.

İlk Rus devriminin arifesinde, Azerbaycanlı aydınlar, ülkelerinin ileriki yıllardaki siyasetini şekillendirecek düşüncelerin tohumlarının atıldığı siyasal olarak canlı bir nü-

ve oluşturmuşlardı. Bu düşüncelerin gelişimi, Azerbaycan tarihinde bir dönüm olan, 1905 devriminin aniden dönüşüme uğrattığı siyasal atmosfer içinde hızlanacaktı.

NOTLAR:

- (1) Onsekizinci yüzyıldan önceki Azerbaycan için bkz. A.N.Az.S.S.R., *Istoriia Azerbaidzhana* (Baku, 1958), c. 1; V. Bartol'd, *Mesto prikaspliskikh oblastei v istorii musul' manskogo mira* (Baku, 1925); A.K. Alizade, *Sotsial' no-ekonomicheskaiia i politicheskaiia istoriia Azerbaidzhana XII - XIV vv* (Baku, 1956); D. Ibragimov, *Feodal'nye gosudarstva na territorii Azerbaidzhana XV veka* (Baku, 1952); F. Sümer, Azerbaycanın türkleşmesi tarihine umumi bir bakış, *T.T.K., Belleten* 21 (1957), 429-47; P.B. Golden, «The Turkic Peoples and Caucasia,» in R.G. Suny(ed.), *Transcaucasia: Nationalism and Social Change* (Ann Arbor, University of Michigan, 1983), s. 45-68.
- (2) Hanlıklar için bkz. G. Leviatov, *Ocherki po istorii Azerbaidzhana XVIII veka* (Baku, 1948); G. Abdullaev, *Azerbaidzhan v XVIII veke i vzaimootnosheniia s Rossiei* (Baku, 1965), s. 86-111; I. P. Petrushevski, *Ocherki po istorii feodal'nykh otnoshenü v Azerbaidzhane i Armenii v XVI - nachale XIX veka* (Leningrad, 1949).
- (3) Hanlıkların yönetimi için bkz. Abdullaev, *Vzaimootnosheniia*, s. 105 - 11; A. Mil'man, *Politicheskii stroi Azerbaidzhana v XIX - nachale XX vekov* (Baku, 1966), s. 39-49.
- (4) Hanlık döneminde toprak mülkiyeti için bkz. Petrushevski, *Ocherki*, s. 184-207; idem, «Persidskie ofitsial'nye dokumenty kak istochnik dlia istorii feodal'nykh otnoshenji v Azerbaidzhane i Armenii,» *Problemy istochnikovedeniia* 3 (1940), s. 5 - 44; I. M. Gasanov, *Chasnovladetel'cheskie krest'iane v Azerbaidzhane pervoi poloviny XIX veka* (Baku, 1957). Belge niteliğindeki kaynak koleksiyonu için bkz. A.N.S.S.S.R., *Gruzinskii Filial, Ukazy kubinskikh khanov* (Tbilisi, 1937).
- (5) Abdullaev, *Vzaimootnosheniia*, s. 182 - 281; idem, *Iz istorii Severo-Vostochnogo Azerbaidzhana v 60-80 gg. XVIII veka* (Baku, 1958), s. 36 - 136; I. Gadzhinski, «Zhizn' Fet-Ali-Khona Kubinskogo,» *Sbornik gazety Kavkaz* (Tiflis), (1847), 213-33.
- (6) Rusya'nın Kafkasya'da yayılışı konusunda bkz. A. V. Fadeev,

Rossia i Kavkaz u pervoi tretii XII veka (Moscow, 1958); N. A. Smirnov, *Politika Rossii na Kavkaze v XIV - XIX vekakh* (Moscow, 1958); J. F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus* (London, 1908); P. Butkov, *Materialy dlia novoi istorii Kavkaza* (St. Petersburg, 1869); F. Kazemzadeh, «Russian Penetration of the Caucasus,» in T. Hunczak (ed.) *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution* (New Brunswick, N. J. 1974), s. 239 - 63.

- (7) Azerbaycan'da ilk Rus istilâsi için bkz. A. Abdurrahmanov, *Azerbaidzhan vo vzaimootnosheniakh Rossii, Turtsii i Irana v pervoi polovine XVIII veka* (Baku, 1964), s. 26 - 32.
- (8) D. D. Lang, *The Last Years of the Georgian Monarchy, 1685 - 1832* (New York, 1957), s. 183 - 4; M. Atkin, *Roussia and Iran, 1780 - 1828* (Minneapolis, 1980), s. 22 - 45.
- (9) A. S. Sumbatzade and G. Mekhtiev, «Prisoedinenie Azerbaidzhana k Rossii i ego istoricheskoe znachenie,» in A.N.Az.S.S.R., *Prisoedinenie Azerbaidzhana k Rossii i ego progressivnye posledstviia v oblasti ekonomiki i kul'tury* (Baku, 1955), s. 28.
- (10) N. Dubrovin, *Zakavkaz'e ot 1803 do 1906 g.* (St. Petersburg, 1866) s. 50.
- (11) Gence'nin zaptedilmesi konusunda, bkz. İbid., s. 211 - 23, Baddeley, s. 67.
- (12) Tsitsianov konusunda bkz. Atkin, s. 71 - 85, Fadeev, s. 125.
- (13) Rus - İran savaşı için bkz. Atkin, s. 99 - 122.
- (14) A. K. A. K., cilt 5, no. 377; Sumbatzade, Mekhtiev, Prisoedinenie, s. 38 - 9.
- (15) Bu savaşta Azerbaycan'ın tavrı konusunda bkz., A. K. A. K., cilt 6, bölüm 2, no. 651 ve A.N.S.S.S.R., Institut Istori, *Kolonial'naiia politika rossüskogo tsarizma v Azerbaidzhane v 20 - 60 gg. XIX veka* (Moscow and Leningrad, 1937).
- (16) A.N.S.S.S.R., Institut Istori, *Kolonial'naiia politika*, cilt. 1, s. 16; A. Vambery, «The Turks in Persia and the Caucasus,» *Asiatic Quarterly Review*, 4 (1886), 177.
- (17) M. A. Ismailov, «Ob uchastii azerbaidzhantsev v riadakh russkikh voisk v russko-iranskikh i russko-turetskikh voynakh pervoi tretii XIX veka,» *A.N.Az.S.S.R., Trudy* 4 (1954), 10; Kh. M. Ibragimbeili, *Rossia i Azerbaidzhan v pervoi tretii XIX veka* (Moscow, 1968), s. 154 - 210; V. Potto, *Pervye dobrovol'tsy Karabaga* (Tiflis, 1902).
- (18) A. R. Ioannisian, *Prisoedinenie Zakavkaz'ia k Rossii i mezhduнародnye otnosheniia v nachale XIX stoletii* (Erivan, 1958), s. 391 - 446.
- (19) Ibragimbeili, s. 216 - 52; Ismailov, «Ob uchastii,» s. 14 - 19.
- (20) Vambery, «The Turks in Persia and the Caucasus,» s. 174.
- (21) 1836 basılan eksik istatistiksel kaynakların hesaplarına göre

- Transkafkasya'da «Tatar» erkek nüfus 319.000'di, bkz. **Obozrenie rossiiskikh vladenii za Kavkazom v statisticheskome, topograficheskom i finansovom otnosheniakh** (St. Petersburg, 1836), c. 4, s. 361.
- (22) G. A. Bournoutian, **Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule, 1807 - 1828; A Political and Socioeconomic Study of the Khanate of Erevan on the Eve of the Russian Conquest** (Malibu, Calif., 1982), s. 74 - 7; Z. T. Grigorian, **Prisoedinenie Vostochnoi Armenii k Rossii v nachale XIX veka** (Moscow, 1959), s. 160.
- (23) A.N.S.S.S.R., Institut Istorii, **Kolonial'naiia politika**, c. 2, s. 372.
- (24) L. Widerszal, **Sprawy Kaukaskie w polityce europejskiej** (Warsaw, 1934), s. 174. 1863 - 1864 yıllarında Kafkasya ve Transkafkasya'dan göçedenlerin sayısı 220.000 olarak hesaplanıyor, çeşitli yıllarda, nüfus istatistikleri için bkz. **Obozrenie rossiiskikh vladenii; Kavkazskii kalendar; Kavkazskii Statisticheskii Komitet, Sbornik svedenii o Kavkaze** (Tiflis, 1871).
- (25) Şamil'in hareketiyle ilgili belgeler için bkz. A.N.S.S.S.R., Daghestanskii Filial, **Dvizhenie gortsov Severno-Vostochnogo Kavkaza v 20 - 50 godakh XIX veka** (Makhachkala, 1959). Monografik çalışmalar için bkz. A. N. Smirnov, **Miuridizm na Kavkaze** (Moscow, 1963); M. Z. Hizaloğlu, **Şeih Şamil** (Ankara, 1958); S. K. Buschuev, **Bor'ba gortsev za nezavisimost' pod rukovodstvom Shamilia** (Moscow, 1939).
- (26) A.N.S.S.S.R., Institut Istorii, **Kolonial'naiia politika**, c. 2, s. 8.
- (27) İbid.
- (28) A.N.S.S.S.R., Daghestanskii Filial, **Dvizhenie gortsev**, s. 115.
- (29) A. S. Sumbatzade, **Kubinskoe vosstanie 1837 goda** (Baku, 1961), s. 11 - 12.
- (30) **A.K.A.K.**, c. 2, no. 1491.
- (31) İbid., 7, no. 936, 937, 938.
- (32) M. K. Rozhkova, **Economicheskaiia politika tsarskogo pravitel'stva na Srednem Vostoke vo vtoroi chetverti XIX veka i ruskaia burzhuaziia** (Moscow, 1949), s. 94. de zikrediliyor.
- (33) Mil'man, s. 146.
- (34) V. Porto, **Kavkazskaiia voina v otdel'nykh ocherkakh, epizodakh, legendakh i biografiakh** (St. Petersburg, 1866), c. 2, s. 712.
- (35) Atkin, s. 146.
- (36) Mil'man, s. 67 - 75.
- (37) **A.K.A.K.**, c. 8, no. 1.
- (38) A.N.S.S.S.R., **Kolonial'naiia politika**, c. 1, s. 20 - 4; «Iz zapisok barona (v posledstvii grafa) M. A. Korfa,» **Ruskaia starina** 101 (1900), 33 - 9.
- (39) Mil'man, s. 112 - 23.
- (40) I. Gasanov, «K istorii podgotovki reskripta 6 dekabria 1846 go-

- da.» **A.N.Az.S.S.R., Trudy** 4 (1954), 25 - 26. Rus göçmenler konusuna bkz. **A.K.A.K.**, c. 10, no. 6, 42, 82.
- (41) Gasanov, «le istorii», s. 27'den alıntı.
- (42) İbid., s. 27'den alıntı.
- (43) Vorontsov konusunda bkz. L. H. Rhineland, «Viceroy Vo-rontsov's administration of the Caucasus,» in Suny, **Transcaucasia**, pp. 87 - 108; D. M. Lang, **A Modern History of Soviet Georgia** (New York, 1962), s. 82 - 6.
- (44) Tebliğin metni için bkz. A.N.S.S.S.R., Institut Istorii, **Kolonial'naiia politika**, c. 2, s. 105 - 7.
- (45) İbid, c. 2, s. 250.
- (46) Mil'man, s. 133.
- (47) İbid, s. 141.
- (48) İbid, s. 156.
- (49) B. Ischanian, **Nationaler Bestand berufmässige Gruppierung und Gliederung der kaukasischen Völker** (Berlin, 1914), s. 52 - 4.
- (50) Mil'man, s. 217.
- (51) I. I. Vorontsov-Dashkov, **Vsepoddannieishii otchet za vased'm let upravleniia Kavkazom** (St. Petersburg, 193), s. 27.
- (52) S. Kurban, **Ali and Nino** (New York, 1972), s. 111.
- (53) Rozhkova, s. 94'den alıntı.
- (54) N. I. Enikopolova, Griviboedov; **Vostok** (Erivan, 1954), s. 146'dan alıntı.
- (55) Bartol'd, s. 10.
- (56) Sumbatzade, Mekhtiev, s. 51.
- (57) Ondokuzuncu yüzyılda Azerbaycan'da endüstrileşme için bkz. A. S. Sumbatzade, **Promyshlennost' Azerbaidzhana v XIX veke** (Baku, 1964); idem, «K voprosu o kharakteristike razvitiia promyshlennogo kapitalizma v Azerbaidzhane vo vtoroi polovine XIX veka,» in **A.N.Az.S.S.R., 10 let Akademii Nauk Az.S.S.R.** (Baku, 1957), s. 623 - 34.
- (58) Ts. Agaian, **Krest'ianskaia reforma v Azerbaidzhane** (Baku, 1958); A. S. Sumbatzade, **Sel'skoe khoziaistvo Azerbaidzhana v XIX veke** (Baku, 1958), s. 151 - 4.
- (59) I. M. Gasanov, «O proizvodstvennykh otnosheniakh v gosudarstvennoi derevne Azerbaidzhana v kontse XIX veka,» **A.N.Az.S.S.R., Doklady**, no. 8 (1958), 604.
- (60) Sumbatzade, **Promyshlennost'**, s. 48.
- (61) Azerbaycan'da şehirleşme konusunda istatistik kaynaklar için bkz. İbid., s. 53.
- (62) K. A. Pazhitnov, **Ocherki po istorii bakinskoi neftedobyvaushchei promyshlennosti** (Moscow, 1940); S. M. Lisichkin, **Ocherki po istorii razvitiia otechestvennoi neflianoi promyshlennosti** (Moscow, 1954); M. Ismailov, «Azərbaycan neft sənəsində ijarədarlıq sisteminin ləğv edilmasına dair.» **A.N.Az.S.S.R., Trudy** 2 (1952),

- 75 - 104. R. W. Tolf, **The Russian Rockefellers: The Saga of the Nobel Family and the Russian Oil Industry** (Stanford University Press, 1976). s. 50 - 108.
- (63) B. İ. Akhundov, **Monopolisticheski kapital v dorevoliutsionnoi bakinskoj promyshlennosti** (Moscow, 1959); M. A. Musayev, **XIX əsrin sonlarında Bakı şəhərinin ticarəti (1883 - 1900 - ju illər)** (Baku, 1972), s. 141 - 8.
- (64) **Baku po perepisı 22 oktiabrya 1903 goda** (Baku, 1905), s. 30.
- (65) I. Villari, **The Fire and Sword in the Caucasus** (London, 1906), s. 181.
- (66) A. Alstadt-Mirhadi, «The Azerbaijani Turkish Community of Baku before World War I.» Ph. D. dissertation, University of Chicago, 1983, s. 49 - 92; I. V. Strigunov, «Bakı proletariətin təşəkkülü məsələsinə dair.» **A.N.Az.S.S.R., Trudy** 10 (1955), 42 - 77; Akhundov, **Monopolisticheski kapital**, s. 223.
- (67) Alstadt-Mirhadi, s. 60-5; R. G. Suny, **The Baku Commune, 1917 - 1918: Class and Nationality in the Russian Revolution** (Princeton, 1972), s. 7. See also W. Fabritius, «Die heutige Stadt Baku und die Naphtaindustrie in ihrer Umgegend.» **Russische Revue** 10 (1877), 33 - 50.
- (68) G. Pichkian, «Kapitalisticheskoe razvitie nefyanoi promyshlennosti v Azerbaidzhane.» **Zakavkazskii Kommunisticheskii Universitet, Istoriya klassovoi bor'by v Zakavkazii** (Tiflis, 1930), s. 108 - 10.
- (69) Musayev, s. 156 - 67; D. B. Seidzade, **Iz istorii azerbaidzhanskoi burzhuazii v nachale XX veka** (Baku, 1978), s. 23 - 38; Sumbatzade, **Promyshlennost'**, s. 461 - 4.
- (70) Tagiyev üzərinə, bkz. «Türk Rəkfələri.» **Kurtuluş**, (1937), no. 32, 634. A. Novikov, «Zapiski gorodskogo golovy.» **Obrazovanie**, no. 9, part 2 (1904), 126 - 7.
- (71) N. A. Tairzade, «Chislennost' i sostav uchashchikhsia russkikh uchebnykh zavedenii Azerbaidzhana v 40 - 50 gg XIX veka.» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser. Ob. N.**, no. 1 (1964), 43 - 56.
- (72) A. G. Teregulov, «V Goriiskoi Uchitel'noi Seminarii.» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia**, no. 8 (1945), 69 - 84.
- (73) Ahundzade konusunda bibliografik bilgi için bkz. «M. F. Akhundov v vostokovedcheskoj literature.» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser. Lit. İaz. İssk.**, no. 2 (1967), 31 - 7; G. Tagiev, **Bibliografiya o M. F. Akhundove** (Baku, 1948). Monografik çalışmalar için bkz. sh. Mamedov, **Mirazzrenie M. F. Akhundova** (Moscow, 1962); M. Rafili, **Akhundov** (Moscow, 1959); A. V. Yurtsever, **Mirza Fethəli Ahundzadənin həyatı və əsərləri** (Ankara, 1950).
- (74) Ahundzade'nin tiyatro oyunları için bkz. H. W. Brands, **Azerbaidshanische Volksleben und modernistische Tendenz in den Schauspielen Mirza Feth-Ali Akhundzades** (Wiesbaden, 1958); A. Sultanli, **Azərbaycan dramaturqiyaşinin inkışafı tarikhindən** (Baku, 1964), s. 87 - 134.
- (75) M. F. Akhundov, **Asərləri** (Baku, 1961), c. 2, s. 44'dən alıntı. Alfəbe reformu için bkz. M. F. Akhundov, **Asərləri** (Baku, 1961), c. 2, s. 44. A. S. Levend, **Türk dilində gelişmə və sədəleşmə səfəhaləri** (Ankara, 1949), s. 171; «Popytki zakavkazskikh muzul'man reformirovat' svoiu azbuku.» **M.I.** 2 (1913), 831 - 44; R. Tansel, «Arap hərflərinin işlahı və dəğıştirilməsi haqqında ilk təşəbbüsləri və nəticələri.» **T.T.K. Belleten** 46 (1953), 224 - 49.
- (76) Akhundov, M. F., **Asərləri**, c. 2, s. 134.
- (77) İbid, c. 2, s. 18, ayrıca bkz. F. Adamiyat, **Andishəha-i Mirza Fəth Ali Akhundzadəh** (Tehran, 1349) s. 147-8. Ahundzadə'nin İran edebiyatı üzərinə etkiləri için bkz. H. Algar, **Mirza Məlkum Khanz A Study in the History of Iranian Modernism** (Berkeley, Calif., 1973), s. 264-8; A. M. Aghakhi, «O vliianii M. F. Akhundova na razvitie obschestvennoi mys'li v Irane.» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser. Ob.N.**, no. 10 (1962), 75 - 85; H. Məmməd-zadə, «M. F. Akhundov və XIX əsr İran məarifçiləri», ibid., 25-7; A. M. Şoifov, «Rol' M. F. Akhundova v razvitii persidskoi progressivnoi literatury.» **A.N.S.S.S.R., Institut Vostokovedeniia, Kratkie soobshcheniia** 9 (1953), 58-65.
- (78) Bkz. Akhmedov, c. 2, s. 262-83, Y. Akçuraoğlu, «Türkçülük», **Türk Yılı** (1928), 315 - 18.
- (79) Akhundov, c. 2, s. 43.
- (80) S. A. Shirvani, **Asərləri** (Baku, 1950), c. 2, s. 8. Dönəmin Azərbaycanlı aydınlarının görüşləri için bkz. Z. B. Qöyüşov, **Azərbaycan məarifçilərinin etik görüşləri (XIX əsrin ikinci yarısı)** (Baku, 1960).
- (81) D. Kuliev, «M. F. Akhundov i azerbaidzhanskii iazyk.» **A.N.Az.S.S.R., Azerbaidzhanskii Filial, Izvestiia**, no. 6 (1938), 179-92.
- (82) A. Hüseynzadə, **XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixşünaslığı** (Baku, 1967), s. 32.
- (83) Akhundov, **Asərləri**, c. 3, s. 102.
- (84) H. b. Zardəbi, **Seçilmish əsərləri** (Baku, 1976), s. 219-21; D. Dzhafarov, **Teatr imenil Azizbekova** (Moscow, 1951), s. 29 - 43; G. Məmmədli, **Azərbaycan teatrinin sənaması (1850 - 1920)**, Baku, 1975, s. 45 - 60.
- (85) Akhundov, c. 2, s. 233.
- (86) Azəri trəjədisinin gelişimi konusunda bkz. Y. Garayev, «Dramaturqiyaşimizdə ilk fəjjilər.» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser. Ob.N.**, no. 6 (1962), 63 - 75; G. Yəşar, **Azərbaycan ədəbiyyatında fəjjə zhanrı** (Baku, 1965) Vəzirov konusunda bkz. K. Məmmədov, **Nəjəf bəy** (Baku, 1963). Həqverdiyev konusunda bkz. K. Məmmədov, **A. Həqverdiyev** (Bakü, 1956) Ayrıca, bkz. Sultanli, s. 135 - 65.

- (87) Z. B. Geiushev, **Mirovozzrenie G. b. Zardabi** (Baku, 1962); H. Baykara, **Azərbaycanda yeniləşmə hərəketi** (Ankara, 1966), s. 132-7; G. Guseinov, **Iz istorii obshchestvennoi i filosofskoi mys'li v Azerbaidzhane** (Baku, 1953), s. 296-304.
- (88) Monografik çalışmaları için bkz. S. Huseynov, «Akinchi gazeti-nin izahii bibliografisi», **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser. Ob.N.**, no. 9 (1959), 81-92; B. S. Baydamirova, «Akinchi gazeti-nin meydana qalması və onun Azərbaycan ijtimai-igtişadi fikir tarixində roluna dair», *ibid.*, no. 5 (1963), 107-18; *idem*, «Akinchi gazeti-nda kand tasarrufati masalarina dair», *ibid.*, no. 1 (1965) 37-47. Gazete hakkında genel tartışmaya ilişkin olarak bkz. D. Hajibeyli, «The Origins of the National Press in Azerbaijan», **A.R.** 25, no. 88 (1930), 758-67; A. Bennigsen and Ch. Lemer-cier-Quelqujay, **La presse et le mouvements nationaux chez les musulmans de Russie avant 1920** (Paris, 1960). T. Hasanzada (ed.), **Akinchi, 1875-1877: Tam mətin** (Baku, 1979).
- (89) A. H. Orujov, «Akinchi gazeti-nin dili haqqında», **A.N.Az.S.S.R., Doklady** 2, no. 7 (1947), 410-18.
- (90) Akinchi no. 1 (1877).
- (91) H. b. Zardabi, «Rusyada avvalinji türk gazetesi», *Hayat*, no. 129 (1905), nos. 2, 3 (1906); reprinted in H. b. Zardabi, **Sechilmish asarlari** (Baku, 1960), s. 226-33.
- (92) Bennigsen and Quelqujay, **La presse**, s. 27-30; Hajibeyli, «The Origins», s. 758-67. Gazeteler üzerine monografik çalışmaları için bkz. A. R. Zeynakov, «Ziya gazeti-nin nashri tarixhina geid-ler», **A.N.Az.S.S.R., Doklady** 16, no. 5 (1960), 519-22; *idem*, «Kashkül zhurnalı və gazeti-nin nashri tarixhından», **A.N.Az. S.S.R., Izvestiia, Ser. Ob. N.**, no. 1 (1959), 75-89; Sh. Novruzov, «XX asrin ilk Azərbaycan gazetesi Sharg-i Russ», in **A.N.Az.S.S.R., Materialy nauchno-teoreticheskoi konferentsii molodykh uchen-ykh** (Baku, 1967).
- (93) Mekteplere ilişkin kaynak olarak bkz. **Kavkazskii Kalendar, 1870-1890**; see also N. A. Tahirzade, «XIX asrin 30-50-ji illar-da Azərbaycanında maktablar haqqında», **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser. Ob. N.**, no. 11 (1961), 43-59; A. Zakharov, «Narodnoe obuchenie u kavkazskikh Tatar», **S.M.O.M.P.K.**, part 2 (1890), 7-51.
- (94) **A.N.Az.S.S.R., Istoriia**, c. 2, s. 334. Altstadt-Mirhadı, c. 55-6, de Bakü Müslümanları arasında okuma yazma oranının daha yüksek olduğu söyleniyor. Mekteplerin eleştirisi konusunda bkz. G. Vezirov, «O tatarskikh shkolakh», **S.M.O.M.P.K.**, part 2 (1890), 1-6.
- (95) Akhundov, c. 2, s. 384.
- (96) D. Validov, **Ocherki istorii obrazovannosti i literatury Tatar**,

- (Moscow, 1923), s. 46ff; G. v. Mende, **Der nationale Kampf der Russlandtürken** (Berlin, 1936), s. 33-6.
- (97) S. Rybakov, «Novometodisty i starometodisty v russkom muzul'manstve», **M.I.**, 2 (1913), 852-73.
- (98) Gasprinski konusundaki monografik çalışmaları için bkz. C. Seydahmet, **Gaspir-Ali Ismail bey** (İstanbul, 1934); E. Lezzerini, «Ismail bey Gasprinski and Muslim Modernism in Russian», Ph. D. dissertation, University of Washington, 1973. Ayrıca bkz. A. Fisher, **The Crimean Tatars** (Stanford, 1978), s. 100-6; S. Zenkovsky, **Pan-Turkism and Islam in Russia** (Cambridge, Mass., 1960), s. 24-36.
- (99) Guseinov, **Iz istorii**, s. 274.
- (100) **Kashkül**, no. 22 (1891).
- (101) Hüseyinzade hakkında biyografik bilgi için bkz. Akçuraoğlu, s. 412-19; I. A. Gövsa, **Türk meşhurları ansiklopedisi** (İstanbul, 1946), s. 386.
- (102) A. B. Kuran, **İnkılâp tarihimiz ve İttihad ve Terakki** (İstanbul, 1948), s. 61.
- (103) Gökalp, Ziya, **The Principles of Turkism** (Leiden, 1968), s. 5-6; U. Heyd, **Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp** (London, 1950), s. 107-8; E. B. Şa-polyo, **Ziya Gökalp İttihad ve Terakki ve meşrutiyet tarihi** (İs-tanbul, 1943), s. 99; N. Berkes, **Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp** (New York, 1959).
- (104) Anonymous, «Le panislamisme et panturkisme», **R.M.M.** 23 (1913), 179-220. T. Z. Tunaya, **İslamcılık cereyanı** (İstanbul, 1962); A. Arsharuni and Kk. Gabidullin, **Ocherki panislamizma i panturkizma v Rossii** (Moscow, 1931).
- (105) Arsharuni and Gabidullin, s. 3.
- (106) N. Keddie, **An Islamic Response to Imperialism: Political and Religious Writings of Sayyid Jamal ad-Din «al-Afghani»** (Berkeley, Calif., 1972).
- (107) Akçuraoğlu, s. 419-34; F. Muslih, «The Life and Work of Ago-oğlu Ahmet», **A.R.** 38 (1942), 177-8; S. Ağaoğlu, **Babamdan ha-tıralar** (Ankara, 1940).
- (108) **Nouvelle revue** (Paris), (1893), 526.
- (109) *ibid.* (1891), 389.
- (110) Seidzade, s. 39-48.
- (111) Topçubaşiyev'in biyografisi için bkz. **Kavkaz**, nos. 10-11 (1934), 27-9.
- (112) Hajibeyli, «The Origins», s. 763; Novikov, «Zapiski», s. 133-41.

İKİNCİ BÖLÜM

1905 DEVRİMİ VE AZERBAYCAN'DA SİYASAL UYANIŞ

Devrimin Etkileri

Yüzyılın sonlarına doğru, petrol patlamasının getirdiği koşulların ardından, 1898'de ekonomik buhran gözlenmeye başlandı. Bunun sonucu olan işsizlik ve işçilerin içinde bulunduğu zor koşullar yüzünden, Bakü'de işçi kesiminin hoşnutsuzluğu giderek artıyordu. Hükümet, sorunu kestirmeden halletmek çabası içinde, 1902 Ocak ayında acil durum ilan etti, buna göre polis kargaşa çıkaranlara karşı yasal koşulları dikkate almaksızın davranma hakkına sahip oluyordu. Bu arada, devrimci örgütler işçi sınıfı arasına (en azından yerli olmayanlar arasına) sızmakta hızla yol katettiler. Ruslar arasında etkin olan, 1903'de Bolşevik ve Menşevik diye ikiye ayrılan RSDİP'di.¹ Bağımsız işçi hareketi, Balakani ve Bibi-Eybat İşçi Örgütü, her iki kanat için de korkulu rakipti. Lev ve İlya Şçendrikov kardeşler tarafından, 1904'te kurulan bu örgüt dikkatini yerli işçilerin ekonomik sorunlarına çare bulma konusunda yoğunlaştırmıştı.² Ermeni işçiler ya kendi Sosyal Demokrat Hınçak Partilerine, ya da daha milliyetçi, Taşnaksütyun diye bilinen Ermeni Devrim Federasyonu'na doğru bir yöneliş içindeydiler.³

Biriken gerilim Temmuz 1903'de kendiliğinden, bir genel grevle patlak verdi, bunu Aralık 1904'de bir diğeri izledi. İkincisi, Şçendrikov'un çağrısı, RSDİP ve Ermeni örgütlerinin de katılımıyla gerçekleşmişti. Bu tarihe kadar, Bakü'lü işçilerin en büyük gösterisi olan grev onların za-

feriyle sonuçlandı ve Rusya'daki ilk işçi sözleşmesi imzalandı.

Kısa bir süre sonra, Bakü işçi sınıfı tekrar harekete geçti, bu sefer neden, 9 Ocak 1905 «Kanlı Pazar»da St. Petersburg'lu işçilerin kıyım haberleriydi. Bu tarih, çarlık rejimini temelden sarsacak olan Rus Devriminin başlangıcı oldu. Rus despotizminin 1905 - 1907 yılları arasında aldığı yaralar hiçbir zaman onarılamayacaktı.

Protesto gösteri ve grevleri, Bakü'den tüm Transkafkasya'ya hükümeti zor duruma düşürecek boyutlarda yayıldı.⁴ Şubatın başında Bakü'de sıkıyönetim ilan edildi. Ardından, bölgenin yönetimini büyük çapta gözden geçiren Çar II. Nikola, Kafkasya genel valiliğinin yeniden yürürlüğe konduğunu ilan ederek, başına Kont I. I. Vorontsov - Daşkov'u getirdi. Altmış yıl önceki gibi, Vorontsov-Daşkov da «Kafkasya'da barış ve düzenin zaman geçirmeden sağlanması» gibi acil bir görevle iş başına getirilmişti.⁵

«Tatar - Ermeni Savaşı»

Devrim ateşi tüm Transkafkasya'yı sararken, Müslümanlar başlangıçta, kafirlerin arasındaki bu kargaşa karşısında ilgisiz tavır takınarak, olayın dışında kalmışlardı. Nüfusun bu en az devrimci kesiminin harekete geçmesi cemaatler arası çatışmanın patlak vermesiyle oldu. Azerbaycanlılar için 1905 devrimi, «Tatar - Ermeni Savaşı» diye bilinen olayla başladı.

İki etnik grup arasında çatışma uzun süredir söz konusuydu, artık bu dinsel farklılık ve yabancı düşmanlığı boyutlarını aşmıştı. Bölgedeki milliyetçilik sorunu üzerine çalışan Batılı bir gözlemci şöyle yazıyordu: «Ermenilerle Musevilerin iki ortak özelliği var: aşırı dağınık durumda olmaları ve yaşadıkları toplum üzerinde, eğitim, sanayi ve ticaret gibi konulardaki genel üstünlükleri, bu durum onları hem zayıf hem de güçlü kılıyor. Komşuları onlardan korkuyor ve hoşlanmıyor, buna karşılık onlar savunmasızlar.»⁶ Yerli Ermenilerin büyük bir kısmı, Rus - İran ve Os-

manlı savaşları ardından, Rusya'nın Müslüman nüfuslu vilayetlerine göç etmişlerdi. Uzun süre, Transkafkasya'da müslüman derebeyliğinden onları kurtaran güç olarak görüldükleri çarlık yönetimi ile iyi ilişkiler içinde kaldılar. Rusya'nın koruyucu kanatları altında, müslümanlardan çok daha hızlı adımlarla modernleşme sürecine giren Ermeniler sonuç olarak Azerbaycan ekonomisinin gelişmesinden de daha kazançlı çıktılar. 1872 Petrol imtiyazları ihalesinde, «Tatarlar»ın yüzde beşlik başarılı teklifine karşı, Ermenilerin aldıkları pay bunun on misli oldu. 167 Petrol firmasından, çoğu küçük 49 tanesi Azerbaycanlılarınken, zengin Ermeni aileleri olan Mirzoevler, Mailovlar, Liazonovlar, Aramyantlar, Tavetosyanlar ve Mantaşyanlar, 55 orta ve büyük çaplı işletmenin sahibiydiler.⁷ 1900'den itibaren, Bakü guberniasındaki 115 endüstri firmasının % 29'u Ermenilerin, buna karşılık sadece % 18'i «Tatarlar»ındı.⁸ Şarap yapımı, balık işletmeciliği ve tütün yetiştirme gibi bazı işler, Azerbaycanlıları tamamen rekabet dışına iten Ermenilerin elindeydi.

Benzer oransızlıklara işgücü konusunda da rastlamak mümkündür; Bakü'deki tüm işçilerin % 17.5'i olan Ermeniler, üst düzeyde vasıflı işçilerin % 25'ini oluştururken, Müslümanlar (Azerbaycanlı, Fars, Volga Tatarı) vasıfsız ve düşük ücretli işlerin büyük bir çoğunluğunu (% 70 üzerinde) oluşturuyorlardı. Dahası, Ermeniler arasında, büyük ve giderek artan oranda, % 4.83, kendi işinin sahibi olan bir grup vardı. Ayrıca, Transkafkasya'da en fazla kentleşmiş olan millet onlardı, % 39 oranında şehir ve kasabalarda yaşıyorlardı.⁹

Ermeni - Müslüman çatışması çok yönlü bir sorun halinde gelişmişti, kültürel - dinsel boyutunun yanısıra bir çok etken söz konusuydu; bunlardan bazıları gelişmeye çalışan Azerbaycan burjuvazisinin karşılaştığı rekabet engeli, vasıfsız «Tatar» işçilerle Ermeni işveren ve tüccarlarının çatışan çıkarları, genelde kırsal bir çevrede yaşayan müslümanların, kentlerdeki Ermenilere karşı düşmanlıkları gibi. Bir ziyaretçi, «Tatarlar Ruslardan çok Ermenilere düş-

manlık duyuyorlardı. Ermeniler yerleşik bir unsur, Ruslar ise asker, memur ve geçici hizmetliler olarak geliyor ve birkaç yıl sonra gidiyorlar. Ayrıca Tatarlar Ermenilerden Ruslardan olduğu kadar korkmuyorlar,» diyordu.¹⁰

Her iki cemaatin toplumsal yapısı arasındaki farka paralel olarak siyasal örgütlenme dereceleri de farklıydı. Azerbaycanlıların aksine, Ermeniler, Taşnaksütyun'un öncülüğünü yaptığı dinamik bir milliyetçilik hareketi ürettiler. Parti'nin amacı; Doğu Aradolu'daki Osmanlı vilayetlerini içine alan bağımsız bir Ermeni devleti kurmaktı. Rusya'yı değil, Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğu'nu düşman olarak görüyordu. Yine de, 1890'larda çarlık rejiminin kaynaştırma siyasetinin, Ermeni milliyetçiliğiyle çatışması sonucu Rus - Ermeni dostluğu bozulmaya başladı. Okulları hükümet emriyle kapatılıyor, Gregoryen kilisesinin Ortodoks kiliseyle birleşmesi için baskı yapılıyor, Müslümanlarla Ermeniler arasındaki gerilimler sömürülüyordu, 1896'da Kafkasya Genel Valisi olan Prens Grigori Golitsin, müslümanları kazanmayı düşünerek bir dizi değişiklik yaptı. Ermenilerin oransız olarak, sivil hizmetlerde fazla temsilcileri olduğu (% 50 ile 90 arasında oranda sivil mevkilerde oldukları iddia ediliyordu) şikayetine karşı, bu memuriyetlerin sayısını azalttı ve boşalan yerleri müslümanlarla doldurdu.¹¹ Bazı Rus cimnasyumlarında yerel dil öğrenimine izin verildi ve 1904'te uzun zamandır geciktirilen bir Azerbaycan gazetesinin çıkması izni verildi, bu **Şarkî Rus**'tu. Golitsin, bu konuda harekete geçmemekle birlikte, **dumalarda** müslüman temsilin artması taleplerini dahi sempati ile dinledi.¹² Müslümanlarla bu uzlaşma döneminin ortalarında, 1903'te Gregoryen kilisesinin mülkünü kamulaştırma kararı aldı. Ermeni milliyetçiliğinin simgesine vurulan bu darbe, cemaati isyanın eşiğine getirdi. Daha önce Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Ermeni eylemcileri, çarlık yöneticilerinin hayatlarına yönelik eylemlere giriştiler. Ekim 1903'de bunlara hedef olan Golitsin yaralanarak kurtuldu, fakat kısa bir süre sonra Kafkasya'yı terketti. Bir süre yerine kimse atanamadı, fakat Bakü

valisi Prens V. I. Nakaşidze onun siyasetini gizli bir gayretle uygulamaya devam etti, ancak kısa zamanda, Rus - Japon savaşı yüzünden emri altında bulunan az sayıda asker ile, devrimci gerilimlerin doğurduğu şartlarla boğuşmak zorunda kaldı. Nakaşidze'nin müslümanlar ve isyancı Ermeniler arasındaki düşmanlığı kullanarak yönetim karşıtı güçleri zayıflatmayı amaçladığı söylenmiştir. Gerçekte, gelişen olayların doğmasında ne ölçüde çarlık rejiminin sorumluluğu olduğu tamamiyle belirlenememiştir. Yönetimin suç ortaklığını veya göz yumma hareketini ispatlar nitelikte hiçbir kanıt bulunamamıştır, ayrıca iki cemaat arasında bir patlamaya neden olacak derecede düşmanlık zaten birikmiş durumdaydı. Ancak, Nakaşidze'nin 1905 Ocak ayında St. Petersburg'u ziyaretinden sonra müslümanlara silah verilmesini kabul ettiği de bilinmektedir.¹³

Müslüman - Ermeni çatışmasının ilk patlamaları Bakü'de oldu. Sebep, bir müslümanın Taşnaklar tarafından öldürülmesiydi. 6 Şubat 1905'de, çoğu yakın köylerden gelmiş olan binlerce Azerbaycanlı, şehrin Ermeni mahallelerine saldırdı. Bunu üç gün süren öldürme ve yağmalama hareketleri izledi, bu esnada daha sonra da yapacakları gibi polis ve askerler göze çaracak kadar hareketsiz kalmışlardı.¹⁴ Bakü'deki bu korkunç olaylar, küçük ölçülerde, 20 - 21 Şubat'ta Erivan'da, Mayıs'ta Nahcivan'da ve Erivan **guberniasının** başka bir yerinde, Haziran'da Şuşa'da tekrarlandı. Daha yıkıcı bir şiddet fırtınası da Bakü'de Ağustos sonuna doğru esti ve Ermenilerin sahip olduğu bazı petrol alanları yakıldı. Eylül sonunda Kazak kasabası isyan esnasında yandı. En kanlı çatışmalar, 15 - 18 Kasım Gence'da ve 21 Kasım'da Tiflis'de oldu. Çarpışmalar aynı yoğunlukta olmamakla birlikte ertesi yıl da devam etti.¹⁵ Bu olaylar sadece şehirlere özgü değildi, 128 Ermeni ve 158 «Tatar» köyünün yağmalandığı veya tahrip edildiği hesaplanmıştı.¹⁶ Ölen insan sayısı konusunda 3.100 ilâ 10.000 arasında değişen hesaplamalar yapılmıştı.¹⁷ Çeşitli yerlerdeki Ermeni kayıplarını değerlendiren bir yazar: «yine de öldürülen Tatarların sayısı daha fazla» ancak

«İstatistiklerimiz yok, çünkü Müslümanların tuhaf bir adeti var, ölenlerin sayısına ilişkin bilgileri ve bu tür herşeyi gizliyorlar.» diyordu.¹⁸ Aslında, tüm eldeki veriler, müslümanların, Ermenilerden daha çok kayıp verdiklerini gösteriyor.

Olaylar dünya basınında Ermenilere yakın bir tonda ve 1890'larda Osmanlı topraklarındaki olayların devamı gibi verildi. Bazı Ermeni mahallelerindeki istisnai durumlar, Ermenilerin sadece olayların kurbanı olduğunun göstergesi olarak sunuldu. Amerikan - Ermeni Cemati'nin bir yayınında Transkafkasya'dan bahisle aşağıdaki rapora yer veriliyordu :

Ermenilerin sessizce boyunlarını kasaba uzatan zarsız kuzular oldukları, gerçeklerden kaynaklanan bir görüş değildir. Ermenilerin her zaman olaylardan en çok zarar görenler olduğu da doğru değildir. Bakü ve Nahcivan'da durum buydu, ancak Erivan ve Ecmiyazin'de kazanan onlardı. Şuşa ve Bakü'de, Eylül ayında maddi kayıpları büyük olmuştu, ancak onlar da bunu Tatarlara fazlasıyla ödettiler.¹⁹

Taşnak çatışmacı grupların vurucu etkisi, Azerbaycan müslümanlarının birliği için katalizör rolü oynamıştı «Tatar - Ermeni Savaşı» ilk olarak müslümanlar arasında yerel ve mezhep çelişkilerini aşan bir dayanışma yaratmıştı. Bundan böyle bu tür ayrılıklar, siyasal faaliyet açısından engel olmaktan çıktı. Birlik simgesi yine Peygamberin yeşil sancağıydı, ancak dini davet simgesi, sadece müslümanları etnik çatışmaya karşı geleneksel bir şekilde harekete geçirme işlevi taşıyordu. «Kafire Ölüm» sloganı kullanılmasına rağmen, bundan kastedilen özellikle Ermenilerdi, Ruslar, Gürcüler ve diğer Hıristiyanlar değil. Burada, Rusların kendiliğinden yükselen milliyetçilik dedikleri türden bir patlama söz konusuydu. Kırsal kesimde köylü grupları gerilla savaşı veriyorlar, aralarından Deli Ali ve Yusuf gibi efsanevi kahramanlar çıkıyordu.²⁰ Deli Ali zaman zaman Elizavetpol **guberniasının** bazı bölgelerini kontrolü altına alıyordu, buralarda önce Ermenilerle, sonra da

savaşıyan cemaatlere karşı tutumu yine değişim gösteren Ruslarla savaştı.

Çarlık yönetiminin çatışmanın başlangıcında takındığı müslüman yanlısı tutum fazla uzun sürmedi, daha Mayıs ayında Rus askerlerine «Tatarlar»a ateş emri verilmişti. Rusların tavır değişikliği Vorontsov - Daşkov'un vali atanmasıyla oldu. Bu kurnaz ve tecrübeli politikacı, Transkafkasya'daki tüm milletlere karşı adil bir koruyucu görüntüsü vermeye çalışıyordu. Sonuçta o da «böl ve yönet» ilkesine inananlardandı. Golitsin ve Nakaşidze'den farkı, ortaklarının değişik olmasıydı. Genel vali, mal mülk sahibi, aile ve dine önem veren, dolayısıyla hukuk ve istikrarın doğal savunucusu olan Ermenileri seçmişti. İlk işi, Kafkasların ötesinde Rus yönetiminin dayanağı olarak, Ermenilerle dostluk kurmak şeklindeki eski geleneği canlandırmak oldu. Vorontsov - Daşkov olaya, devrimci kargaşalığa son vermek üzere tedbir almak gözüyle bakmıyor, bunun uzun vadeli ve geniş çaplı bir siyasi tavır olduğunu düşünüyordu. Çarın yüksek düzeydeki memurları arasında, Osmanlı İmparatorluğu ile savaş ve bu savaşta yine Ermenilerin öncü kuvvet olarak kullanılması taraftarı gruba mensuptu. «Majesteleri biliyorlar ki» diye yazıyordu II. Nikola'ya «Kafkasya'da Türklerle olan ilişkilerimizin tarihi boyunca, Büyük Petro döneminden bu yana Rus siyaseti, savaşlarda yanımızda yer alan Ermenilere karşı dostane tutum takınmak doğrultusunda olmuştur.»²¹ Çar'a tavsiyeleri Transkafkasya bölgesiyle sınırlı kalmıyordu, diyordu ki: «Türk - Ermenilerinin savunulması konusunda tavır takınmalıyız, özellikle böyle bir zamanda, askeri müdahalemize kolaylıkla sahne olabilecek bölgelerde yaşayan halkların dostça duygularını köreltmek yerine desteklemeliyiz.»²² Memuriyetine başlar başlamaz ilk hareketlerinden biri 1903'de alınan Gregoryen Kilisesine ilişkin kararın iptal edilmesini istemek olmuştu. Ağustos 1905'de bu kararın iptali, Taşnakların dahi katıldığı halkın minnettarlık gösterisiyle karşılandı. Vali aynı zamanda müslümanlara karşı giderek daha zorba tedbirler almaya başlamıştı. Tiflis olaylarında

«Tatarlar»ı kontrol altında tutmak üzere Sosyal Demokrat milislere silah dağıtacak kadar ileri gitti.²³ Çarlık yöneticileriyle Taşnakların işbirliği herkesce bilinen bir sırды, başbakan P. A. Stolipin dahi Ermeni devrimcilerine karşı takındığı yumuşak tavırdan dolayı, Vorontsov - Daşkov'u kınamıştı.²⁴

Taşnaksütyun'un iyi örgütlenmesine karşılık rastgele savaştan değişik müslüman gruplar, faaliyetlerini düzene koymaya başladılar. Nitekim, Azerbaycanlıları gizli bir siyasal dernek kurmaya iten de, Rus - Ermeni anlaşmasının tehdidine karşı harekete geçme ihtiyacıydı. 1905 Sonbaharında, Gence'de böylece siyasal alana giren bazı yerel eşrafın öncülüğüyle Difâi (Savunma) adlı örgüt kuruldu.²⁵ Şafi Rüstembekov, İsmail Ziyadhanov, Nesib Yusufbekov (Yusufbeyli), Elekber ve Halil Kesmenmedov ve Dr. Hasan Ağazade kuruculardı. Ahmed Ağayev Bakü'den onlara katıldı. Difâi'nin kurulmasıyla Gence Azerbaycan ulusal hareketinin merkezi oldu ve öyle kaldı.

Difâi'nin önderleri cemaat çatışmalarını yumuşatmaya çalışıyorlardı. Gence camiinde halka hitaben konuşmalar yapan Ağayev «hayvanlar dahi kendi cinsinden olanı yok etmez» diyor, müslüman ve Ermenilerin Ruslar gelmeden yüzyıllarca barış içinde yaşadıklarını hatırlatıyordu.²⁶ Benzer şeyler Ziyadhanov'un «Tatar - Ermeni Savaşı» üzerine **Duma**'daki bildirisinde yer alıyordu :

Biz müslümanlara, siz Ermenilerin iktisaden kölesi oldunuz, silahlanıyor ve kendi devletlerini kurmayı planlıyorlar, bir gün sizi ortadan kaldıracaklar dediler. Ermenilere de, pan - İslamizmin müslüman cemaatinin tüm katmanlarında kök saldığı ve birgün müslümanların onları katledeceği söylendi. Bu kışkırtma yöntemi idi. Bakü'de olaylar başlayınca, yönetim elde yeterli asker olmadığı, çatışma doğacağından önceden düşünülmediği gibi mazeretler bulmaya çalıştı. Daha sonra çatışmaların milli düşmanlık temelinde ortaya çıktığı söylendi. Şunu belirtmeliyim ki, biz müslümanlarla Ermeniler arasında hiçbir düşmanlık yoktur. İyi komşular olarak yaşıyor ve birbirimizi seviyoruz. Geçmişte silahlı hiç bir çatışma olmamıştır. Öldürme olayları mevcutsa bunlar istisnadır ve büyük oranda değildir.²⁷

Difâi, gizli bastığı bildirilerde kanlı olaylardan dolayı

Rusya'yı suçluyor, fakat Ermeniler de herhangi bir şiddet olayının aynıyla cevaplandırılacağı şeklinde uyarılıyordu. Aslında Difâi özellikle Ermenileri müslümanlara karşı hareket konusunda desteklediği bilinen çarlık görevlilerine karşı bireysel şiddet hareketlerine sık sık başvuruyordu. «Tatar - Ermeni Savaşı»nın ürünü olan Difâi öncelikle Rusya'ya karşı tavir alarak, Şamil'in zamanından beri herhangi bir düzenli direniş gösterilemeyen bölgedeki uzun süren çarlık idaresine karşı edilgen tavrını yıktı.

Kızgın başlar üzerinden Ermenilere uzatılan el, aydınlar sınıfının uygar insancılığı veya çarlık rejiminin planlarına karşı kurnazca hareket etmek şeklinde basit olarak açıklanamaz. Difâi'nin tavrında görülen, Transkafkasya halkının birliği düşüncesinin özellikle Gence'de yaygınlık kazanmaya başladığıdır. Bu tür bir birlik düşüncesi ilk olarak 20. yy.'da Sosyal Federalist Türk Devrimci Komitesi içinde bazı takipçiler bulmuştu. 1905 Şubat'ında «Kafkas halkları birleşin» başlığı altında müslüman, Gürcü ve Ermenileri Rusya'ya karşı birlikte mücadeleye çağıran iki bildiri yayınlandıktan sonra, komite hakkında başka birşey duyulmadı. Fakat, üç küçük halkın birlikte mücadeleleri fikrinin tohumları atılmış oldu, nitekim bu düşünce, daha sonra Difâi'nin kurucuları arasına girecek olan Rüstembekov'un Gence'de kurduğu Gayret adlı örgütle tekrar gündeme geldi.²⁸

Difâi'nin önde gelenleriyle Taşnaksütyun üyeleri arasında bağlantılar olduğu, her ikisinin de Jön Türklerin daha sonra Osmanlı Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni oluşturan liberal kanadıyla işbirliği olduğu belirlenmiştir.²⁹ Savaştan iki cemaatin siyasal olarak örgütlenmiş grupları, Rusya'dan kurtulmak için Transkafkasya halklarının birliği düşüncesiyle ortak bir zemin bulmuşlardı. 1907'de bölgenin en güçlü partisi olan Taşnaksütyun, programında Transkafkasya'nın gelecekteki durumuna ilişkin plânlara da yer verdiğinde, Difâi önderleri genelde bunların kendi hedefleriyle uzlaşmaz olmadığına karar verdiler. Bu plânlara göre, Transkafkasya, Rus Federal Cumhuriyeti'nin bir

parçası olarak kalıyor, ancak iç işlerinde tamamen serbest olarak, demokratik yolla seçilen bölgesel parlamento tarafından yönetiliyordu. Transkafkasya kantonlara ayrılıyor, bunların sınırları mümkün mertebe etnik unsura göre belirleniyordu. Anayasa, kültürel bağımsızlık ve yerel dilleri, resmi dil olan Rusça ile eşit şartlar altında kullanmayı garantileyecekti.³⁰

Azerbaycan Liberalizmi

Gence'de milliyetçilik başlangıcı bir hareket gelişirken ve Azerbaycan'ın Rusya'ya bağıni en azından gevşetmeyi amaçlarken, Bakü'de yapılan programlar Azerbaycan'ı Rusya'nın tamamlayıcı bir parçası olarak görüyorlardı. 1905'den önce düşünsel zeminde kalan Azerbaycan liberalizmi, devrimin yayılmasıyla hareket alanına çekildi. Halen, örgütsel çerçeveden yoksun olan liberalizm, bir süre daha fazla bağlantısı olmayan kişisel bir hareket olarak kaldı, yine de müslüman cemaatin politik önderliğini kazanmayı başardı. Başlangıçta, liberaller temkinli bir şekilde, kendilerini Bakü Dumasındaki bildirimler ve Kaspiy'de müslüman ve hıristiyanların eşitliğini talep eden makalelerle sınırlandırmışlardı.³¹ 18 Şubat 1905'de Devlet Dumasına tavsiye yetkilerinin tanınmasının (ki bu daha çok çarlığın gelişmelere uyma hareketi gibi görünüyordu) ardından liberaller daha ileri adımlar attılar. Dilekçe kampanyaları, taviz koparma konusunda en çok tercih ettikleri yöntemdi. Bunlardan en geniş kapsamlısı Nisan ayında Rus Başbakanı S. J. Witte'ye ve valiye verildi, içeriği devrimin bu erken aşamasında yerel liberalizmin platformunu belirtiyordu. Refah ve saygınlık çağrıştıran Topçubaşiyev, Agayev, Ziyadhanov ve Reşid Han Şirvanski gibi imzaların da yer aldığı başvuru, mevcut düzen içinde belli şikâyetlere çare bulmaya yönelik tescilli bir belge niteliğindedir.

Transkafkasya, imparatorluğun diğer bölgelerine kıyasla, özyönetim ve bankacılık konularında ayrıcalıklara sahip olmadığından şikâyetle, liberaller, zemstvoların ku-

rulması, Asalet Bankası ve Köylü Bankasının hizmetlerinin bölgede yaygınlaştırılmasını talep ediyorlardı. Azerbaycan bölgesinin özel istekleri olarak ta, müslümanlara sivil hizmetlerin tümüne girme hakkının verilmesi, hıristiyanların teoloji kurslarına benzer olarak medrese açmalarına izin verilmesi ve her tür okulda yerel dillerin öğrenimine yer verilmesi talepleri sıralanıyordu. Sosyal sorunlara ayrılan bölümde de, Rus göçmenlerin yerleştirilmesine ve Hazine topraklarının yanında büyük çiftliklerin topraklarının bir kısmının dağıtımını uygulamasına son verilmesi isteniyordu.³²

Başlangıçta, hükümet, liberallerin ılımlı taleplerini haklı buluyor göründü. Vorontsov - Daşkov bir iyiniyet gösterisi olarak, şikâyetlerin en can alıcısı olan Transkafkasya'nın zemstvo sistemi dışında bırakılması üzerinde durmaya çalıştı. 16 Temmuz 1905'de, seçkin sınıfın sabırsızlıkla karşıladığı bir reform önerisi duyuruldu. Uezd ve gubernia düzeylerinde, hazırlık mahiyetinde, halka açık tartışmalar düzenlendi. Sonuçta, bu toplantıların en büyük başarısı, seçkinlerin amaçlarıyla, kırsal kesimde yaşayan kitleler arasındaki uçurumu açığa çıkarmak oldu. Aydınlar ve büyük toprak sahipleri bu toplantılara katılırken, köylüler evlerinde oturarak ilgisizliklerini gösteriyorlardı. Köylülerin reformlara ilgisizliği, 1905 sonbaharında bazı karışıklıkların patlak vermesiyle birleşince, bu valinin zemstvo tasarısını, tekrar ne zaman uygulamaya koyacağı belirsiz bir süreyle rafa kaldırması için iyi bir bahane oldu.³³

Rejim giderek daha derin krizlere maruz kalırken, Azerbaycanlı liberaller de daha atılgan bir tavır takınmaya ve ilgilerini Rusya'nın müslümanlara karşı siyaseti gibi daha geniş bir alana kaydırmaya başlamışlardı. Transkafkasya'dakine benzer bir şekilde imparatorluğun diğer bölgelerindeki müslümanların devrimin akışına kapılmakta gösterdikleri yavaşlık, Gasprinski'nin Tercüman'ında biraz mahcup bir tarzda, sessizce katlanmanın eski bir gelenek olduğu şeklinde açıklanıyordu.³⁴ An-

cak 1905 yazından itibaren, Rusya'nın heryerindeki müslümanların geleceği bir kongre toplama girişimi için yeterli destek sağlanabildi. Bu konuda en güçlü destek, zengin Volga Tatar burjuvazisinden gelmişti. Rus yönetimi altına ilk giren (16. yy. da) etnik grup olan bu Tatarlar, ekonomik alanda olduğu kadar, düşünsel planda da Rusya müslümanlarının geleneksel önderi durumundaydılar. Zenginlikleri, Rusya'nın Müslüman Doğu ile ticaretindeki aracı olma konumundan kaynaklanıyordu ve büyük tüccar aileleri zengin sınıfı oluşturuyordu.³⁵

Tüm müslümanları kapsayacak bir kongre fikri, Tatarların bu konumlarının muhtemel rakipleri ve zengin sınıfı sanayicilerin oluşturduğu Azerbaycanlılar tarafından da onaylanmıştı. Her ne kadar Azerbaycanlıların Avrupa uygarlığı ile Tatarlarınkı kadar uzun süreli bir bağlantıları yoksa da, müslüman düşünce hayatına katkıları oldukça fazlaydı ve **Ekinci, Şarki Rus** ve özellikle **Kaspiy** yoluyla Azerbaycan batısını, Rus müslüman cemaatinin önderliğini paylaşma arzusunu yansıtmaktaydı. Sovyet tarih yazıcılığı, Tatarlar ve Azerbaycanlılar arasında gelişen rekabeti, ticaret ve sanayii burjuvazisi arasındaki farklılıkların bir göstergesi olarak açıklıyor. Tatarlar müslüman birliğine inanmaktayken, Azerbaycanlılar bölgecilğe ve etnik ayrılığa karşı daha duyarlı davranmaktaydılar.³⁶ Bu arada, liberallerin kongre toplama kampanyası tutucudinsel çevrelerin muhalefeti ile karşılaşmıştı.

Sonunda, Birinci Rus Müslümanları Kongresi Nijni Novgorod'da ticaret fuarı esnasında, 15 Ağustos 1905'de toplandı. Kongre'ye Kırım, Kuzey Kafkasya, Kazan, Ural- lar, Türkistan ve Sibiryadan 15 delege katıldı. Çoğunluğu hukukçular, öğretmenler, tüccarlar ve toprak sahiplerinden oluşuyordu, aralarında liberal düşünceli bir iki din adamı vardı. Resmi bir izin alınmadığından, hükümetle ters düşmemek için delegeler bir gezi gemisinde toplanmışlardı. Kongreyi düzenleyenler sol kanada mensup bir kaç radikali dışta tutma temkinliliğini göstermişlerdi, onların varlığı tüm toplantıyı tehlikeye düşürebilirdi. Toplan-

tının başkanlığını Gasprinski ile yardımcıları Topçubaşiyev ve iki Tatar Raşid İbrahimov ile daha sonraları siyasal pan - Türkizmin öncülerinden olacak olan Yusuf Akçurin (Akçuraoğlu) yapıyordu.³⁷ Tartışmaların temel konusu, müslüman hareketin nasıl örgütleneceğiydi. Sonuçta en ılımlı grup kazandı ve tam yetkili bir siyasal parti yerine **Rusya'nın Müslüman İttifakı** veya kısaca **İttifak**'ın kurulmasına karar verilerek kongre dağıldı. Belirlenen hedefler şunlardı :

- 1 — Rusya'daki tüm müslümanların tek bir hareket içinde toplanması,
- 2 — Milletlerin oransal olarak temsil edildiği meşruti monarşinin kurulması,
- 3 — Tüm müslüman ve Rus halklarının yasal eşitliğinin sağlanması ve müslümanlara ayrımcı davranan tüm yasal ve idari uygulamalara son verilmesi,
- 4 — Müslümanların kültürel ve eğitim alanında geliştirilmesi.³⁸

Kongre siyasal bir görüntü vermemeye çalışmakla birlikte, daha önce bazı önde gelen müslümanların girmiş olduğu bir siyasal parti yönünde tercihini yapmıştı. Bu, **zemstvo** önderlerinin oluşturduğu Rus liberalizminin güçlü nüvesi Meşruti Demokratlar, yani Kadet Partisi idi, başında tarihçi ve devlet adamı P.N. Milivkov bulunuyordu. Programlarında yer alan bazı hedefler arasında, meşruti monarşi çerçevesinde parlamenter rejimin kurulması ve bedel karşılığı büyük toprak mülklerinin kamulaştırılması önerisini de içeren sosyal ve ekonomik reformlar bulunuyordu.

Kadetlerle seçim ittifakı konusu, 13 - 23 Ocak 1906 tarihleri arasında St. Petersburg'da yapılan İkinci Rusya Müslümanları Kongresi'nde görüşüldü ve destekleme kararı alındı.³⁹ Üçüncü ve en önemli Müslüman kongresi yine Nijni Novgorod'da, fakat bu defa resmi izin alınarak toplandı. Başkan Topçubaşiyev, tartışma ve fırtınalı oturumları ustaca yönetiyordu. Gasprinski ve sosyalistlerin sınıflararası dayanışma düşüncesini reddetmesi ve iki taraftan muhalefete karşı kongre, İttifak'ın tüm Rus müs-

lumanlarını temsil edecek bir siyasal partiye dönüşmesi kararını alarak dağıldı. İttifak Kadet ile aşağı yukarı aynı platformu paylaşıyordu, buna ilaveten müslümanlara ilişkin, dinsel ve ulusal eşitlik, yerel yönetimin yetkilerinin genişletilmesi, yerel dilde eğitim özgürlüğü gibi konular vurgulanıyordu. İttifak'ın on beş kişilik merkez komitesinde tek Azerbaycanlı, Topçubaşiyev'di, gerisi Volga ve Ural Tatarlarından oluşuyordu.⁴⁰

Topçubaşiyev dışındaki Azerbaycanlılar, ikinci kongrenin ardından Rusya müslümanları hareketiyle ilişkilerini gevşetmiş, meydanı Tatarlara bırakmışlardı. Bu durum da, onların daha çok Kafkas ayrılıkçılığına ilgilerinin, Rus müslümanlarının organik birliğine bağlarından fazla olduğunun iyi bir göstergesiydi. Azerbaycanlı liberaller siyasal faaliyetlerini, bölgelerinin siyasal etkinlikleri üzerinde yoğunlaştırmışlardı. Yaşadıkları bölge, özel koşulları olan, heterojen nüfusunun mozaik benzer bir yapı oluşturduğu, kendi içinde bir dünya idi. Dahası, genel valiliğin tekrar kurulması öz yönetimin genişlemesi doğrultusunda somut beklentiler uyandırmıştı. 17 Ekim 1905'de Çar'ın bireysel özgürlükleri güvence altına alan ve Devlet Duma'sına yasama yetkileri tanıyan bildirgesinin ardından, bir grup Bakü'lü liberal, Kadetlerin Bakü şubesiyle sıkı ilişkide olan Meşrutiyetçi (Constitutional) Müslüman Parti'yi kurdular. Transkafkasya'ya, kendi meclisi **Seim** ve onun etnik olarak ayrılmış yönetim birimleriyle bağımsız bir bölge olarak yeniden düzenleme getirilme önerisi, Gence'de yaygın olan düşüncelerin partinin programındaki yankısı şeklinde göze çarpıyordu.⁴¹ Bakü'lü liberallerin görüşlerini açıklamakta gösterdikleri temkinli tavır ve Difâi'nin tersine Rusya'ya karşı düşmanlık beslememelerine rağmen, «Kafkasya Kafkasyalılarıdır» düşüncesini kabul ettikleri için üstelik Rus Sosyal Demokratlarının suçlamalarına hedef oldular.⁴²

Tüm Rus müslümanlarının birliği düşüncesi, Azerbaycanlı vekillerin İttifak'ın yanında yer aldıkları Devlet Dumasında desteklendi. Transkafkasya'da ancak 1906 Ma-

yıs'ının sonlarından itibaren tamamlanan Birinci Duma seçimlerinde, altı müslüman aday seçildi: Topçubaşiyev, Ziyadhanov, Aliekber, Kesmemmedov, M.T. Aliyev, A. Murdakonov ve oyun yazarı Hakverdiyev.⁴³

St. Petersburg'a gecikerek varan Azerbaycanlı vekiller, Birinci Devlet Dumasında varlıklarını hissettirmeye pek fırsat bulamadılar, zira üç aydan kısa bir zaman içinde (27 Nisan - 8 Temmuz) Çar Duma'yı dağıttı. İkinci Duma seçimleri değişikliğe uğramış olan seçim kanunları doğrultusunda yapılacaktı. Transkafkasya'da değişiklikler müslümanların lehine olmamıştı, seçilen vekil sayısı dörde inmişti, bunlar Doğu Transkafkasya **gubernialarından** gelen dört adaydı: Feth Ali Han Hoyski, Halil Kesmemmedov, İsmail Tagiyev (sanayici Tagiyev'in oğlu) ve Zeynel Zeynelov. Buna ilaveten Erivan **guberniasının** müslümanları **Şarkî Rus'un** eski yayımcısı M.A. Şahtantinski'yi seçmişlerdi. Dumadaki Azerbaycanlı vekillerden biri İttifak'ın yanında yer almayarak, Rus Trudoviki (İş Grubu) nin parlamento grubuna bağlı, altı kişilik «Müslüman Hizmet Taisesi» başkanı oldu. İki müslüman grup tarım reformları konusunda derin ayrılıklar sergiliyorlardı: Zeynelov, köylülere teminatsız toprak dağıtımını öneriyor, buna karşılık İttifak'ın sözcüsü durumunda olan Han Hoyski uygun bir bedel karşılığı zorunlu toprak dağıtımını savunuyor ve bunun imparatorluğun uzak bölgelerinden göç edenleri yararlandırmayacak biçimde yapılmasını istiyordu. Bölgeye yerleştirilen Rus göçmenler konusu halk için yerliler arasındaki toprak mülkiyeti eşitsizliklerinden daha büyük bir şikayet konusuydu ve bu, Şahtantinski ve Kesmemmedov'un konuşmalarında önemle belirtiliyordu.⁴⁴

Müslüman halkların savunulacağı bir forum olarak Duma'ya bağlanan ümitler, 3 Temmuz 1907'de tekrar dağıtılmasıyla suya düştü. Aynı zamanda Stolipin, yine seçim kanununa pratikte Rus olmayan vekillerin sayısını azaltacak değişiklikler getirmişti. Sonunda büyük sayıdaki muhafazakar üyeleriyle çarlığın kabul edebildiği Üçüncü Duma'da Transkafkasya, tek bir delege ile temsil ediliyor-

du: A. Kesmemmedov. Devrim hareketi zayıflamıştı, Stolipin'in başında bulunduğu hükümet tüm Rusya üzerinde denetimi enerjik biçimde onarıyordu, İttifak çözülmüş, Azerbaycanlı liberaller dağılmaya başlamışlardı.

Azerbaycan Sosyalizmi

Bölgedeki sosyalistleri temsil eden Himmet (1904'te kuruldu), Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi (RSDİP) ile liberallerin Kadetlerle ilişkisine benzer sıkı ilişkiler içinde bulunuyordu. Her iki grup ta Rus Devrimi hareketiyle ilgiliydiler, liberaller için devrimin başarısı, meşrutî monarşinin kurulması, sosyalistler için ise, demokratik cumhuriyet demektir. Ancak liberaller de sosyalistler de yerel kimliklerini koruma konusunda titiz davranıyorlardı.

Devrimin arifesinde Himmet'in yükselişi, içinde hiçbir yerli üyenin bulunmadığı RSDİP Bakü Komitesi'nin müslümanlar arasında propagandaya önem vermesiyle doğrudan ilgili olarak gelişmişti. Müslümanlar arasında sosyalist düşünceleri tanıtmaya konusunda ilk çabalar, Rus partisinin bazı Azerbaycanlı üyelerinin kişisel çabalarıyla sınırlı kalmıştı. Buna ilaveten RSDİP'den bağımsız hareket eden, çoğu aydınlar arasından bir avuç genç 1903'de bir tartışma çerçevesi oluşturdu ve bir yıl sonra doğrudan müslüman halka yönelik bir propaganda başlattılar. Bunlardan M. G. Movsumov, Sultan Mecid Efendiyev ve Asadullah Ahundov gibi bazıları aslında RSDİP üyesi idi. Mehmed Emin Resulzade, Memed Hasan Hacinski ve Abbas Kazımzade gibi diğerlerinin ise bu küçük çevre dışında bilinen bir bağlantıları yoktu.⁴⁵

Grup, Azerbaycan'da bastırıldığı gizli gazetenin adı olan Himmet ismini aldı. Gazetenin Ekim 1904'de çıkan ilk sayısında, 'gazeteyi çıkaranlar' ibaresi altında bir Arap atasözünden esinlenilerek, «Birlikte dağları yerinden oynatacak insanların ortak gayretleri» deniliyordu.⁴⁶ 1905 Şubat'ının ortalarına kadar altı sayı basıldı, ardından polis gazetenin makinelerine el koydu, bu aksiliğin ardından ge-

len devrim hareketi, siyasal faaliyet için yeni bir ortam doğurmuştu.

Himmet, Bakü'de diğer dillerde basılan benzer yayınlara oranla propagandasını daha az kuramsal bir çerçevede yapıyordu, bir Sovyet tarihçisi gazetede yer alan makalelerin «Marksist olmayan bir konumdan» yazıldığını belirtiyor.⁴⁷ Halkın üzerindeki zulüm öncelikle yabancı idaresine bağlanıyor, çarlık bürokrasisi ve dinsel kurumlara, kapitalist sistemden daha fazla saldırılıyordu. Dinsel kurumlar, Rus despotizmine hizmet ettiği için suçlanıyordu. Avrupalılaştırmış burjuvazi ve aydınlar yerel dil ve adetleri terk ettikleri yolunda ağır eleştirilere hedef oluyorlardı. **Himmet**'in propagandası, aydınların öteden beri önerdiği programlardan fazla devrimci sayılmazdı. İlerleme ve refaha ulaşmanın en emin yolu olarak eğitimin yaygınlaştırılması, yerel dilde eğitim gereği ve kadının konumunun yükseltilmesi konularına değinilirken, sosyal devrim konusuna oldukça az yer veriliyordu.⁴⁸

1905 Yılı başlarında, Himmet grubuna iki yetenekli örgütçü katıldı, bunlar önemli konumları olmamakla birlikte RSDİP üyesi olan, profesyonel devrimci olmuş bir mühendis, Meşhedi Azizbeyoğlu Azizbekov (1870 - 1918) ve çeşitli yönleri olan, öncelikle yazar ve eğitimci olarak bilinen ve son zamanlarda Tagiyev'den aldığı bir bursla Odesa'da tıp eğitimi gören Neriman Necetoğlu Nerimanov (1870 - 1925)'du.⁴⁹ Bu iki adam, takipçilerinin büyük oranda arttığı bir dönemde Himmet'in önder kadrosunu güçlendirmişlerdi. Müslüman işçi sınıfı, dindaşlarından gelen sosyalist propagandaya duyarsız kalmamıştı, otokrasi ve kapitalizme karşıtlığın kafiye karşı olmak şeklinde algılanmasının burada önemli bir etken olduğunu belirtmeliyiz. Bir polis raporunun belirttiği gibi, Himmet «siyasal bilince sahip işçilerden oluşmuyor, yine de Tatar, Lezgi ve Fars kitleleri örgütün sesinin ardından gidiyorlar... Broşürler basılıyor, başında çok bilgili olmasa da enerjik kişiler bulunuyor, bunların güçlü devrimci heyecanları kitleleri etkiliyor.»⁵⁰ Himmet artık kendini Bakü petrol kuşa-

ği ile sınırlamıyordu, eyaletin diğer merkezlerinde de şubeler kurdu, hatta Dağıstan ve Hazar bölgesinde hücreler oluşturdu. Rusya'da resmen parlamenter sistemin başladığını ilan eden Ekim 1905 Manifestosunun ilk yıldönümünde, bir bildiri yayınlarak, çarlığı serbest seçimle oluşturulacak yasama organı vaadini tutmamakla suçluyordu. Himmet bu durumu Osmanlı tarihinde monarşik despotizmin değişim ümitlerini bastıran ünlü örneğine benzeterek şöyle diyordu : «Çar Nikola'nın manifestosu, Sultan Abdülhamid'in idaresi altında Mithad'ın Anayasasının akibetine uğradı.»⁵¹ Himmet'in bildirisi, daha önce kullanılan **Grup** adına değil, Müslüman Demokrat **Parti** adına yayınlanmıştı. Azerbaycan sosyalizminin yükselişi, 1906 sonunda Himmet'in desteklediği aday Zeynelov'un İkinci Devlet Dumasına seçilmesiyle doruk noktasına ulaştı.

Himmet'in Rus Sosyal Demokratlarıyla ilişkisi açıkça belirlenememişti, bu konuda birbirleriyle çelişen yorumlar vardı. Sovyet tarihçileri, Azerbaycan örgütünün hiç değilse devrimin ardından RSDİP ile bağlantı kurduğunu vurguluyorlar, ancak bu bağlantı RSDİP'nin Bakü komitesiyle kurulan bağlantıdan daha yüksek düzeyde değildi. Dahası, Bakü komitesi Himmet'in bağımsız konumunu tanıtmıştı, bu, partinin örgütlenmenin etnik değil yerel temelde olacağı temel ilkesine aykırı bir istisnaydı. Bu tavizin alışılmadık olması yanısıra, merkez yerine yerel örgüt yönetimi tarafından verilmiş olması da onu zayıflatıyordu. Bakü komitesi bu durumu «müslümanlar içinde çalışmanın özel koşulları» ile açıklıyordu, bu Azerbaycanlılara bilinen propaganda yöntemleriyle ulaşılamayacağı gerçeğinin teslim edilmesiydi.⁵²

Himmetçilerin zaman zaman seçimlerde ortak hareket eden RSDİP ve Ermeni Sosyal Demokrat İşçi Partisiyle birlikte imzaladıkları bildiriler de onların RSDİP ile ilişkilerine açıklık getirmekten uzaktılar. Diğer durumlarda bildiriler sadece Müslüman Sosyal Demokrat Grup - Himmet imzası taşıyor, (bir durum dışında) Ruslarla herhangi bir bağlantıdan söz edilmiyordu.⁵³ Duruma daha açıklık ge-

tiren olay, Bolşevik ve Menşeviklerin tekrar birleşmeleri dolayısıyla yayınlanan bildiride ek olarak şunların belirtilmesiydi : «Ermeni örgütü Hınçak bağımsız varlığına son vererek bizimle kesin olarak birleşti» ve «Müslüman Sosyal Demokrat Grup - Himmet bir kere daha bizim rehberliğimiz altında çalışma arzusunu ilan etti.»⁵⁴ Burada «rehberlik» terimi kilit terim gibi görünüyor, anlaşıldığına göre iki örgüt arasındaki ilişki, aynı zamanda RSDİP üyesi olan Himmetçilerin durumunda olduğu kadar resmi bir ilişki değildi. Üst düzeyde ilişkileri, Bakü komite üyesi Prokofî A. Çaparidze ve bazen de Kafkas Parti Komitesini temsil eden Stalin yürütüyordu. Stalin'in 1906'da Himmetçilere partiyle birleşmek üzere başarısızlıkla sonuçlanan baskılar uyguladığı söyleniyordu.⁵⁵ Güçlü Müslüman - Türk çizgisi, başlangıcından itibaren Himmet'i belirlemiş ve onun Rus eşitine katılmasını önlemişti.

RSDİP ile kişisel düzeyde ilişkileri olan Himmet, merkezci ve sıkı bir Bolşevik kimlik doğrultusunda gelişim gösteremedi. Radikal eğilimli, fakat kuramdan çok hareket üzerinde önemle duran insanların oluşturduğu gevşek yapılı bir örgüt olmaya devam etti. Önder kadrosu, çoğu basın ve eğitim alanlarında aydınlanmacı çerçevede çalışan aydınlardan meydana geliyordu. 1906'da, özellikle müslümanlara yönelik Ermenice ve Azerice olmak üzere iki dilde yayınlanan ilk yasal sosyalist yayın olan **Davet-Koch** adlı gazete çıktı. Görünürde belli belirsiz Ermeni - Müslüman Birliği'nin yayın organı olan **Davet - Koch**, hükümeti kendi düşüşünü önlemek için cemaatler arası düşmanlık kışkırtıcılığıyla suçluyordu. On altı sayı çıktıktan sonra Bakü valisi tarafından kapatıldı.⁵⁶ Yıl sonu gelmeden Himmetçiler, Resülzade ve Hacinski yönetiminde haftalık **Tekemmül** adlı yeni bir yayın çıkarmaya başladılar. **Tekemmül** ideolojik eğilimini pek gizlemeye çalışmıyordu, ancak sosyalizmi, ulusal zulüm, sömürgecilik, kitle eğitimi, komşu İran'daki siyasal bunalımlar gibi Azerbaycan'a özgü konularla karışmış haldeydi. Sadece, sol eğilimli yazarların yer almadığı bu canlı yayın organı Mart 1907'de polis

tarafından kapatıldı.⁵⁷ Hükümet artık karşı saldırıya geçmişti, Stolipin döneminde Himmet keskin bir baskıyla yüz yüze geldi. Nerimanov, Efendiyev ve B. M. Serdorov gibi bazı önderleri tutuklandı, Resülzade, I. M. Abilov ve D. Bunyadzade gibi bazılarıysa yüzlerce grup üyesiyle birlikte İran'a sürgüne gitti, bu durum partiyi zayıflatmıştı.⁵⁸ Himmet tüm desteğini, onu kazandığı hızla kaybetti. Yıl sonunda, örgütlü bir güç oluşturacak pek bir şeyi kalmamıştı. Yine de, 1909 Aralık ayında, Gence'de toplanan bir avuç Himmetçi, bir parti programı üzerinde çalıştılar. Bu belgede, fakirlerin korunmasından bahsedilmekle birlikte, RSDİP veya sosyalizme ilişkin bir ibare yoktu; konuşma, basın, dernek ve inanç özgürlüklerini talep eden liberal bir hava baskındı. En radikal kısımlar, özgür eğitim, sekiz saatlik çalışma günü ve toprakların onları işleyenlere dağıtılmasını talep eden maddelerdi.⁵⁹ Bu program, İran'daki **Müctehid** hareketine benzer bir siyasal zemin oluşturmayı amaçlıyordu, ancak Himmet'in dağılması açısından bu gelişmenin pratik bir yararı olmadı.⁶⁰ Bazı Himmetçiler kişisel olarak tamamen RSDİP içinde çalışmaya başladılar. 1911'de Bakü dumasına partinin temsilcisi olarak seçilen Azizbekov dikkate değer bir örnekti, diğerleri de gazetecilik aracılığıyla bölgelerindeki siyasal canlılığı yaşatmaya çalışmışlardır. Azerbaycan sosyalist yayıncılığını yeniden gündeme getirme girişimi olarak **Yoldaş** adlı haftalık bir yayına başlandıysa da, üç baskıdan sonra Eylül 1907'de kapatıldı. Benzer bir şekilde, 1911'de Bunyadzade, **Bakü Hayatı**'nı, ertesi yıl da edebi bir mizah dergisi olan **Arı**'yı çıkarmaya başladı, ancak her ikisi de kısa ömürlü oldu. Bir yandan birinci Rus devriminin başarısızlığından sonra halkın sosyalizme ilgisinin azalması, diğer yandan hükümetin sürekli gözetimi, bu yayınların yaşamasını engellemişti.⁶¹

Düşünce Hayatında Canlanma

Azerbaycan'da yeni bir deneyim olan siyasal partiler kısa ömürlü oldular, yeniden güçlenen çarlık rejiminin sal-

dırlarına karşı koyamamışlardı. Partiler kurumsal olarak çökerken, onları oluşturan ortak bilincin şekillenmesi süreci işlemeye devam ediyordu, hatta, Rus devriminin bir anı olmaya başlamasından sonra dahi, bu sürecin geliştiğinden söz etmek mümkündü.

1905 Hareketiyle keyfi hükümet denetimleri zayıflamış, bunun bir sonucu da aydınların uzun süre kapalı kalmış enerjilerinin açığa çıkması olmuştu. Hayır kurumları, eğitim, tiyatro, sanat dernekleri mantar gibi çoğalarak, yeni okullar kurmaya, burslar vermeye, tiyatro çalışmaları düzenlemeye girişmişlerdi. Bu kültürel canlanmanın simgesi, 1908'de, bir 16. yy. şairi olan Fuzuli'nin eserine dayanarak Üzeyir Hacıbeyli'nin müziklediği ilk Azerî opera **Leyla ile Mecnun**'un sahneye konmasıydı. Eğitim alanında yapılan girişimler, büyük başarılar elde ettiler, 1914 yılında okur yazarlık oranı iki katın üstüne çıkmıştı. Bunu yerel dilde basılan kitapların sayısındaki artış izledi, sansür sisteminin gevşemesi Azerî basınının altın çağının öncüsü olmuştu. 1905 ile 1917 yılları arasında 63 gazete ve dergi dolaşıma girmişti, Azerbaycan nüfusunun büyük çoğunluğunun halen okuma yazma bilmediği düşünülürse, bunun dikkate değer bir sayı olduğu görülür.⁶² Bir iki tanesi dışarda tutulursa, tüm bu yayınlar Kazan'ı geçerek Rusya'daki müslüman gazeteciliğin merkezi haline gelen Bakü'de yayınlanmıştı. Bunlardan birçoğu kısa ömürlü ve yerel olmakla birlikte, yüksek bir düşünce ve gazetecilik düzeyinde olan bazıları çok geniş bir çevrede okuyucu buluyorlardı. Bunlar arasında edebi dergi **Füyuzat** ile gündelik **Hayat** ve **İrşad** vardı. Olağanüstü popüler olan mizah dergisi **Molla Nasreddin**, yaygınlık açısından en başarılı olandı ve Hindistan ve Afganistan kadar uzak yerlerde dahi aboneleri vardı. Okuma bilmeyenler arasında dahi ünlü karikatürcülerinden hoşlandıklarından dergiye izleyenler vardı.⁶³

Gelişen siyasal iklime ek olarak, Azerî basını, zengin Azerbaycanlıların mali desteğinden de yararlanıyordu, bunlardan bazıları gerçek basın kralları haline geldiler. Her

yerde hazır ve nazır olan Tagiyev, **Kaspiy** ve **Hayat**'in yanısıra **Füyuzat** ve daha sonra çıkan günlük **Taze Hayat**'in da sahibiydi. Genç, soylu toprak sahibi İsa Aşurbekov bazı Himmetçi yayınlarla birlikte bağımsız **İrşad**'ı ve daha sonra edebiyat dergisi **Şelâle**'yi finanse ediyordu. Babası Beşir ve petrolcü Murtaza Muhtarov ise gündelik **Terakki**'yi destekliyorlardı. Basın özgürlüğünün artması ile birleşen ekonomik destek, gazetecilik alanında birçok yeteneğin ortaya çıkmasına olanak verdi. Bunların çoğu yeni olmakla birlikte, Bakü aynı zamanda özellikle Osmanlı, İran ve Kırım'dan birçok yazarı da kendine çekiyordu.

Çok az Azerbaycan gazetesi belirgin bir siyasal çizgi izliyordu, bu bakımdan Himmetçi yayınlar dahi esnek davranıyordu, buna karşılık burjuva gazetelerinde sık sık sosyalistler yer alıyordu. Geniş olarak bakıldığında, bu yayınların gündemde olan düşünce akımlarını yansıttığı, daha önemlisi aydınların karşılaştıkları temel ikilemleri sergiledikleri görülür. Bunlardan ikincisi, birbirini dışlamayan iki noktaya özetlenebilir; dönemin devrimci havası ve ulusal kimlik arayışı arasındaki çatışma. Gazetelerde milliyetçilik kelimesi kullanılmasına karşı, sonraları daha açık bir terim olarak nasyonalizm gündeme geldi ve gazeteler okuyucuları olarak artık sadece müslümanlara seslenmek yerine, Kafkas Türklerinden veya sadece Türklerden söz etmeye başladılar.

Aydın seçkinler grubu kendi içinde, devrimin sosyal ve siyasal yönünü ön plana alanlarla, bunu ulusal bir hareket olarak görenler olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Birinci gruba dahil olanlar arasında en önde gelen, hayatının bu döneminde kendini liberallerin sol kanadında tanımlayan Agayev'di. Kısa bir dönem, Topçubaşiyev ve Hüseyinzade ile birlikte **Hayat**'in editörlüğünü yaptıktan sonra bu gazeteyi kendisi için çok tutucu bularak Şubat 1906'da **İrşad**'ı çıkarmaya başladı.⁶⁴ Bu popüler günlük gazetenin başlığının altında, neredeyse Jakoben bir etki yaratan bir düstur yer alıyordu: «Özgürlük, Eşitlik, Adalet». Yazarları arasında Nerimanov, Azizbekov ve Efendiyev gibi Him-

metçiler de yer alıyordu. Gazetesi onlardan birinden yardım gördüğü halde, Agayev kendisi de yerel kapitalist sınıfa saldırmaktan geri durmuyordu. **İrşad**, devrim konusunda Azerbaycan'daki çoğu gazete gibi çekingen bir tavır içinde değildi. Bir makalesinde şöyle deniliyordu: «Uzun zamandır çarlığın zulmü altında inleyen biriken enerjisi Fransız Devrimini gölgeleyecek, dünyayı altüst eden olaylara neden olacak.»⁶⁵ Günün önemli konuları üzerinde tartışmalar açan **İrşad**, «Sosyalizm mi, Nasyonalizm mi?» başlıklı bir tartışma konusu ortaya attı. Sosyalizme öncelik verenler, müslümanların gelecek çizgisinin insanlığın geri kalanından farklı olmadığını, dolayısıyla kendilerini milliyetçi duygularla ayrı tutmamaları gerektiğini ileri sürüyordu. Tartışmaya katılanlardan biri, bir pan - İslamistin sosyalizmden ne yarar umduğunun iyi bir örneğini sergiliyordu, Sultanov Harun Bey, bunun Türk ve Arapları bir araya getirebileceğini, İslam dünyasının yeniden canlanmasına neden olacak birliğin sağlanmasında yardımcı olacağını düşünüyordu.⁶⁶

Bu tartışma çerçevesinde ifade edilen görüşlerin çoğu milliyetçilik taraflıydı, ancak bu görüş Müslüman, Türkçü ve Azerbaycanlı olarak kuramsal bir temele dayandırılmıyordu. Agayev benzer bir konumdaydı, **İrşad**'ı izleyen ve Haziran 1908'de kapatılan yayın organı **Terakki**'de tartışmanın sonucunu şöyle özetliyordu:

Sosyalizm, takipçilerini küçümseyemeyeceğimiz, yüksek ve muhteşem bir ideal. Fakat, bu idealin halen bir düşünce olduğunu dikkate almamız gerekiyor, gerçekleşmesi için bir değil birçok yüzyıl geçmesi lazım. Bu esnada uluslar gelişiyor ve tümü milliyetçilik denilen aşamadan geçmek zorunda. İngiliz, Fransız, İtalyan ve Almanların çizgisini izleyerek onun taraftarı olmamızın nedeni budur.⁶⁷

Aynı makalede Agayev, tavrını açıklayan bir neden daha gösteriyor «Milliyetçilik» (Nasyonalizm) diyor, «toplumdaki tüm sınıfları birleştirir.»⁶⁸

1905 Devrimi ile Azerbaycanlıların ulusal kimliklerini belirlemeleri zamanının geldiğine inanan ve bu kimliğin ne olacağından şüphesi olmayan biri vardı: Hüseyinzade

de. 1905'ten itibaren, tartışmalı da olsa, aydınların büyük bir kesimi üzerinde artan bir etkisi vardı. Türkiye'den dönüşünden sonra, «İslamcı bir gazete» olan **Hayat**'da yazmaya başladı, gazete Türkçü - milliyetçi çizgiden çok, pan - İslamcı ve dinsel bir eğilimdeydi. Temel bilimler sütununda yazan Hüseyinzade, yavaş yavaş Türkçü düşüncelerin propagandasını yapmaya başladı. «Ne çeşit bir bilgilenebilirliğimize ihtiyacımız var» başlıklı makalesinde daha sonra ünlü bir slogan haline dönüşen «Türkleştirmek, İslamlaştırmak, Avrupalılaştırmak»⁶⁹tan ilk olarak söz ediyordu. Daha sonra Ziya Gökalp tarafından küçük değişikliklerle benimsenen ve yaygınlaştırılan bu slogan, Osmanlı Devletinde Türkçülüğün temel sloganı oldu. Azerbaycan'da bu üç kelime daha sonra bağımsız Cumhuriyetin üç rengiyle simgelenecekti.

Özünde, laikleşme olmaksızın modernleşmeyi temsil eden bu slogan, Hüseyinzade tarafından **Füyuzat** sayfalarında açıklandı. 1906'da kurulan bu edebi - sanat dergisi, yüksek düzeyi, geniş çerçevesi ve İstanbul'da yayınlanan ünlü **Servet-i Fünûn** ile karşılaştırılabilen kalitesiyle, diğerlerinden farklıydı. «Bizim yayınınımızın ilgisi» diyordu Hüseyinzade Ali Bey, «şu konular üzerinde yoğunlaşıyor: Türkçülük, İslam ve Avrupa Medeniyeti. Yani, düşünce sistemimiz Türkçü bir hayatı rehber edinecek ve İslama hürmeti esas alacak. Aynı zamanda, çağdaş Avrupa medeniyetinden de yararlanacak.»⁷⁰ **Füyuzat** yerel kültürün iki tür yabancı etkiden de (geleneksel İran ve son zamanlarda Rus) kurtarılması için büyük bir mücadeleye girişmişti. Azerbaycanlı aydınlar, Osmanlı'da **Tanzimat** dönemindeki benzerlerini örnek alarak, Batı düşüncesinden esinlenmeliler deniliyordu. Dergi çerçevesinde toplanan bir grup yazar, önceleri **Füyuzat** edebiyatı, daha sonra büyüdükçe neo - romantizm de denilen bir akım başlattılar. Bu akımın özellikleri: 19. yüzyıl aydınlanmacı mirasına çok ters düşen, «sanat sanat içindir» temelli bir estetik anlayış, zengin ve karmaşık bir dil ve açıkça belirtilen Türkçülük bilinci.⁷¹

Hüseyinzade'nin yazılarında Azerbaycanlıların bir gün diğer Türklerden ayrı olarak kendi ulusları olduğu düşüncesine ulaşacakları sezgisi yer almaktaydı, millet kavramı içinde saklı bu dar anlam yönünde muhtemel bir eğilime karşı tavır takınarak, şöyle diyordu; «yükselin, yukarıya yükselip, millet ve milliyetçiliğin dar çemberini kırın, küçük, dar milletlerin yumuşakbaşlı tebarları olmak için kendinize izin vermeyin.»⁷² Ali Bey, tarihin özellikle ortak din, dil ve kültür temeline dayalı, büyük devletlerin oluşumu yönünde, hareket ettiğine inanıyordu. Oldukça açık bir biçimde Transkafkasya Türklerinin ulusal kaderinin «İslam dünyasının manevi ve siyasi önderi» olan Osmanlı Devletiyle birleşmek yönünde olduğu görüşündeydi.⁷³

Aralarında Osmanlı Ahmed Kemâl, Abdullah Cevdet, Kırmırlı Tatar Hasan Sabri Ayvazov gibi Azerbaycanlı olmayan Türklerin de bulunduğu **Füyuzat** çevresi, tüm Türklerin, değişikliğe uğramış bir Osmanlıca olan aynı edebi dili kullanması gerektiğini savunuyorlardı, diğer yararlarının yanısıra bu, Transkafkasya Türklerinin kültürel ilerlemelerini sağlayacaktı. **Füyuzat** yazarları, köylü şiveleriyle kökleşmiş Azerî dilinin soyut kavramları anlatma ve karmaşık akıl yürütmeye yetersiz kaldığı görüşündeydiler. «Neye yerel dil diyoruz» diye yazıyordu Ahmed Kemâl, «yüzyıllarca siyaset, felsefe ve bilimsel gelişmelerle ilişkisi kesilmiş sonuçta kendi doğal evrimine hapsedilmiş» bir dile.⁷⁴ **Füyuzat**'taki yazıların çoğu, seçkin bir tavırla, ortalama bir Azerbaycanlının anlayıp anlamayacağı dikkate alınmaksızın, Osmanlıca ve ince bir üslupla yazılmıştı. Aralık 1907'de **Füyuzat**'ın kapanmasından sonra, dil konusundaki tavrı, yeni edebi dergiler olan **Yeni Füyuzat**, **Şelâle** ve **Dir'ik**'te devam etti.

Transkafkasya basınında tartışılan konular içinde edebi dil konusu en uzun süre üzerinde durulan ve çatışmalara sebep olan konuydu. Geri plandaki asıl konu, Azerbaycan kimliğine ilişkindi. Türk ulusuna (kavm) mensup olma bilinci aydınlar arasında kabul görmüştü, eğitim görmüş Azerbaycanlılar şimdiden kendilerini Türk ola-

arak tanıtmaya başlamışlardı, fakat bazı sorular halen geçerliydi; Ne çeşit Türktüler, Türklüklerini nasıl tanımlayacaklardı ve özellikle kendilerini Osmanlılarla özdeşleştirmeli miydiler?

Dil üzerine tartışmanın geçmişi, modern Azerbaycan edebiyatı ve basının köklerine dayanır. 1905 yılının hemen öncesinde, bu konu ilk sayısında «Edebi bir dilimiz yok» beyanatının yer aldığı, **Şarkî Rus** gazetesi tarafından canlandırılmıştı. Bu beyanatın sahibi Şahtatinski, yirminci yüzyıl Azerîlerinin ilki, yerel halkın konuştuğu dilde yazılmasını istiyordu. Üzerinde anlaşmaya varılmış edebi bir dil olmadığını söylüyor, bunun **Şarkî Rus** sütunlarında gelişmesi umudunda olduğunu belirtiyordu. Dönemin atmosferi içinde dil tartışması kaçınılmaz olarak siyasal bir anlam kazanıyordu, bu nedenle **Şarkî Rus**, müslüman cemaati bölerek Rumluların amacına hizmet etmekle suçlanıyordu. Arminius Vambéry'nin yorumu tipiktir;

Rusya Tiflis'te Shark -Rusi (aynen alınmıştır) diye bir gazete çıkarmaya başladı, Azerî dilinde yazılan bu gazetede Kafkas Türk ve Müslümanları, Anglo -Hindli ve Osmanlı dindaşlarından ayrı bir millet olarak temsil ediliyorlar ve hararetle Çarlık hükümetinin diliyle konuşuyorlar.⁷⁵

1905 sonrası yıllarda Osmanlılaşmaya muhalefet, çoğunluğun anlamadığı bir dille yazılmış edebiyatın halkı yabancılaştıracağı kaygısından doğuyordu. Kolayca anlaşılabilirliği gibi **Azericiler** genellikle popülist eğilimli çevrelerden geliyorlardı. En çok satışı olan (haftada beşbin) Azerbaycan gazetesi **Molla Nasreddin**, muhalefetlerinde ön sırada yer alıyordu. Yayına, herkesin anlayabileceği basit bir dille yazan Celil Memed Kulûzade'nin önderliğinde başlamıştı. Mizah dergisi **Molla**, Azerî dilinde Osmanlıca gramer ve ifadeler kullanmanın nasıl gülünç sonuçlar doğuracağını sergiliyordu.⁷⁶

Hüseyinzade'nin sadece Azerî örnekleri içerdiği, Osmanlı edebiyatına hiç yer vermediği gerekçesiyle karşı çıktığı bir ders kitabı üzerine büyük fırtına koptu. **Azericilerin** tepkisi çok sertti, içlerinden biri Ömer Faik Ne-

manzade kızgın bir tarzda şunları yazıyordu : «İstanbul'da beş on kişi tarafından okunmaya ihtiyacımız yok, Kafkasya'daki üç dört milyon kişi tarafından okunmaya ihtiyacımız var.»⁷⁷

1908 Jön Türk hareketinden sonra, milliyetçi düşünceli yazarların Osmanlı İmparatorluğu içinde, Osmanlıca'yı Arapça ve Farsça terimlerden arındırma kampanyasına girişmeleri, tartışmaya yeni bir boyut kazandırdı. Yeni Lisan diye bilinen hareketin etkileri, Azerbaycandaki dil tartışmasında, her iki tarafın da tezlerini güçlendirdi. 1912'de Azerbaycanlı Osmanlıcılar, yeni Osmanlıca ile yazılan **Şelâle**'yi basmaya başladılar. **Şelâle** amacının; «Türkçe konuşulan dünyada en gelişmiş edebiyat dili olan Osmanlı şivesi temelinde tüm Türkçe konuşan halkların birliğine hizmet etmek olduğunu bildiriyordu.⁷⁸

Azericiler, Yeni Lisan'ın, Osmanlıcaya yaptıkları eleştirileri kendi tartışmalarına destek olarak alıyor ve şu sonuca varıyorlardı : «Türkçenin en fazla Araplaştığı yer, İstanbul'dur.»⁷⁹ Oysa Azerî dilinin kelime dağarcığı büyük çapta yerel kaynaklara dayanıyordu. Osmanlıcanın yabancı gramer kurallarından arındırılmış şekli dahi Azericilerin yayını **İkbal**'in belirttiği gibi yüzde otuzdan fazla Türkçe kelimeye sahip değildi.⁸⁰

Çatışma doruk noktasına ulaşırken, edebiyat eleştirmeni ve tarihçi Koçarlı Feridun Bey, **Molla Nasreddin**'de yayınlanan ünlü makalesi «Yerel Dil» ile tartışmaya girdi. Bir milletin temel özelliği dilidir diyordu, bir millet zenginliğini, hatta topraklarını yitirebilir, yönetimsiz kalabilir fakat yaşamaya devam eder, ancak dilini yitirse ondan hiçbir iz kalmaz. Bu Kafkas Türklerinin yüzyüze geldiği bir tehditti, uzun süren bir Farsça hakimiyetinin ardından yazı dillerini canlandırmıştı, fakat şimdi de yerini Osmanlıcaya terketmek zorunda bırakılıyordu. «Eğer bu büyük adam (Hüseyinzade), talihsiz Kafkasyamızı gelişiyle onurlandırmak yerine, İstanbul'da kalmaya devam etseydi, ilim ve irfanından pek haberimiz olmayacaktı, fakat şimdi dilimiz konusunda bir karışıklığa neden oldu, zira gelirken yeni

bir dil getirdi.»⁸¹ Koçarlı, Osmanlıcacıların çabalarının boşa gitmediğini kabul ediyordu: «kısa bir süre içinde Kafkas Türklerinin dili Osmanlıca kelime ve anlatımlarla doldu. Bizim düşüncemize göre bu tür bir bağlantı ve taklitçilik milli bir ihanettir.»⁸² Azerbaycanlı yazar, abartılı olarak, Osmanlıcacıların yaptıklarını, 19. yüzyılda Türk halklarını Ruslaştırmaya çalışan kötü ünlü N. I. İlminski'nin çabalarıyla karşılaştırıyordu. Sadece dil alanında sınırlı kalmakla birlikte bu tavır, Azerbaycan ulusal bilincinin oldukça saldırgan bir ifadesiydi. Bu tartışmaların geçtiği 1913 tarihinden sonra, ulusal bilinç sadece bölgedeki aydınların tartışmalarıyla değil, sınırın ötesinde yeni devrimci etkilerin merkezi İran'daki gelişmelerle beslenecekti.

NOTLAR

- (1) Bakü'deki sosyalist hareketin kökleri konusunda bkz. S. T. Arkomed, *Rabochee dvizhenie i sotsial'demokratia na Kavkaze (s 80-kh gg. po 1903 g.)* (Moscow, 1923); A. M. Raevski, *Bol'sheviki i mensheviki v Baku v 1904-1905 gg.* (Baku, 1930).
- (2) E. L. Keenan, «Remarques sur l'histoire du mouvement révolutionnaire à Bakou (1904 - 1905),» *Cahiers du monde russe et soviétique* 3, no. 2 (1962), 243; Raevski, s. 98.
- (3) L. Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century* (Berkeley, Calif., 1963), s. 104-31; C. J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation* (New York, 1980), s. 68-9.
- (4) P. N. Valuev, *Bol'sheviki Azerbaidzhana v gody pervon russkoi revoliutsii* (Baku, 1963); Z. Ibragimov, *Revoliutsia 1905-1907 gg. v Azerbaidzhane* (Baku, 1955); ve *A.Az.S.S.R., Trudy* 10 (1955); K. P. Az. Institut Istorii Partii, *Listovki bakinskikh bol'shevikov, 1905-1907* (Baku, 1955).
- (5) Mil'man, s. 247'den alıntı.
- (6) U.S. Archives, RG 256, Special Memorandum, «The Nationality Problem in the Caucasus,» Inquiry Doc. 770, s. 9.
- (7) Pichkian, s. 114.
- (8) *A.N.Az.S.S.R., Istorla*, c. 2, s. 255; Seidzade, s. 25.

- (9) Ischanian, s. 45.
- (10) Villari, s. 166.
- (11) *Tarjuman*, no. 46 (1896). Çağdaş bir Batılı araştırmacı. Ermenilerin 1893 - 1894'de Transkafkasya'da sivil hizmetlerde «rakipsiz» olduklarını söylüyor. bkz. H. F. Lynch, *Armenia: Travels and Studies* (London, 1901), c. 1, s. 467.
- (12) Mil'man, s. 218.
- (13) Walker, s. 69-72; S. Atamian, *The Armenian Community: The Historical Development of Social and Ideological Conflict* (New York, 1955), s. 114-15.
- (14) I. I. Vorontsov-Dashkov, *Vsepoddanneishia zapiska po upravleniu Kavkazskim Kraem* (St. Petersburg, 1907), s. 14; ayrıca bkz. *A.N.Az.S.S.R., Institut Istorii i Filosofii, Rabochee dizhenie v Baku v gody pervoi russkoi revoliutsii, Dokumenty i materialy* (Baku, 1956), s. 99-110.
- (15) Çarpışmalar hakkında bkz. Villari, s. 190ff. Walker, s. 73-81; J. D. Henry, *Baku: An Eventful History* (London, 1905); E. Aknouni, *Political Persecutions: Armenian Prisoners of the Caucasus* (New York, 1911); Azerbaycanlıların bakış açısı için bkz. A. Muhtar, «Hayes Turkes? Ermeniler tarafından yapılan Türk katliamının 60-nci yıldönümü münasebetile,» *T.K.* 3 (1965), s. 529-35.
- (16) Aknouni, s. 30.
- (17) R. G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, (Berkeley, Calif., 1969), s. 264n.
- (18) Aknouni, s. 30.
- (19) *Armenia*, 2. no. 2 (1906), 30-1'den alıntı.
- (20) S. Refik, «Azeri halk edebiyatında Deli Ali destanı,» *A.Y.B.*, 2, no. 23 (1933), 415 - 19.
- (21) «Pis'ma I. I. Vorontsova-Dashkova Nikolaiu Romanovu, 1905 - 1915,» *Krasnyi Arkhiv*, 26 (1928).
- (22) *Ibid.*, s. 119.
- (23) D. M. Lang, *A Modern History of Georgia* (New York, 1962), s. 162.
- (24) «Bor'ba s revoliutsionnym dvizheniem na Kavkaze v epokhu stolypinshchiny. (Iz perepiski P. A. Stolypina s Gr. Vorontsovyim-Dashkovym),» *Krasnyi Arkhiv* 34, no. 3 (1929), 187.
- (25) N. Keykurun, *Azerbaycan istiklal mücadelesinin hatıraları* (İstanbul, 1964), s. 10-15; Z. Ibragimov, s. 144.
- (26) Keykurun, s. 14.
- (27) *Russia, Gosudarstvennaia Duma, Vtoroi Sozyv* (St. Petersburg, 1907), s. 1229.
- (28) Seidzade, s. 52, 71-2; V. İu. Samedov, *Raspostranenie marksizma leninizma v Azerbaidzhane*, c. 2, s. 58.
- (29) G. Aliev, «K voprosu o pomoshchi azerbaidzhanskoj demokratii

- mladoturetskomu dvizheniiu.» **Tiurkologicheskil sbornik** (Moscow, 1975), s. 187-91.
- (30) R. Pipes, **The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-1923** (Cambridge, Mass., 1970), s. 19. G. J. Libaridian, «Revolution and Liberation in 1892 and 1907 Programs of the Dashnaksutiun.» in Suny, **Transcaucasia**, s. 185-96; A. Ter Minassian, «Nationalisme et socialisme dans le mouvement révolutionnaire arménien (1887 - 1912).» in Suny, **Transcaucasia**, s. 141-84.
- (31) Seidzade, s. 46-7.
- (32) Detayli tartışma için bkz. Ibid. s. 59-62.
- (33) H. A. Orujov, «1905-ji ildä Azarbaijanda zemstvo kampaniyası.» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser.Ist.Fil.Pr.**, no. 1 (1966), s. 31-9.
- (34) **Tarjuman**, no. 41 (1905).
- (35) Arsharuni and Gabidullin, s. 25-8; Zenkovsky, s. 39-40.
- (36) S. M. Dimanshtein (Ed.), **Revoliutsiia i natsional'nyi vopros** (Moscow, 1930), c. 3, s. 283-92.
- (37) F. Georgan, **Aux origines du nationalisme turc. Yusuf Akçura** (Paris, 1980); B. Lewis, **The Emergence of Modern Turkey** (London, 1968), s. 326-7.
- (38) Zenkovsky, s. 41.
- (39) Ibid., s. 41-3.
- (40) Ibid., s. 45-51; Arsharuni and Gabidullin, s. 113-18.
- (41) Seidzade, s. 119, 134.
- (42) K.P.Az., Institut Istorii Partii, **Listovki**, no. 115.
- (43) Russia, **Gosudarstvennaia Duma: Pervyi Sozyv** (Moscow, 1906), s. 116-17.
- (44) Konuşma metinleri için bkz. Russia, **Gosudarstvennaia Duma: Pervyi Sozyv - Stenograficheskie otchety** (St. Petersburg, 1907).
- (45) S. M. Afandiyev, «Himmatin yaranması.» **Azarbayjan elmi savhası**, no. 1, 2 (1932), 83-9.
- (46) T. Shakhbazi, «Istoriia tiurskoi rabochei pechati.» **Iz proshlogo: Stat'i i vospominaniia iz Istorii bakinskoi organizatskii i rabochego dvizheniia v Baku** (Baku, 1932), s. 134. Himmet üzerine bir araştırma olarak bkz. T. Swietochowski, «The Himmät Party Socialism and the National Question in Russian Azerbaijan, 1904-1920.» **Cahiers du monde russe et soviétique** 19, no. 1, 2 (1978), 119-42.
- (47) Samedov, c. 1, s. 659.
- (48) Ibid., s. 650; A. A. Sarkisov, «K istorii vozniknoveniia azerbaidzhanskoi bol'shevitskoi pechati.» K.P.Az., Institut Istorii Partii, **Asärlar-Turdy**, no. 23 (1959), 121-2.
- (49) Narimanov konusunda bkz. M. Rafilli, **Nariman Narimanov, vydalushchilsia revoliutsioner i pisatel'** (Baku, 1956); V. Mammadov, **Nariman Narimanov** (Baku, 1957); T. Ahmadov, **Nariman**

- Narimanov** (Baku, 1977). Azizbekov'un biografisi için bkz. M. Kaziev, **Zhizn'i revoliutsionnaia deiatel'nost' Mashadi Azizbekova** (Baku, 1956).
- (50) Raevski, **Bol'sheviki i mensheviki**, s. 177'den alıntı.
- (51) K.P.Az., Institut Istorii Partii, **Listovki**, no. 112.
- (52) Afandiyev, «Himmatin yaranması.» s. 85.
- (53) K.P.Az., Institut Istorii Partii, **Listovki**, no. 79. Bu belge Bakü Sosyal Demokrat Örgütü Müslüman Sosyal Demokratik Grubu adına yayınlandı.
- (54) Ibid., no. 85.
- (55) M. A. Resuloğlu, «Müsavat partisinin kuruluşu.» **Milli Azerbaycan Müsavat Partisi, Bülteni**, no. 4 (1962), 9.
- (56) Bennigsen and Lemercier-Quelquejey, **La presse**, s. 121-2.
- (57) A. G. Shakhgeldiev, «Legal'naia bol'shevitskaia gazeta Takamul.» **Bakinskii rabochii**, December 29, 1957; N. M. Mikayilov, «Milli masalada marksizm-leninizm ideyaları ughrunda Azarbayjan bolshevik mätbuatinin mübarizası, 1905-1910 illar.» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser.Ob.N.**, no. 1 (1963), 21-61.
- (58) S. M. Efendiev, «Razgrom musul'manskoi sotsial'-demokraticeskoi organizatsii Gummet.» **Iz proshlogo: Sbornik materialov po istorii bakinskoi bol'shevitskoi organizatsii i oktiabrskoi revoliutsii v Azerbaidzane** (Baku, 1924), s. 21-3.
- (59) E. Bor-Rashenski, «Iranskaia revoliutsiia i bol'sheviki Zakavkaz'ia.» **Krasnyi Arkhiv**, no. 2 (105) (1941), 51-3.
- (60) A.N.Az.S.S.R., Institut Istorii, **Aabochee dvizhenie Azerbaidzhana v gody novogo revoliutsionnogo pod'ema, 1910 - 1914 gg.** (Baku, 1967), c. 2, s. 11.
- (61) N. M. Mikayilov, «Tarikh materializminin bazi masalarinin Azarbayjan bolshevik matbuatında müdafıa va tablighi.» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser.Ob.N.**, no. 2 (1963), 85-95.
- (62) Bennigsen and Lemercier-Quelquejey, **La presse**, s. 135. Döneme ilişkin eğitim ve kültür faaliyetleri için bkz. A. Altstadt-Mirhadi, «The Azerbaijani Bourgeoisie and the Cultural Enlightenment Movement in Baku: First Steps toward Nationalism.» in Suny, **Transcaucasia**, s. 197-207.
- (63) Dönemin Azerbaycan basını üzerine bir araştırma olarak bkz. Ibid., s. 104-33. Molla Nasreddin üzerine bkz. N. Akhundov, **Molla Nasreddin zhurnalinin nashri tarikhı** (Baku, 1959); **Hayat**, üzerine bkz. Bayramova, «Hayat gazetesinin ideya istigamati haqqında.» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser.Lit.Iaz.Issk.**, no. 2 (1962), 35-44.
- (64) Hajibeyli, s. 351.
- (65) **Irshad**, no. 283 (1906).
- (66) Ibid., no. 211 (1906).
- (67) **Taraqq**, no. 16 (1909).

- (68) Ibid., no. 22 (1909).
 (69) Akçuraoğlu, s. 417; Heyd, *Foundations*, s. 149; M. Hartmann, «Aus der neuen osmanischen Dichtung,» *M.S.O.S.* 20 (1917), 134.
 (70) *Füyuzat*, no. 23 (1907).
 (71) See Mämmad Jafar, *Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm* (Baku 1963), s. 178-86.
 (72) *Hayat*, no. 77 (1906).
 (73) *Füyuzat*, no. 20 (1907).
 (74) Ibid., no. 21, Ahmed Kemal'in Azərbaycandaki faaliyetleri için bkz. D. Akünal, «Azərbaycan için çalışanlardan Ahmet Akünal,» *Türk Amacı* 2, no. 8 (1943), 349-55.
 (75) A. Vambery, *Western Culture in Eastern Lands* (New York, 1906), s. 279.
 (76) *Molla Nəsr əl-din*, no. 11 (1906).
 (77) *Tərəqqi*, no. 49 (1909).
 (78) *Şalala*, no. 21 (1913) Türkiye'de yeni lisan hareketi konusunda bkz. Levend, s. 331-43; Heyd, s. 115-21, ayrıca bkz. idem, *Language Reform in Turkey* (Jerusalem, 1954).
 (79) *Molla Nəsr əl-din*, no. 32 (1909).
 (80) *İqbal*, no. 44 (1912).
 (81) *Molla Nəsr əl-din*, no. 22 (1913).
 (82) Ibid., no. 23 (1913).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAVAŞ VE DEVRİMLER DÖNEMİ: İDEOLOJİLER VE SİYASAL YÖNELİMLER

Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Devrimler ve Azerbaycan

1907 yılının ortalarında, Rusya'da sönen devrimci atmosfer, yeni dalgalanmalarla sarsılan Azerbaycan'da daha uzun süre devam etti. Bu sözünü ettiğimiz yeni devrimci dalgalanmalar Azerbaycan'ı kültürel açıdan Rusya'dan daha fazla etkileyen toplumlardan, önce İran'da sonra da Osmanlı İmparatorluğu'nda söz konusu olmuştu.

Azerbaycanlılar için İran'ın iki anlamı vardı: birinci olarak Azerbaycan'la ortak din, kültürel miras ve 19. yy.'a kadar ortak bir tarihi paylaşan, büyük ve çeşitli milletlerden oluşan bir krallıktı. İkinci anlamı daha dar kapsamlıydı ve aynı dilin konuşulduğu etnik olarak en yakın insanların oturduğu İran Azerbaycanını çağırıyordu. Rus istilasıyla ikiye ayrılan bölgede, aradaki bağlar gevşemek bir yana, özellikle endüstriyel dönemin başlamasıyla daha da güçlenmişti. Bir Tebrizli «Rusya ve Azerbaycan arasında gidip gelmek, Azerbaycan'da uygarlığın gelişmesinde en önemli etkenlerden biriydi» diyordu. «Rusya'nın ticaret ve petrol zenginliği, insanları İran'dan buraya çekiyor, bunlar geriye başta para fakat aynı zamanda belli bir bilgi götürüyorlardı.»¹ Bakü'lü tüccar ve gemi sahipleri Rusya'nın İran Azerbaycanı ile yaptığı ticarete başı çekerken, İran'ın Tebriz vilayetinden Azeri konuşan işçiler düzenli olarak Aras nehri sınırının kuzeyine göç edi-

yorlardı. Bunlar Doğu Transkafkasya'nın işgücünde önemli bir oran oluşturuyorlardı. Bakü guberniasında bu oran % 15, Elizavetpol'da % 12 idi. Diğer müslüman işçilerin çoğu gibi, bunlar da büyük ölçüde vasıfsız işçilerdi ve mevsimlik işlere girenler, iş bitiminde evlerine geri dönüyorlardı. 1891 ile 1904 yılları arasında Tebriz Rus konsolosluğundan verilen 312.000 giriş vizesi bu hareketlilik hakkında bir fikir verebilir.² Yalnız, 1905 - 1907 devrim hareketi esnasında İran'dan Bakü bölgesine göç edenlerin sayısı 20.000 ile 25.000 arasındaydı.³

1905 Rus Devrimi'nin İran üzerinde iki önemli etkisi olmuştu. Bu olay dolayısıyla, geçici de olsa, çarlık rejimi ülke dışına askeri müdahale gücünden yoksun kalmıştı. İran bu örnekten yola çıkarak kendi reform hareketini başlatmak için harekete geçti. Kacar rejimine karşı değişiklik talepleri uzun zamandır gündemdeydi, bunun sonuçları ise zulüm, çöküntü ve gerilik olmuştu. Aynı zamanda, Rusya ve İngiltere ekonomik tavizler için birbiriyle yarışlıyordu. Herbirinin kendi nüfuz bölgelerini belirleme sürecinde, ülke yavaş yavaş yarı sömürge haline gelmişti.⁴

Rus Devrim hareketinin doruk noktasını henüz aştığı Aralık 1905'de İran'da da bunalım son haddine ulaşmıştı. Uzun süren bir dizi grev, gösteriler ve diğer karışıklıklar Şah Muzaffer üd-din'i (1896 - 1907), Rusya'da II. Nikola'nın durumuna benzer şekilde bir takım tavizler vermeye zorlamıştı. 5 Ağustos 1906'da bir Meclis kurulmasını öneren Meşrutiyeti ilan etti. Meclis için, özellikle din adamları ve pazar çevresi tüccarlarını kayıran sınırlı oy verme hakkına dayalı bir seçim yapılacaktı. Bu gelişmeler, reformların genişletilmesi taleplerinin yükselmesine ve devrimi ileri aşamalara vardırılmayı amaçlayan girişimlerin başlamasına zemin oluşturmuştu. Ardından, Encümen adı verilen bir tür siyasal dernek ve halk meclisi işlevine sahip birimler yaygınlaştı. Bunlar aynı zamanda Cumhuriyetçi Fedayin ve Militan - İslamcı mücahidlerin örgütleri nite-

liğinideydiler ve özellikle İran Azerbaycanında çok güçlüydüler.⁵

Ekonomik açıdan İran'ın en gelişmiş vilayeti olan Azerbaycan başından itibaren anayasacı (meşrutiyetçi - constitutionalist) harekette başı çekiyordu. İran devrimini değerlendiren bir yazara göre :

Tüm yetkin gözlemciler, Azerbaycan'lı özellikle Tebriz'den gelen vekillerin meclisi renklendirdiklerini kabul ederler. 7 Şubat 1907'de başkente gelişleri büyük bir coşkuyla karşılandı... Dahası gelişleriyle Meclis'in güç ve cesareti arttı, sesi duyulmaya, gücü hissedilmeye, herhangi bir olaya karşı tavrı etkin olmaya başladı.⁶

Tebriz'in bu özelliğinin en önemli sebebi, Rusya'daki devrim havasına özellikle Rus Azerbaycanına yakınlığıydı. Her ikisi de karmaşa içinde olan iki Azerbaycan arasında iletişim yolları oldukça fazlaydı. Bakü'deki göçmen işçiler kısa zamanda Himmet propagandasının etkisi altında kaldılar ve 1906 da Nerimanov'un öncülüğünde Bakü'de İran'lı işçilerin ilk örgütü olan İctimai Amiyyun (Sosyal Demokrasi) kuruldu.⁷ Nerimanov, aynı yıl Tiflis'de Tebriz'li devrimcilere kaçak silah, cephane ve devrimci yayınlar temin etmek üzere bir komite kurdu.⁸

İran'daki devrimin kaderiyle ilgilenen sadece sosyalistler değildi, çeşitli kesimlerden ve değişik şekillerde destek söz konusuydu. Sovyet Azerbaycanı uzmanı Mehmed Cafer'e göre, İran'daki olaylara ilişkin Rus Azerbaycan'ında yazılıp çizilenler, on ciltten fazla yer tutardı.⁹ Düşünsel planda bağlantılar da çok geniştir. Tebriz'de okunan Bakü gazeteleri **Hayat**, ve **İrşad**, Rus reform hareketine ilgi uyandırıyor. Rus devrimi karşısında şaşkınlıkla karışık temkinli bir tavır alan Bakü basını, İran'da hareketlenmenin başlamasıyla hareketlendi. Görünüşe göre, Aras'ın ötesindeki olaylar Bakü'de daha fazla yankı buluyordu. **İrşad**'daki bazı makaleler doğrudan İran'daki «daha hareketli ve daha çok ihtiyacı olan» okuyuculara seslenir gibiydi.¹⁰ Azerice bilmeyen okuyucular için İran'lı yazar Sadık Mamelek tarafından **İrşad**'ın Farsça basımı yapılıyordu. Agayev İran gazetelerine yazılar yazıyor, devrim

hareketi yükseldikçe Bakü basınındaki yankısı da genişliyordu.¹¹

Transkafkasya yayınları içinde İran'da en çok okunan **Molla Nasreddin** idi. İran Azerbaycanında vali tarafından yasaklandığı için dolaşımı el altından oluyordu. Daha sonra, Meclisteki Azerbaycan vekillerinin talebiyle serbest bırakıldı. Yorumları ve karikatürleriyle devrimci heyecan uyandırmanın yanısıra, bu derginin İran'da edebi - mizah dergilerinin oluşumunda da rolü olmuştu. **Molla'nın** etkisi bazen açıktan açığa taklit şeklinde görülüyordu, bu durum özellikle, Tebriz'de yayımlanan **Azerbaycan**, Reşt'de **Nasim-i Şimal** (Kuzey Esintisi), Tahran'da **Sur-i İsrafil** (İsrafil'in Borazanı) da göze çarpıyordu. Sonuncusunun Mirza Ekber Han Dakhoda tarafından yazılan sütununda bu etki çok açıktı.¹² **Nesim-i Şimal**'in yayıncısı Seyyid Eşref Gilani, bu devrimci dönemin şairi ve Molla'nın önde gelen yazarlarından Mirza Aliyekber Sabir'in şiirlerini Farsçaya çeviriyordu.¹³ Sabir'in despotizme, zengin ve güçlülere karşı keskin saldırıları siyasal toplantılarda ve İran devrim hareketinin gelişmesinin ardından cephedeki askerler tarafından okunuyordu.

Muzaffer üd-din'in ölümünün ardından, varisi Muhammed Ali'nin karşı devrimci bir darbe düzenlemesiyle, 23 Haziran 1908'de yeni bir dönem başladı. İran Kazak Tuğayı'nın Rus komutanı Albay Liakhov emrindeki askeri birliklerin bombaladığı Meclis dağıtıldı ve ardından mutlakçı rejim yeniden kuruldu. Ancak darbenin asıl işlevi, Şah'ın iktidarı ele geçirmesine rıza göstermeyen Tebriz'in başı çektiği bazı vilayetlerde iç savaşı başlatmak oldu. Tebriz'li meşrutiyetçiler hemen şehrin denetimini ele geçirip bir milis gücü oluşturdular. Milis'in kumandanı, Sattar Han okuma yazma bilmeyen bir at tüccarıydı. Avrupa basını kısa bir süre sonra ona 18. yy. köylü isyanı liderine izafeten, «Azerbaycanlı Pugaçev» adını takmışlardı. Her iki Azerbaycan folklorü de Sabir'in şiirlerinden başlayarak Sattar Han'ı efsanevi bir kahraman konumuna yükselttiler.¹⁴

İran'da bu olaylar dönemi, Rus Azerilerinin etkinliğinin en canlı olduğu dönemdi. Aydınların İran'daki olaylar üzerine düşüncelerini tartışan Mehmed Cafer şu sonuca varıyordu: «olay bir yandan İran halkının Şah'ın despotik idaresinin zulmünden kurtulması, diğer yandan ise Güney Azerbaycan'ın İran idaresinden çıkıp, sonuçta Türkmençayı sınırını iptal edecek Bağımsız bir Azerbaycan'ın kurulması olarak görülüyordu.»¹⁵ Aynı zamanda Tebriz'de, bölünmüş toprakların birliği ve dayanışma anlayışıyla beslenen «Pan - Azerbaycan» duyguları gelişmeye başlamıştı. Kendiliğinden gelişen ve belli bir programdan yoksun olan «Pan - Azerbaycanizm» tarihin çeşitli dönemlerinde, dönemsel olarak gündeme gelmiş, bastırılmış da olsa Azerbaycan siyasal hayatında değişmeyen bir öge olarak kalmıştır. Tebriz sadece Rusya'dan değil Osmanlı İmparatorluğu'ndan da gelen etkilere açıktı ve bu etki 1908 yazında Jön Türklerin iktidarı ele geçirmesiyle güçlenmişti. Tebrizli ihtilalciler Osmanlı'da gerçekleşen devrimden aldıkları cesaretle bir bildiri yayınladılar, ayrılıkçı ve Osmanlı taraftarı bir üslupla yazılmış bildiride, Tahran hükümetiyle tatminkar bir anlaşma sağlanamazsa «sultan'ın da şah'ın yerini tutabileceği» tehdidi savruluyordu.¹⁶ Osmanlılara karşı tarihi şii uzlaşmazlığı bariz bir şekilde gücünü yitiriyordu. İngiliz tarihçi E. G. Browne bunu El - Efgani'nin öğretisinin etkisi olarak açıklıyor.¹⁷ Öte yanda, İstanbul'daki yeni rejim, kuzey İran'da bir Türk devleti düşüncesini sempatiyle karşılıyordu ancak tüm dikkatini karşılaştığı daha acil sorunlara vermek zorundaydı. Azerbaycanlı isyancılara tüm destekleri, İran sınırına gösteri saldırılarını aşmadı. Yine de Jön Türkler ve Sattar Han arasında sezilen bağlantı, Tebriz'de bağımsız sosyalist bir cumhuriyet kurulmasından korkan Rus yetkililerini alarma geçirdi.¹⁸

Rusların bu korkusu, Tebriz'de Transkafkasya'dan giden siyasi sürgünlerin bulunmasından kaynaklanıyordu. İran'da devrimin yeni dönemi, Stalin'in baskıcı uygulamalarıyla aynı zamana denk düştüğünden devrimciler sınırın

güneyine akmişti. Bunların arasında, Menşevik Gürcüler, Bolşevik Ruslar, bir kısım Taşnaklar da olmasına rağmen asıl çoğunluğu Azerbaycanlılar, onlar arasında da Himmetçiler oluşturuyordu.¹⁹ Rus basınında bu sonuncuların rolü, St. Petersburg'un **Novoe Vremia** (Yeni Zamanlar) sında olduğu gibi şöyle yorumlanıyordu: «Kafkasya'daki Tatar yarı - aydınları Rus tebaası olduklarını unutup, Tebriz'deki olaylara karışarak, oraya gönüllüler gönderiyorlar.»²⁰

Ekimde Tebriz, Şah'ın kuvvetleri tarafından kuşatıldı. Bu olayın öyküsü, daha sonra Himmetçi yazar M. S. Ordubadi'nin ünlü romanı «Dumanlı Tebriz»de edebi bir dille anlatılmıştır. Şehirde başgösteren açlık, sonunda halkın otları yemeye başlaması noktasına varmasına rağmen, Transkafkasyalıların pekiştirdiği direnme tüm zorluklar altında 1909 Nisan'ında Rus ordusunun müdahalesine kadar devam etti. Şehrin düşüşünden sonra hayatta kalan Transkafkasyalı ihtilalciler dağıldılar ve memleketlerine geri döndüler.²¹

Tebriz'in bastırılmasının Muhammed Ali'ye tahtını korumak açısından pek bir yararı olmadı. Askerleri İran Azerbaycan'ında başarısızlığa uğradı. Aralarında Transkafya'dan gelen yetenekli gönüllülerin de bulunduğu bir alay isyancı, bir Hazar vilayeti olan Gilan'dan hareket ederek, Tahran'a kadar ilerlemişlerdi. Başkent isyancıların eline geçtikten sonra Muhammed Ali tahttan indirildi ve 16 Temmuz 1909'da Esad ül - Mülk'ün kralığı çerçevesinde meşrutiyet yeniden yürürlüğe kondu.

İkinci meşrutî dönemde, Himmetçi sürgünlerden biri olan Resulzade tüm İran çapında siyasal bir önem kazandı; bu bakımdan, faaliyetleri Tebriz ve Gilan vilayetleri ile sınırlı arkadaşlarından oldukça farklı bir konumdaydı. Birgün Azerbaycan milliyetçiliğinin bayraktarı olacak olan Resulzade, siyasal hayatının bu döneminde bir İran milliyetçisiydi. Resulzade'nin durumu, o dönemde bu iki ulus kimliği arasındaki çizginin netlikten ne kadar uzak olduğunun iyi bir örneğidir.²² Eğitim görmüş Azerbaycanlıların çoğu

gibi, Farsça'yı anadili kadar iyi bilen Resulzade, Ağustos 1909'da Tahran'da, **İran-ı Nev** (Yeni İran) adlı günlük bir gazete çıkarmaya başladı. Browne'nin deyişiyle, bu «tüm İran gazeteleri içinde en büyüğü, en önemlisi ve en tanınmıştıydı, aynı zamanda Avrupa'dakine benzer büyük boy çıkan ilk gazeteydi... İran'a Avrupalının gazetecilik metodlarını tanıtmış ve örnek olmuştu.»²³ **İran-ı Nev**, radikal tavır ve özellikle Resulzade'nin Nuş* takma adıyla imzaladığı, Sipahidar Vali Han'ın yeni hükümetinin beceriksizliğini vurgulayan makaleleriyle ünlüydü. Ekim 1911'de **İran-ı Nev**, İran Demokrat Partisinin yayın organı oldu. Mayıs 1912'de Rus elçilik heyetinin sınırdışı edilmesi talebine kadar Resulzade'nin elinde kaldı. Bu olay üzerine Resulzade alelacele İstanbul'a hareket etti, kısa bir süre sonra Rusya'nın askeri müdahalesiyle korkunç bir şekilde son bulan devrim döneminin ardından yüzlerce İranlı onun yolunu izleyecekti.

İran ve Rusya'daki devrim hareketleriyle karşılaştırıldığında Osmanlı İmparatorluğu'nda, Abdülhamid rejimine askeri bir darbeyle son verilmesi hızlı ve kalıcı bir biçimde gerçekleşmişti. 24 Temmuz 1908'de meşrutî idare kuruldu ve İttihad ve Terakki Komitesi (İTK) egemen güç oldu.²⁴ Ancak bu olayda, ne dışardan gelen gönüllüler vardı, ne uzayan çatışmalar, ne de kitle hareketleri, yine de özellikle Sabir'in ümitle selamladığı hareketin Azerbaycan üzerinde, derin ve uzun süren sonuçları oldu. İstanbul'daki yeni liberal rejim, Türkçülüğün Osmanlı İmparatorluğu'ndaki öncülerini için, serbest bir faaliyet ortamı oluşturmuştu. Artık diğer ülkelerdeki ırkdaşları da Türkçülerin ilgi alanına girmeye başlamıştı. Osmanlılar nihayet, Rusya'da Osmanlı topraklarındakinden fazla Türk yaşadığı gerçeğini farketmişlerdi. Aydınların öncülüğüyle, 1908'de Türkçülüğü ön plana çıkarmayı amaçlayan Türk Derneği

(*) Nuş kelimesinin Türkçe'de arı iğnesi, zehirli iğne, sokma diken yarısı, gibi benzer çağrışımları olan, ancak birden fazla karşılığı var. - (C. N.)

adlı ilk kültürel birimi kurdular.²⁵ Rusya Türkleri de davet edilmiş kısa bir süre sonra da bunların temsilcileri İstanbul'da oturmaya başlamışlardı. Azerbaycanlılar özellikle güçlü bir kanat oluşturuyorlardı. Bir zamanlar İran'ın devrimci atmosferi Himmetçiler için neyse şimdi Azerbaycanlı aydınların kaymak tabakası için İTK yönetimi altındaki Osmanlı toprakları o anlamı taşıyordu. İdeolojik eğilimleri ve edebi çalışmaları için ümit vaad eden bu ülkeye göç etmeye başladılar. Bunların arasında Agayev, Hüseyinzade, Yusufbekov, şair Mehmed Hadi, gazeteci Karabekov Karabey de vardı. İran'dan sınırdışı edilmesinden sonra Rezulzade de bunlara katılmıştı.

Daha önceleri Osmanlı İmparatorluğu'nda belirgin bir şekil almamış olan Pan - Türkizm şimdi çeşitli dernek ve klüpler halinde örgütleniyor, basın ve giderek artan oranda hükümetin desteğinden güç alıyor, aynı zamanda siyasal bir renk kazanıyordu. Osmanlı devletinde Türk ulusal uyanışını öngören Ziya Gökalp, hareketin en önde gelen düşünürü olmuştu. Gökalp'in bu görüşü, Türklerin efsanevi vatani ve tarihlerinin beşiği Turan düşüncesiyle elele gidiliyordu;

«Nabızlarımda evet çünkü alim için mübhem
Kalan Oğuz Han'ı kalbim tanır tamamiyle
Damarlarımda yaşar şan ve ihtişamıyla
Oğuz Han işte budur gönülüm eden mülhem
Vatan ne Türkiyedir Türklere ne Türkistan
Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir : Turan...»

diye yazıyordu. Gökalp bir şiirinde.²⁶ Keskin pan - Türkistler Turan'da yaşayan Türklerin, Türkiye'nin önderliğinde, dil ve din bağları ve Avrupa uygarlığı çerçevesinde birleşeceklerini iddia ediyorlardı.

Turan'ın uzak bir ideal olmasına karşın, Gökalp Pan - Türkist hareketin kısa vadede ulaşacağı daha gerçekçi bir seçenek de öneriyordu :

«Bugün harsca birleşmesi kolay olan Türkler, bilhassa Oğuz Türkleri yani Türkmenlerdir. Türkiye Türkleri gibi Azerbaycan, İran ve Harzem ülkelerinin Türkmenleri de Oğuz uyruğuna mensupturlar. Binae-

naleyh, Türkcülükteki yakın mefkuremiz Oğuz İttihadı, ya da Türkmen İttihadı olmalıdır. Bu İttihaddan maksat nedir? Siyasi bir İttihad mı? Şimdilik hayır. İstikbal hakkında bugünden hüküm veremeyiz. Fakat bugünkü mefkuremiz, Oğuzların yalnızca harsca birleşmesidir.»²⁷

Böylece, Pan - Türkizm yeni bir boyut kazanmıştı; Oğuzculuk. Bu bakış tüm Azerbaycanlıları Osmanlı Türklerinin en yakınları, dolayısıyla özel bir ilgi alanı haline getiriyordu.

Azerbaycan'dan göç edenler, İstanbul'daki Pan - Türkist faaliyetlerde oldukça önemli bir rol oynamışlardı, hatta bazıları siyasal hayatta veya yönetim içinde belli mevkilere gelmişlerdi. Gasprinski ve Akçuraoğlu ile birlikte Hüseyinzade İTK yüksek kuruluna katılmaya davet edilmiş, Agayev İstanbul eğitim müfettişliğine atanmıştı. Her zaman verimli bir yazar olan Agayev'in, 1911'de Akçuraoğlu tarafından kurulan Pan - Türkizmin teorik dergisi **Türk Yurdu**'na büyük katkıları olmuştu.²⁸ Ahmed Bey, İran yanlısı tavrından Pan - Türkizme varan, siyasal evrim çizgisini tamamlamak üzereydi. Paris'teki hocası Ernest Renan'ın etkisiyle, kavmiyeti üç grupta toplanabilecek özelliklerin bileşkesi olarak tanımlıyordu; ilk ve en önemli olan dil, ikinci olarak din, adet ve gelenekler ve son olarak tarih, ülke ve kader ortaklığı şeklinde özetleniyordu.²⁹ Agayev'in **Türk Yurdu**'ndaki yazılarında, özellikle Şii - Sünni ayırımına ilişkin olarak, özellikle Azerbaycan'lı bakış açısının izlerini görmek mümkündür. «Dinsel çatışma, bize Türk olduğumuzu unutturuyor ve mezhep ayrılıkları bizi Türklerin yanında olmak yerine kendi cinsimize karşı tarafın yanına itiyor,» diye yazıyordu.³⁰ Agayev'in düşünce yapısında en istikrarlı tavrı dine karşı takındığı tavidir, din Türkcülüğün gelişmesine engel olarak yine eleştiriye uğruyordu :

Sürekli dinî mücadeleler içinde olan ve yabancı bir etki altında yaşayan insanlar arasında ulusal bilinç nasıl kök salabilir?... İran'da Babizm (Bâbiye*) ortaya çıktığında bu mezhebin kurucularını İranlı

(*) Bâbiye : 13. yy. da İran'da ortaya çıkmış bir mezheptir. Bâtiniyenin yedi imamından dördüncüsünü teşkil eden Bâb tarafından ortaya konulmuştur. - Ç. N.)

olmalarına karşın bu öğretiyi uğruna kendini feda edenlerin çoğu Azerbaycanlı Türklerdi. Bugün aynı şekilde Türkler İran özgürlük ve anayasası için savaşıyorlar.³¹

Agayev Osmanlılara seslenerek, onlara milleti dinin bir devamı olarak almanın yanlış bir kavramlaştırma olduğunu hatırlatıyordu: «Bugün dahi İstanbul'daki kardeşlerimize Azerbaycan Türkü, İran'lı diyoruz, halbuki İstanbul şivesinden çok az farklı bir dil kullanıyorlar.»³²

Bu tarihten itibaren Agayev ve Hüseyinzade, Osmanlı siyasi hayatına girerken, diğer Azerbaycanlılar vatanlarına geri döndüler. Bazıları, Osmanlı uygarlığının önemini kabul etmekle birlikte tipik bir Azerbaycan üstünlüğü tavrı sergilediler, bu tavırda Rusya'ya atfedilen değer izlerine rastlamak mümkündü. Herşeye rağmen, Azerbaycanlı aydınların genelde Türkçülük düşüncesine bağlandıkları bir gerçek. 1908 sonrasının Azerbaycan'ında hakim olan bu düşünce akımının yansımalarına dönemin Bakü basınında bolbol rastlıyoruz. Her tür milliyetçiliğe şüpheyle bakan ve Osmanlıya karşı şii önyargılarından hareketle tavır alan tutucular dahi, Trablus ve Balkan savaşlarıyla Avrupa saldırılarına maruz kalmış olan Osmanlıları artık dinsel bir dayanışma çerçevesinde değerlendiriyorlardı. Transkafkasya sahnesinin kurnaz bir gözlemcisi olan Vrontsov - Daşkov, 1913'de Çar'a gönderdiği raporda yerel müslümanların siyasi tavırlarını şöyle değerlendiriyordu:

Şunu belirtmeliyim ki, şayet Kafkas halklarından birinin ayrılıkçı hareketiyle uğraşmak zorunda kalırsak, bunlar; sayılarının diğer etnik gruplara oranla çokluğu ve Kafkasya'nın müslüman devletlere yakınlığından dolayı gelecekte dinsel taassubun patlak vermesi ihtimalinin olması dolayısıyla müslümanlar olacaktır.³³

Müsavet Partisinin Kuruluşu

Önde gelen Azerbaycanlılar ihtilal sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyetlerini belirlemek üzere bir forum oluştururken, bazı daha az bilinen ve Bakü'de kalanlar da, daha sonra Azerbaycan'ın en büyük siyasi örgütü olacak

olan, dahası milliyetçi bir kurumu oluşturma çabası içindeydiler.

Abbas Kazımzade ve Mihailzade Korbolay önderliğinde bir avuç eski Himmetçi, Rus devriminden sukutu hayale uğramış ancak tüm dünyada müslüman halklar arasındaki milliyetçi kıpırdanmalardan da etkilenmiş olarak, 1912'de Müsavat adı altında gizli bir dernek kurdular.³⁴ Kuruculardan birine göre, bu isim, derneğin müslümanlara Ruslarla eşit hakların verilmesini sağlamak ve aynı zamanda tüm İslam dünyasında özgürlüğe kavuşmak isteklerini simgeliyordu.³⁵ Müsavat'ın ilk işi, yazarlarının tüm radikal geçmişlerine rağmen, sosyal, dolayısıyla milliyetçi konuları es geçen bir bildiri yayınlamak oldu. Halen, ümmet bilinci çerçevesinde bir ifade tarzı kullanan bildiri, pan - Türkçü hislerden çok pan - İslamcı hislere hitap ediyordu. «Bir zamanlar soylu İslam milleti bir yandan Pekin'e dayanmış, diğer yandan Avrupa'da Elhamra saraylarını inşa ediyordu» diyen bildiri, İslamın bugün gücünü kaybetmiş olmasından yakınıyordu.

İslama gücünü yeniden kazandırmak üzere, Müsavat Partisi aşağıdaki programı, siyasi harekete temel olarak almıştı:

1. Milliyet ve mezhep farkı gözetmeden bütün müslümanları birleştirmek.
2. İstikallerini kaybetmiş müslüman memleketlerin yeniden müstakil olmalarına çalışmak,
3. İstikallerini müdafaa veya ihya için çarpışan bütün müslüman memleketlerine maddi ve manevi yardımda bulunmak,
4. Müslüman milletlerin ve memleketlerin savunma ve taarruz kuvvetlerini arttırmak için yardım etmek,
5. Bu fikirlerin yayılmasına mani olan bütün engelleri yıkmak,
6. Müslümanların birleşmesine ve ilerlemesine çalışan bütün partilerle bağlantı kurmak,
7. İnsanlığın refahı ve ilerlemesi için çalışan yabancı partilerle, gerek görüldüğünde irtibatla ve fikir alışverişinde bulunmak,
8. Müslümanların yaşaması için gerekli olan ticari, sınai ve ekonomik hayatı kuvvetlendirmek için her türlü aracı kullanmak.³⁶

Müsavet partisinin çok genel özellikte olan programının, geniş bir kesime seslenme amacıyla olduğu açıktı. Müsavatın bu ilk dönemlerinde, siyasi yönelimlerine

İlişkin bir ipucu, «müslüman ilerlemesi»ni özellikle vurgulaması, böylece tutucu çevreleri dışladığını göstermesi diğer bir ipucu da yerli orta sınıfa seslendiği varsayılabilir şekilde, «ticari, sınai ve ekonomik» gelişmeye yer vermesiydi. Müsavat daha çok aydınlar, öğrenciler, tüccar ve işadamlar tarafından destekleniyordu ve doğal olarak Bakü'de temellenmişti. Güvenlik dolayısıyla üç kişilik hücreler şeklinde örgütlenmişti ve bu hücreler tüm Transkafkasya'ya yayılmış hatta İran Azerbaycanında bazı merkezlere kadar uzanmıştı. Kısa bir süre içinde kendini Parti olarak tanımlamaya başlayan Müsavat, aslında pek aktif sayılmazdı. Hata, misilleme korkusu içinde Bakü merkezi, hükümetin açıktan açığa eleştirilmemesi uyarısını yapmıştı. Şimdilik, sıkı bir gizliliğin sağlanması ve seçilmiş üyelerin sayısının artırılması, hareket çizgisi olarak belirlenmişti.³⁷

Müsavat'ın ilk dönemlerindeki faaliyetine ilişkin belgelerin kıtlığı, Sovyet tarihçi Ia. Ratgauzer'in Parti'nin 1917'den önce gerçekten var olup olmadığından kuşkulanması dahi neden olmuş ancak bu kuşku meslektaşları tarafından kesinlikle inkâr edilmiştir.³⁸ 1912'den sonra, Parti sık olmasa da zaman zaman 1912 Balkan Savaşına ilişkin yayınladığı bildirimlerle varlığını gösterdi. Müslümanlara seslenerek, Rusya'yı «İslam dünyasının kalbi olan Osmanlı Hilafetine» karşı saldırgan bir tavır takınmakla suçluyordu. Bildiride «Tek umudumuz ve kurtuluş yolu Türkiye'nin bağımsız olarak varlığını sürdürmesidir» diyordu.³⁹ İlk Balkan Savaşı Azerbaycanlılar arasında, Osmanlı yanlısı hisleri güçlendirirken, savaşı destekleyen Rus liberalleri ile aralarının açılmasına neden olmuştu.

Müsavat, 1913'de, Resulzade'nin kişiliğinde, siyasal olarak deneyimli ve düşünsel olarak yetkin bir öndere kavuştu. Resulzade Azerbaycanlı sürgünler arasında, Osmanlı topraklarında yaşamaya devam etmek yerine, Romanov hanedanının üçyüzüncü yıldönümünde çıkarılan afftan yararlanarak ülkesine dönmeyi tercih etmişti. Müsavat Partisine girdikten kısa bir süre sonra partinin önderi

durumuna gelen ve rakipsiz bir denetim kuran Resulzade bu konumunu, ilerki yıllarda da koruyacaktı. İstanbul'daki sürgün hayatı boyunca **Türk Yurdu** grubu çevresine yakın olmakla birlikte, özellikle İslam ve milliyetin ilişkisi üzerine yazılarının etkisinde kaldığı **Efgani**'ye özel bir hayranlık besliyordu. Resulzade, Bakü'ye döndükten sonra gazeteciliğe dönmüş ve siyasal teori konusunda yazılar yazmaya başlamıştı. «Sosyal bir etken olarak dil» ve «Yeni lisan grubu ve türkçeleri» adlı iki makaleyle, **Şelale** sayfalarında dil tartışmasına katıldı. Her toplum için dilin en önemli birleştirici unsur olduğunu savunarak, Azericileri de, Osmanlıcacıları da eleştiriyordu. Birinci gruba eleştirisi, ayrı bir Azeri edebiyatını desteklemekle Türk halkının birliği düşüncesinin çatışması temelinden hareket ediyordu, bununla beraber Osmanlıca da onaylanmıyordu. Yeni Lisan hareketinin düşüncelerini yansıtarak, Osmanlıcanın yabancı kelimelerle karışmış halinin Türkçe sayılamayacağını, sadeleştirilmesi gerektiğini belirtiyordu. Resulzade halen Türkiye'de genç yazarlar arasında oluşma sürecinde olan yeni ve sadeleşmiş bir Türkçeden yanaydı.⁴⁰

Dirilik'te yayınlanan diğer bir makalesinde ümmet ve millet arasındaki ilişkiyi tartışarak, bunlar arasında kesin bir ayırım yapmak gerektiğini savunuyordu. Ümmet'in özel bir dini anlam taşıdığı ve dünya çapında bir müslüman ortak bilinci ifade ettiğini söylüyordu, oysa millet ortak bir dil, kültür, tarih ve dini paylaşan insan topluluğu anlamına geliyordu ve din bir milleti oluşturan öğelerin sadece biri ve sonuncusuydu.⁴¹ Dolayısıyla, kelimenin gerçek anlamıyla millet dini bir topluluk için kullanılamazdı, laik bir çağrışıma vardı. Milliyetçiliğin laik tanımı daha sonra Müsavatçılığın ideolojisi haline gelecekti, Resulzade milliyeti tanımlamakla yetinmişti. Daha fazlası için, genel bir savaş ve devrimin yarattığı yeni koşulları beklemek gerekcekti.

Dünya Savaşı ve Azerbaycan

1914 Temmuz - Ağustos'unda Rusya, Avusturya - Macaristan ve Almanya'ya karşı savaşa girdiğini ilan ettiğinde, bu Transkafkasya dahil imparatorluğun her yerinde destekle karşılandı. Devlet Dumasının müslüman vekilleri sarsılmaz bağlılıklarını bildirmişler, Bakü basını Rus yurt-severliği üzerine sayısız yazı yayınlamıştı. Tagiyev askeri hastanenin masraflarını yüklenmeyi önermiş, Bakü'lü diğer tüccar ve sanayicilerle birlikte Alman cephesinde savaşacak gönüllü birliklerin oluşturulmasını finanse etmişti.⁴²

Transkafkasya'daki müslümanlar da Rusya'nın diğer bölgelerindeki dindaşları gibi askerlik hizmetinden muaf-tilar, ancak çarın ordusunda bulunan bazı gönüllüler ve yüksek rütbeliler vardı. Bu ikinci grup içinde, aralarında Mehmedarov Samed Bey, Şihlinski Ali Ağa, Nahçıvanski Hüseyin Han gibi generallerin de bulunduğu Azerbaycanlı iki yüz kadar subay vardı.⁴³ Nahçıvanski, tamamen Dağıstanlı ve Azerbaycanlı gönüllülerden oluşan seçkin süvari birlikleriyle en büyük müslüman birliğin kumandanıydı.

Savaş Avusturya - Macaristan ve Almanya'ya karşı devam ettiği sürece, vatanseverlik ve Rusya'ya bağlılık basit konular olarak kalmıştı. Ancak savaşın başlamasından üç ay sonra, Rusların Karadenizdeki deniz üslerine saldırarak Osmanlılar da savaşa dahil oldular. Artık önemli bir Osmanlı gazetecisi olan Agayev İstanbul'da Osmanlıların kaçınılmaz bir durumla karşılaştıklarını yazıyordu, Almanya'nın Rusya'yı yenilgiye uğratması beklenirken, Müttefiklerin boğazların açılmasını isteyecekleri aşıkardı.⁴⁴

Osmanlılar savaşa girerken, bunun bir cihad olduğunu ilan etmiş ve tüm dünya müslümanlarını cihada çağır-mışlardı. İTK'nin yerel şubelere gönderdiği bildirge cihad fetvasından daha ayrıntılıydı ve Jön Türk yönetiminin hem pan - İslamist, hem de Turancı hedeflerini yansıtıyordu.

Halkımız ve memleketimizin milli gayesi bizi Moskof düşmanını yenmeye ve devletimizin ırkdaşlarımızı birleştiren doğal sınırlarını çiz-

meye yöneltmekte... Dini inançlarımız bizi, İslam dünyasını, kafirlerin tahakkümünden kurtarmaya sevk etmektedir.⁴⁵

Savaş stratejisi olarak, bu ideolojik temel, Osmanlı-ların iki saldırı hedefini belirliyordu; pan - İslamist hedefin gerçekleşmesi yolunda : Mısır ve Turan hedefi yolun-da bir basamak olarak Kafkasya. Yönetici üçlünün başka-nı olan Enver Paşa, pan - İslamizmin Türkiye dışında pek etkili olmayacağını görerek ikinci hedefe ağırlık vermişti.

Osmanlılar savaşa girmekte tereddüt etmişler, İTK ön-derlerinden birçoğu kararsız kalmışsa da gelecekteki bir Osmanlı istilası için Kafkasya'da siyasal bir zemin oluş-turulmuştu. Alman yanlısı Bağımsız Gürcistan Komitesi'yle gizli bağlantılar kurulmuş, bu girişim Osmanlı ordusuna katılacak bir Gürcü alayının oluşturulması ve Osmanlıla-rın gelecekteki bağımsız Gürcü devletini tanınması sözü ile sonuçlandırılmıştı.⁴⁶ Transkafkasya'yı yeniden şekillendir-me planları doğrultusunda yönetim 1908'den beri siyasal müttefikleri olan Osmanlı Taşnaklarına da yaklaştı. 1914 Ağustos'unda Erzurum'da düzenlenen Taşnaksutyun Kongresinde, İTK temsilcileri Ömer Naci, Bahaeddin Şakir ve Hilmi Bey, Taşnak önderlere Osmanlı topraklarının Ermeni nüfuslu kısımlarıyla Rusya'dan alınacak bazı bölge-leri içeren bir Ermeni devleti kurulması önerilerinde bul-unmuşlardı. Bunun karşılığında, Ermeniler Rus hatlarının ötesinde bir ayaklanma çıkaracaklardı. Osmanlı Taşnak-ları, Osmanlı devletine tüm bağlılıklarını sunmaya hazır-dılar ancak Rusya aleyhtarı bir isyan fikrini kabul etme-mişlerdi. Böylece, İTK'nin belki de Ermenilerin Osmanlı topraklarındaki kaderini değiştirecek olan önerisi geri çev-rilmiş oldu.⁴⁷

Osmanlıların Kafkaslardaki ilerleyişinin muhtemelen en büyük destek gücü, Rus sınırı ötesinde oturan müslü-man halklar olacaktı. Bunun içinde, Rusya'ya karşı ayaklanmaya en hevesli olanlar Gürcü Acarlardı, fakat Os-manlılar askerlerinin girişiyle Dağıstanlılar ve Azerbaycan-lıların da ayaklanacaklarını umuyorlardı. Azerbaycanlılar-la İstanbul'daki sürgün - göçmenler vasıtasıyla bağlantı

sağlanıyordu, ancak Osmanlı hükümeti savaşın ilk dönemlerinde Azerbaycan'ın geleceğine ilişkin hiç bir açıklamada bulunmamıştı. Konumunun saptanması Oğuzculuk çizgisinden hareketle, Azerbaycan'ın da kapsanacağı Turan İmparatorluğu gerçekleştiği zamana bırakılmıştı. Bu esnada, savaşın patlak vermesiyle üç tümenlik mütevazı bir Osmanlı kuvveti Rusya Azerbaycanını hedefleyen büyük çaplı bir harekete memur edilmişti. Enver Paşa'nın genç amcası olan komutan Halil Bey'e Kuzey İran üzerine yürümesi ve nihai olarak Hazar kıyısını Ruslardan temizlemek, batıdaki Osmanlı sınırına yakın temel Rus kuvvetlerini engellemek üzere güneyden Bakü'ye saldırma emri verilmişti.⁴⁸

Kafkaslar'da çatışma, Osmanlıların Batum bölgesine girmesi, ve yerel müslümanlar olan Lazlar ve Acarların Ruslara karşı ayaklanarak onları buyur etmesiyle Kasım ayında başladı.⁴⁹ Aynı zamanda, Osmanlı 9. ve 10. kolorduları Köprüköy'de galip geliyordu. Bu başarılarından büyük bir saldırıya geçmek için fazlasıyla cesaretlenen Enver Paşa, 11 ila 40 tümeden oluşan üçüncü kolordunun başına geçti. Hedefi Rusları Kars ve Sarıkamış arasındaki temel hareket alanında yenilgiye uğratmaktı, bundan sonra Kafkasya'yı istila etmek pek güç olmayacaktı. Savaş 22 Aralık'ta başladı. Karlı dağ geçitleri boyunca yorucu bir yürüyüşten sonra dokuzuncu kolordu Rusları Sarıkamış'ta demiryolunun sonunda oyalıyor, bu esnada onuncu kolordu Sarıkamış ve Kars arasındaki demiryolu bağlantısını kesiyordu. Bununla eş zamanlı olarak, Ardahan'ı boşaltmaya zorlanmıştı. Bu durum, aceleyle tahliyeye hazırlanan Rus sivil yönetimini telaşlandırdı. Rus Kafkas sahada komutanı General Mişlayevski dahi kuvvetlerini Kafkasya'dan çekmeye hazırlanıyordu. Bu durum üzerine çarlık hükümeti batılı müttefiklerine Kafkas cephesini rahatlatmak üzere, Osmanlı güçlerinin dikkatini başka yöne çekecek bir saldırı düzenlemeleri isteğinde bulundu. Bu istek Gelibolu harekâtının tohumlarını atmıştı. Nitekim, sonunda bu nazik durum, biraz Osmanlıların savaş bitkin-

liği, biraz da Rus Genelkurmay Başkanı General N. Yudenin'in enerjik çabalarıyla Rusların lehinde sonuçlandı. Rus karşı saldırısı Ocak ortasında dokuzuncu kolorduyu perişan etti. 90.000 kişilik ordunun % 85'i sadece savaştan değil, en az onun kadar soğuk, açlık ve hastalıktan kırılmıştı.⁵⁰ Sarıkamış yenilgisi, Kafkas cephesinde, savaşın kaderini tayin etmişti. 1915 Baharında, Rus kuvvetleri Ermeni başıbozukların da yardımıyla Osmanlı topraklarında Ermenilerin yoğun olduğu bölgeye girdiler. Burada Ermenilerin sadakatsizliği tehlikesi karşısında Osmanlı hükümeti tehcir emri vermek durumunda kalmıştı.⁵¹ Aynı yıl, General Lişkov karşılık olarak Osmanlıları destekledikleri için Acarlar ve Lazları cezalandırma harekâtına başladı. Çoraka vadisinin 52.000 kişilik nüfusundan sadece 7.000 kişi canlı kalabildi.⁵²

Uzun bir aradan sonra savaş tekrar canlandı. 1916 Şubat'ında Ruslar önce Erzurum kalesini, iki ay sonra da Trabzon limanını aldılar. Osmanlılar tam karşı harekete hazırlanırken, iyi zamanlandırılmış bir Rus darbesi üçüncü kolorduyu süpürüp geçti; Temmuz'da Anadolu'daki en uzak noktalarına Erzincan'a varmışlardı. Güney kanadında ise aynı noktaya, Mezopotamya'dan varmaya yönelik İngilizlerle bağlantı sağlamak üzere Musul'a ulaşmak için hazırlık yapıyorlardı.

Sarıkamış mağlubiyetinin hemen ertesinde güçler henüz dengede sayılabilecekken, Turancı akın İran Azerbaycanına uzandı. Halil Bey'in kuvvetleri son dakikada üçüncü orduya katılma emri aldı ve 3.000 kişilik çoğu yardımcı güç Kürt süvarilerinden oluşan bir müfreze de Tebriz'e sevkedilebildi.⁵³ Onlara devrimin başarısızlığından sonra Osmanlı topraklarına göç eden, şimdi Osmanlı yardımıyla tekrar dönmek isteyen siyasi mülteciler eşlik ediyordu.⁵⁴ Savunmasız Tebriz'i 1915 Ocak'ında zapteden Osmanlılar Rus Azerbaycanının kapısına dayanmışlardı. Osmanlıların Kafkas siyasetinin rehberi, Jön Türklerin önderlerinden Ömer Naci, Azerbaycan ve Doğu Kafkasya İTK müfettişi olarak atandı.⁵⁵ Bu atama, Osmanlıların iki

Azerbaycan'ı birleştirme isteklerini ve bunun Osmanlı devletinin himayesinde gerçekleşebileceği imasını taşıyordu. Ömer Naci Bakü'ye hareket için İran Azerbaycanında Şahseven aşiretinin adamlarını toplamaya başladıysa da, Ocak sonunda Tebriz'i aceleyle terketmek zorunda kaldı. Osmanlıların şehri almayı başarmalarının sebebi Rusların Kars ve Sarıkamış'ı savunmak için geçici olarak kuvvetlerini çekmeleriyle mümkün olmuştu. Sarıkamış'ta savaş sona erer ermez Rus kuvvetleri Tebriz'i süratle geri aldılar.

Yine de, doğuya yayılma açısından stratejik önemi olan bu bölgeye, Osmanlılar saldırılar düzenlemekten geri durmadılar.⁵⁶ 1915 Baharında, sonunda tümenine kavuşan Halil Bey, Musul'dan Tebriz'e doğru harekete geçti, fakat Hoy'da Ruslar tarafından durdurularak tekrar Anadolu'ya dönmeye mecbur edildi. Arkasından Van bölgesinde büyük bir Ermeni isyanı başgöstermişti. Diğer yandan iki girişim yapıldı, Ömer Naci Rus aleyhtarı ayaklanma ateşini İran Azerbaycanına taşımaya çalıştı ve 1915 sonbaharında Sudcubulak'ı zaptetti, bu başarısını ölümünden kısa bir süre önce baharda tekrarladı.⁵⁷ Ancak, artık hiçbir Osmanlı girişimi Bakü için stratejik bir tehdit değildi.

Rus - Osmanlı çatışması gelişirken, Azerbaycan'ın tavır giderek karmaşık bir hal alıyordu ve kaçınılmaz olarak savaşın gelişme şekliyle birlikte değişime uğruyordu. Osmanlılar kendi adlarına, Transkafkasya müslümanlarıyla, düşman hattı ötesinde propaganda ve yıkım faaliyetiyle görevli Teşkilat-ı Mahsusa'nın ajanları vasıtasıyla bağlantı kurmaya çalışıyorlardı. 1914 ve 1915 yıllarında bazı sabotaj olayları oldu, Rus aleyhtarı bazı broşürler ortada dolaşmaya başladı. Bunun üzerine hükümet birkaç Azerbaycan gazetesini kapatmayı gerekli görmüştü.⁵⁸ Enver Paşa'nın saldırısının tırmanmakta olduğu, 1914 Aralık ayının gergin günlerinde Ermenilerin Osmanlı istilasına karşı savaşmak üzere yerli milis oluşturma önerisini görüşmek üzere Ermeni, Gürcü ve Müslüman cemaatlerin temsilci-

leri Tiflis'te toplanmıştı. Azerbaycan'lı konuşmacılar, burada Rusya'ya sadakatlarını tekrarladılar.⁵⁹

Savaşın bu noktasında, ilk Transkafkasya müslümanlarının bağımsız devletini oluşturma tasarımı, eski Difâi üyelerinin çevresinde gündeme geldi. Feth Ali Han'ın yeğeni Aslan Han Hoyski, temsilci olarak gizlice sınırı geçip Şubat 1915'de Enver Paşa'nın Erzurum karargâhına vardı. Bu ziyaretin amacı, Bakü, Elizavetpol, Erivan **gubernialarıyla** Terek ve Dağıstan'ı kapsayacak bir cumhuriyetin kurulması yolunda Osmanlı'nın onayını almaktı.⁶⁰

Bu tasarı, Azerbaycan'ın Osmanlı devletiyle birleşmekten çok, tercihinin bağımsız bir devletten yana olduğunu açık bir göstergesiydi.⁶¹

Aslan Han'ın bu işe memur edilme zamanı tesadüfiydi. Hemen Sarıkamış felaketinin ardından Enver Paşa bu tasarımı onaylamıştı. Buna karşılık olarak Azerbaycan'lı temsilci, Osmanlılar İran Azerbaycanından destek sağlar sağlamaz Dağıstan ve Transkafkasya müslümanlarının ayaklanacağı sözü vermişti. Aslan Han yüzbinlerce kişinin dövüşmeye hazır olduğundan bahsetmişti, öyle ki görüştüğü kimselerin ciddiyetinden veya sorumluluk duygusundan veya her ikisinden de şüphelenmelerine neden olmuştu.⁶² Nitekim, savaşın bundan sonraki seyri, bu ihtilalci tasarıların gerçekleşmesini mümkün kılmamıştır.

1915'de Rusların Lazlar ve Acarlara karşı yaptıkları zalimce misillemenin, Transkafkasya'nın diğer halklarına bir uyarı olması isteniyordu. Dikkate değer bir olay, Devlet Dunyasında Bakü vekili Muhammed Caferov'un hükümeti Müslümanları ezmekle suçlayan muhalif konuşmasıydı :

Bu siyaset, Transkafkasya'da, askeri hareketlerin geçtiği yerlerde ve Kafkas Cephesinin gerisinde, Rus olmayan milletlere karşı açık kışkırtma şeklinde kendini gösterdi. Savaş gürültüsünün gerisinde yardımsız, barışçı müslüman halka korkunç şeyler yapılmakta. Can ve mal güvenlikleri yok. Müslümanlar için zulüm, yağma ve cinayet gündelik şeyler oldu. Erkeklerin toptan sınır dışı edilmesi, geride kalan savunmasız kadınlara tecavüz, yıkılmış terk edilmiş köyler, aç, yaralı, muhtaç insanlar, bölgedeki müslümanların durumu bu. Söyledik-

lerimin tümünü kelimesi kelimesine doğrulayacak olaylar ve resmi belgeler elimizde mevcut. Ancak burada onları açıklamam imkânsız. Zamanı geldiğinde tekrar bunlardan bahsedeceğiz. Şimdilik sadece yerel ve merkezi yetkililerin olaylara hâkim durumda olduklarını fakat müslümanların durumunda hiç bir değişiklik olmadığını belirtmek istiyorum.⁶³

Caferov'un bu tür bir konuşma yapmasından, 78 yaşındaki Vorontsov - Daşkov'un gecikmiş emekliliğinin kaçınılmaz olduğu anlaşılıyordu. 1915 Eylül'ünde, müslüman aleyhtarlığı ile tanınan ve özel olarak Acarlar katliamı ile suçlanan Vali görevden alınarak, yerine Grandük Nikolas Nikolayeviç atandı. Bu atama Rusya'nın Transkafkasya müslümanlarına ilişkin görüş değişikliklerini müjdeliyordu. Grandük Tiflis'e giderken, yerel eşrafın, cemaatlerinin ihtiyaçlarını bildirmek için davet etmesi üzerine Bakü'de mola verdi. Diğer bir uzlaşma hareketi olarak, ihtilalci faaliyetleriyle tanınmasına rağmen Resulzade'ye **Açık Söz** adlı Azerî dilinde bir günlük gazete çıkarma izni verildi. Ekim 1915'de çıkan gazete kendini «Türk gazetesi» olarak tanıtır, böylece Tatar, Transkafkasyalı müslüman, Kafkasyalı gibi bir çok terimin yarattığı kavram kargaşasına son vermeyi amaçlıyordu. Bu yeni terim, yetkililerin herhangi bir itirazıyla karşılaşmadı, zaten bazı Rus yayınlarında Türk (Tiurski) terimi yaygınlık kazanmaya başlamıştı. **Açık Söz**'ün ilk sayısında, Resulzade'nin daha sonra Azerbaycan ulusal hedefi beyannamesi olarak değerlendirdiği şeylerin şifreli olarak ifade edildiği başyazısı yer alıyordu. Bu yazıda, çatışmaların, «ezilmiş ülkelerin bağımsızlıklarını güvence altına alacak bir barışla «çözümüne kavuşturulması ümit ediliyordu» aksi takdirde barış kısa süreli olacaktı. Sadece, kendi devletleri için çabalarını birleştiren uluslar bağımsızlıklarına kavuşacaklar. Çünkü, birlik ve azimlerine dayanan kendine ve ideallerine güven sadece onlarda olabilir.»⁶⁴ Resulzade, «ihtiyaçlarımız» adlı makalesiyle de Grandük'ün müslümanlara karşı olumlu tavrını cevaplandırmıştı. Halen gizli bir örgüt olan Müsavat'ın önderi Çarlık hükümetinden beklediği tavizleri sı-

ralarken oldukça ılımlıydı; yerel dil ile eğitim yapan ilkokulların açılması, müslüman din örgütlenmesine özerklik verilmesi, müslüman öğretmen kurslarının açılması sıralanan beklentiler arasındaydı. Bu ılımlılık, **Açık Söz**'ün savaşta Rusya'yı desteklemesi ile paralel gidiyor ve Rus vatanseverliğinin resmi tavrına uyuyordu.

Çarlık ve Azerbaycan arasındaki ilişkinin iyi yönde gelişmesi savaşın başında Karadeniz deniz yollarının tehlikeye girmesiyle büyük düşüş gösteren petrol fiyatlarının tekrar yükselmesiyle aynı zamana rastladı, bu özellikle Bakü'lü üreticiler tarafından büyük bir sevinçle karşılanmıştı. Aslında, birçok Azerbaycanlı dünya çapındaki bu çatışmanın gelişiminin kendi ülkeleri için siyasal bir ümit vaat ettiğini düşünüyorlardı. Aşağıdaki küçük edebi pasajdan yerli seçkinlerin düşünce tarzı hakkında fikir edinmek mümkündür :

«Parlak gözleri ve uzun bıyığıyla şişman bir adam «evet» dedi. «savaştan sonra herşey farklı olacak.» Bu mesleği avukatlık olan Hoy'lu Feth Ali Han'dı. Sürekli halk ve onun geleceği üzerine düşündüğünü biliyorduk. Şevkle, «evet» diye ekledi «herşeyi daha değişik olacak, kimseden ricada bulunmak ihtiyacı duymayacağız. Savaşı kim kazanırsa kazansın zayıflamış ve yaralanmış olacak, o zaman ne zayıflayana ne de yaralanmayana biz rica etme durumunda değil, taleplerimizi bildirme durumunda olacağız. Biz müslüman, şii bir ülke olarak Osmanlı hanedanından ne bekliyorsak Romanovlardan da aynıni bekliyoruz. Tek ilgilendiğimiz şey bağımsızlık. Güçlü devletler savaştan sonra ne kadar zayıf düşerse bizim için özgürlük o kadar yakın olur. Bu özgürlük harcanmamış gücümüzden, paramızdan ve petrolümüzden kaynaklanacak. Unutmayalım, dünyanın bize bizim dünyaya olan ihtiyacımızdan daha çok ihtiyacı var.»⁶⁵

Ancak, Kafkas cephesinde arzu edilebilecek bir hareketsizlik yerine durum giderek bir tarafın lehine geliyordu. 1916 yılı Rusya için bir dizi zaferle başladı. Bakü'lüler kıyıda uzak Narcin adasındaki tevkif kampına gitmek üzere şehirden uzun şeritler halinde geçen Osmanlı savaş esirlerini görmeye alışmaya başladılar. Azerbaycanlı din adamları, Rusların Erzurum'a girmesi üzerine şükranlarını belirten dini törenler düzenlemeyi si-

yasal açıdan yararlı buluyor olmalıydılar, bu tavır değişikliğini şiiilerin takiyye* geleneğiyle açıklamamız mümkün. Aynı Rusya'ya bağlılık ruhuyla, **Kaspiy** 1916 Orta Asya Müslümanlarının isyanını «dış düşmana karşı mücadeleyi zayıflatan kara bir leke» olarak değerlendiriyordu.⁶⁶ Savaşın bu son döneminde, Azerbaycan ulusal hareketini canlı tutan sadece Osmanlı topraklarında yaşayan siyasi mültecilerin çalışmalarıydı. «Rusya mahkûmu müslüman Türk - Tatarların hukukunu müdafaa komitesi» içinde faal olan Agayev ve Hüseyinzade'nin barış görüşmelerinde Rusya müslümanlarının haklarını korumak üzere büyük devletlere yapılan başvurularda da imzaları bulunuyordu.⁶⁷ Bölgedeki Azerbaycanlılar ise Rusya'da yeni bir devrimin patlak vermesiyle aniden silkinecekleri derin bir sessizlik içine gömülmüşlerdi.

(*) Takiyye: Özetle inancı bir nedenle gizlemektir. Şilikte çok geniş bir yeri ve anlamı olan bu geleneği burada sözkonusu etmeyeceğiz. Ancak, yazarın bu terimi açıklamak üzere parantez içinde verdiği İngilizce terimler («right to dissimulation and apostasy») yanlış veya eksik anlamaya neden olabileceğinden bu dipnotu verme gereği duyduk. - (Ç. N.)

NOTLAR

- (1) H. Taqizadeh, «The Background of the Constitutional Movement in Azerbaijan», M. E. J., 14 (1960), 462.
- (2) Strigunov, p. 53, Dahası her yıl altmış ile yüzbin yasadışı göçmen sınırı geçiyordu. Bkz. S. Ravasani, **Sowjetrepublik Gilan: Die sozialistische Bewegung in Iran seit Ende des 19Jh. bis 1922** (Berlin, n.d.).
- (3) Bakü ile İran arasındaki ticaret için bkz. M. A. Musayev, **XIX asrın sonlarında Bakı shaharının tıjarati** (Baku, 1972) s. 98-111. G. M. Gasanov, «Iz istorii internotsional'nykh sviazel bol'shevikov Azerbaidzhana s iranskim revoliutsionerami (1905-1911 gg.)» K.P.Az., **Institut Istorii Partii, Asarlar - Trudy**, no. 26 (1967), 26.
- (4) İran üzerinde İngiliz - Rus rekabeti için monografik bir çalışma olarak, bkz. F. Kazemzadeh, **Russia and Britain in Persia, 1864-1914: A Study in Imperialism** (New Haven, 1968).
- (5) İran Devrimi üzerine bir çalışma olarak bkz. E. G. Browne, **The Persian Revolution of 1905-1909** (Cambridge, 1910); M. S. Ivanov, **Iranskaia revoliutsiia 1905-1911 gg.** (Moscow, 1957). See also E. Abrahamian, **Iran between two Revolutions** (Princeton, 1982), s. 50-92.
- (6) Browne, **Revolution**, s. 146.
- (7) T. A. Ibrahimov, **Iran Kommünist Partiyasının yaranması** (Baku, 1963), s. 78; Ravasani, s. 134-6; Z. Z. Abdullaev and S. Sh. Aslani, «K voprosu o nachale sotsial'-demokraticheskogo dvizheniia v Irane,» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser. Istorii, Fil.Prava** (1970), 118-128; A. U. Martirosov, «Novye materialy o sotsial-demokraticheskom dvizhenii v Irane v 1905-1911 godakh,» **Narody Azii i Afriki**, no. 2 (1973), 116-22.
- (8) Gasanov, s. 75-6.
- (9) M. Jäfar, s. 141. ayrıca bkz. M. Kiazimov, «Tema Azerbaidzhana v tvorchestve Abul'Kasema Lakhuti,» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser. Lit., Iaz., Isk.**, no. 2 (1982), s. 47-51.
- (10) Taqizadeh, s. 460.
- (11) E. G. Browne, **The Press and Poetry of Modern Persia** (Cambridge, 1914), s. 102., A. Agoğlu, **Iran ve inkılâbı** (Ankara, 1941), s. 96-100.
- (12) Molla Nasreddin'in İran'da halk ve basın üzerine etkisi için bkz. İbid. s. 16, monografik çalışmalar için bkz. V. Kliashtorn

- «Zhurnal Molla Nâsraddin i persidskaia politicheskaiâ satira perioda revoliutsii 1905-1911 godov,» **A.N.S.S.R., Institut Vostovedeniia, Kratkîe soobshcheniia** 27, no. 10 (1958), 31-41; M. Alizade, «Pervaia russkaia revoliutsiia i persidskaia demokraticheskaia literatura,» **Az.G.U., Uchenye zapiski**, no. 10 (1955), s. 119-71.
- (13) İran devriminin Sabir'in şiirine yansması üzerine bkz. M. Aghamirov, **M. A. Sabirin dünyaqörüşü** (Baku, s. 41-70).
- (14) A. S. Sumbatzada (ed.), **Qorkâmlî Ingilabchi Sattar Khan** (Baku, 1972), p. 3, I. Amir-Khizi, **Qiyam-i Azerbâijân va Sattar Khan** (Tabriz, 1960).
- (15) M. Jafar, s. 140.
- (16) Browne, *Revolution*, s. 250n; Abrahamian, s. 91.
- (17) Browne, *Revolution*, s. 250.
- (18) Kazemzadeh, **Russia and Britain**, s. 532.
- (19) E. Bor - Rashenski, «K voprosu o roli bol'shevîkov Zakavkaz'ia v iranskoï revoliutsii 1905-1911 godov,» **Istoriik-marksist**, no. 11 (1940), pp. 84-99; C. von Hahn, «Der Kaukasus und die Revolution in Persien,» **Asien**, no. 8 (1909), s. 117-18; I. Spector, **The First Russian Revolution and Its Impact on Asia** (New York, 1962).
- (20) **Novoe Vremia**, October 18, Bor-Rashenski s. 91'den alıntı.
- (21) V. Tria, **Kavkazskie sotsial-demokraty v persidskoï revoliutsii** (Paris, 1910), s. 9-10; M. S. Ivanov, «Novye materialy o sotsial-demokraticheskoi grupe v Tabrize v 1908 godu,» **Problemy vostokovedeniia**, no. 5 (1950), s. 179-83.
- (22) Resulzade hakkında biografik bilgi için bkz. C. Hostler, **Turkism and the Soviets** (London, 1957), s. 215-17; **Millî Azerbaycan Musavat Partisi, Bülteni**, no. 4(1962), 5-6.
- (23) Browne, **The Press and Poetry**, s. 52, Resulzade hakkında daha fazla bilgi için bkz. M. Pavlovich and S. Iranski, **Persia v bor'be za nezavisimost'** (Moscow, 1925), s. 47-8; Abrahamian, s. 103-4; Ravasani, s. 156-8.
- (24) Jön Türk Devrimi için bkz. A. Feroz, **The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914** (Oxford, 1969); B. Lewis, **The Emergence of Modern Turkey** (London, 1968), s. 210-38. Bibliografik bilgi için bkz. İbid.
- (25) 1908'den sonra Osmanlı İmparatorluğunda Türkcülüğün gelişimi konusunda bkz. Akchuraoghlu, s. 434-50; J. Landau, **Pan-Turkism in Turkey: A Study of Irredentism** (London, 1981), s. 30-55; K. Karpât, **Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System** (Princeton, 1959).
- (26) U. Heyd, **Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp** (London, 1950, s. 126. (çevirideki alıntı metnin aslından alınmıştır. - Ç. N.)

- (27) 2. Gökalp, **The Principles of Turkism** (Leiden, 1968) s. 17. (çevirideki alıntı metnin aslından alınmıştır. - Ç. N.)
- (28) See P. Dumont, «La revue Türk Yurdu et les Musulmans de l'Empire Russe, 1911-1914,» **Cahiers du monde russe et soviétique**, 15, nos. 3, 4 (1974), pp. 315-31.
- (29) **Türk Yurdu**, no. 10 (1912), 293.
- (30) İbid., no. 14 (1912), 419.
- (31) İbid., no. 17 (1912), 547.
- (32) İbid., 545.
- (33) Vorontsov-Dashkov, s. 9.
- (34) M. A. Resuloğlu, «Musavat partisinin kuruluşu,» **Musavat Bülteni**, no. 4 (1962), s. 9-14.
- (35) M. A. Râsulzâda, **Azerbaycan Jumhuriyeti** (İstanbul, 1341), s. 22.
- (36) M. Mirza-Bala, **Millî Azerbaycan hareketi: Millî Azerbaycan Musavat Fırkasının tarihi** (Berlin, 1938), s. 64; M. D. Guseinov, **Tiurskaia Demokraticheskaiâ Partiia federalistov Musavat v proshlom i nastoiashchem** (Tiflis, 1927), s. 9.
- (37) Guseinov, **Musavat**, s. 77.
- (38) «Sotsial'naia sushchnost' musavatizma,» in **Pervaia vsesoiuznaia konferentsiia istorikov-marksistov: Trudy** (Moscow, 1930), s. 501-20.
- (39) Mirza-Bala, **Musavat**, s. 67; Resuloğlu, s. 10.
- (40) **Shâhala**, nos. 21, 37 (1913).
- (41) **Dirilik**, no. 3 (1914).
- (42) Zenkovsky, p. 124; Suny, s. 19.
- (43) A.N.Az.S.S.R., **Istoriia**, c. 2, s. 746-8.
- (44) A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya: XVIII yüzyıl, sonundan kurtuluş savaşına kadar türk-rus ilişkileri** (Ankara, 1970), s. 256.
- (45) G. Jaschke, «Der Turanismus der Jungturken,» **W.I.** 23, no. 1, 2 (1941), 12.
- (46) W. Bihl, **Die Kaukasuspolitik der Mittelmächte** (Vienna, 1975), s. 74-82.
- (47) Hovannisian, **Armenia**, s. 41.
- (48) Halil Paşa [Kut], **Bitmiyen savaş** (İstanbul, 1972), s. 136; W.E.D. Allen and P. Muratoff, **Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1928-1921** (Cambridge, 1953), s. 289.
- (49) Allen and Muratoff, s. 248; E. K. Sarkissian, **Ekspansionistskaia politika Osmanskoi Imperii v Zakavkaz'e nakanune i v gody pervoi mirovoi volny** (Erivan, 1962), s. 183.
- (50) Bihl, s. 223, ayrıca Kafkasya'daki savaşın bibliyografyası için bkz. s. 349-50.
- (51) 1915'de Ermenilere karşı Osmanlı tevri ve bibliyografik bilgi için bkz. Walker, s. 197-240.
- (52) Lang, **Soviet Georgia**, s. 185.

- (53) Allen and Muratoff, s. 296.
(54) R. K. Ramazani, **The Foreign Policy of Iran: A Developing Nation in World Affairs, 1500-1941** (Charlottenville, Va., 1966), s. 136.
(55) Jäschke, **Der Turanismus**, s. 15n.
(56) Pon - Turanist tasarılarında İran Azerbaycanının stratejik önemi için bkz. V. S. Archives, RG 256, 891, 0014.
(57) Bihl, s. 241.
(58) Resuloğlu, s. 11-12; Sarkissian, s. 200-14.
(59) Hovannisian, **Armenia**, s. 47.
(60) Jäschke, **Der Turanismus**, s. 16.
(61) Bihl, s. 70.
(62) Ibid., s. 71.
(63) İngilizce çevirisi **The National Question in Russian Duma** (London, 1915), s. 9 - 10'dan alıntı.
(64) **Achiq Söz**, no. 1 (1915).
(65) Kurban Said, **Ali and Nino**, s. 111.
(66) **Kaspiy**, no. 7 (1917).
(67) Kurat, s. 501-5; Bihl, s. 242; G. Jäschke, «Zwei Denkschriften der Kaukasustürken von 1915.» W.I. 24 (1942), 132-6.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÖZERKLİK ARAYIŞI İÇİNDE ULUSUN OLUŞUMU

Şubat Devrimi

Savaş koşulları, çarlık rejimini yıkılma aşamasına getirmişti. 23 Şubat 1917'de Petrograd'da açlık isyanları baş gösterdi. İsyancılar grev yapan işçilerin de desteğini almışlardı. Başkent garnizonu ayaklanmıştı, bunların üzerine Petrograd İşçi ve Asker Sovyeti vekilleri toplantılara başladılar. Devlet Duma'sı Çar'ın hükümrancılığını devam ettirmeyi reddederek, Geçici Komite Çar'ın tahtan inmesini talep etti. Kısa bir tereddütten sonra II. Nikola talebi kabul etti ve böylece üçyüz yıllık Romanov hanedanının, onunla birlikte de Rus monarşisinin sonu gelmiş oldu. Yetke ilerde demokratik seçimle oluşacak Kurucu Meclis'in toplanmasına dek Geçici Hükümette toplanacaktı.

Yeni rejimin ilk işi, tüm Rus vatandaşları üzerinden dini ve milli temellere dayalı kısıtlamaları kaldırmak oldu.¹ Diğer yandan, nüfusun Rus olmayan etnik gruplardan oluştuğu bölgelerde yerel halkın temsilcilerine, yerel yönetimde daha çok söz hakkı tanıyan yeni idari anlayış süratle gündeme getirildi. Transkafkasya'da devrime bağlılığını bildirmesine rağmen Grandük Nikola Nikoleyeviç'in görevine son verildi. 9 Mart'ta Kafkas dağlarının ötesindeki vilayetlerin ve Osmanlılardan alınmış toprakların sivil yönetimi, yeni oluşturulan ve kısa adı Ozakom olan Transkafkasya Özel Komitesine devredildi. «Toplu Valilik» gibi hareket edecek olan komite, Devlet Dumasında, bölgenin milli

gruplarını temsil eden vekillerden oluşacaktı. Ozakom'un başkanı bir Rus kadeti idi; V. A. Kormalov, diğer üyeler ise şunlardı: Gürcü bir Menşevik olan A. I. Çenkeli, Gürcü bir sosyal federalist olan Prens K. Abaşidze, Ermeni bir kadet olan M. I. Papazcanyan ve halihazırda herhangi bir partiye bağlı olmayan, ancak daha sonra Müsavatçı olacak olan Azerbaycanlı M. Y. Caferov.²

Ozakom başlangıcından itibaren, Transkafkasya milletlerini yeterince temsil edemediği ve tarım sorunu konusunda tavır almayı reddederek, halkın güvenini kazanma konusunda başarısızlığa uğradığı için eleştirilere hedef olmuştu. Dahası çoğalan ve güçlerini kullanma konusunda sabırsızlık gösteren siyasal örgütler, önce Ozakom'un otoritesiyle çatışmaya girdiler, ardından da onu etkisiz hale getirdiler. Doğu Transkafkasya'da bu siyasal örgütler iki grupta toplanabiliyordu; bu gruplardan birincisi etnik olarak Rusların çoğunlukta olduğu, siyasal olarak ise sol partiler olan Sosyal Demokratlar ve Sosyal Devrimcilerin hakim olduğu Sovyetlerdi. Sosyal Devrimciler Rus popülizminin radikal geleneği çizgisinden hareket eden köylü kökenli bir gruptu. Sovyetler arasında en etkili olan Bakü Sovyeti idi. Bunun başında, güçlü bir şahsiyet olan, aydın bir bolşevik Stephan Şaumian bulunuyordu. Şaumian, bu sovyetdeki elli iki üyenin sadece dokuzunun Bolşevik olduğu bir zamanda (Nisan başı) sürgünden dönmeden önce bu göreve seçilmişti.³ İkinci grup örgütler, yerli müslümanların milli konseyleri ve çeşitli diğer organizasyonlarıydı. Bunların tümü Müslüman Ahali Cemiyetleri Konseyi şemsiyesi altında toplanıyordu, bu düzenleyici bir organdı ve başında Topcubaşiyev, yürütme komitesinin başında da M. H. Hacinski bulunuyordu.⁴ Ahali cemiyetleri arasında en yaygın destek kazananlar, yeni ortaya çıkan ve herbiri Azerbaycan siyasetini şekillendiren, milliyetçilik, sosyalizm, pan-İslamizm gibi ideolojik akımlardan birini temsil eden siyasal partilerdi. Halen milliyetçilik, genel olarak Türkçülük anlamında kullanılıyordu, Azerbaycan kimliği bu çerçevede pek önemli bir yer teşkil etmiyordu. Bu

ideolojiyi destekleyen iki önemli grubun güç odakları ise Bakü ve Gence'ydi. Bakü'de aktif olan Müsavat, gizli bir kadrodan, kitle partisine dönüşme sürecindeydi. Parti, Bakü'lü aydınlar, orta sınıfın alt kesimi ve parti kurucularının solcu kimliklerinden hoşnut yerli proletaryanın desteğini kazanmıştı. Ancak, resmiyet kazanmasının ilk dönemlerinde, partinin hızlı gelişmesinin örgütsel sorunları dışında fazladan bir çalışması olduğunu gösteren bir şey yoktu. Azerbaycan'ın siyasal olarak önemli ikinci şehrinin siyasetçilerinden esinleninceye kadar Müsavatçı önderlerin bir hareket programı yoktu.

Monarşinin yıkılmasını izleyen birkaç gün içinde Gence'de Türk Adem-i Merkeziyyet Fırkası kuruldu.⁵ Fırkanın adı, 1906'da Difai üyelerinin bağlantıda olduğu Osmanlı Adem-i Merkeziyyet Cemiyeti'ni hatırlatıyordu.⁶ Gence'deki parti Osmanlı Cemiyetinin Türkiye'de öngördüğü idari reformlara benzer şekilde, Rusya'da milletlerin özgür gelişimini güvenceye alan özerk birimlerden meydana gelen federal bir sistem kurulmasını öneriyordu. Adem-i Merkeziyyetin öncüsü Difai'ydi, ve Rüstembekov, Dr. Ağazade ve Kesmemmedov kardeşler gibi tanınmış isimler siyasal önderler olarak tekrar gündeme gelmişti. Bunların federalizm düşünceleri aslında 1905 Devrimine kadar gerilere gidiyordu fakat bu sefer tüm Rusya'yı içeren bir tasarı haline gelmişti.

Federalistler diye bilinen Adem-i Merkeziyyet, Gence vilayetinde köylü ve kasabalılar tarafından destekleniyordu, ancak önderleri arasında bazı büyük toprak sahipleri de bulunuyordu. Bu durumun partiyi destekleyen geniş kesim üzerinde kötü bir etkisi olduğu söylenemezdi, çünkü asıl ideolojik temel Türkçülüktü. Partinin kurucusu Yusufbekov, Gasprinski'nin damadı ve Türkçülüğün önde gelen isimlerindendi. 1908'den sonra Osmanlı İmparatorluğu'na göçetmiş ve orada bir süre yaşamıştı.⁷

Az sayıdaki politikacının oluşturduğu, Bağımsız Demokratik Grup ta genelde milliyetçi eğilimler gösteriyordu. Geniş kitlelere hitap etme iddiasında olmayan gruplar için-

de oldukça saygın kimseler yerliyordu, bunlardan bazıları siyasal deneyimlerini Devlet Dumasında ve 1905 döneminin ittifakı içinde kazanmıştı. Bağımsızların sözcüleri Topçubaşiyev ve Han Hoyski'ydi.

Azerbaycan sosyalizmini Himmet temsil ediyordu. Bu parti, daha önceden mevcut olan Müsavat gibi, Şubat 1917'den sonra hızlı bir gelişmeye hazır bir temele sahip değildi. 1905'in eski Himmetçileri sosyalizme bağlı kaldılar ve RSDİP üyesi oldular, bu durum birçoğunun, Himmet'i canlandırmaya mı çalışmalı yoksa müslüman işçileri Rus Sosyal Demokratlarına katılmaya mı çağırmalı tartışmasıyla yüzyüze gelmesine neden oldu. Uzun bir arayıştan sonra, Azerbaycanlıların çoğunun bir Rus örgütüne girmeyeceği düşüncesiyle sonunda yerli kimliklerini seçtiler. 3 Mart'ta Parti bunu «Himmet'in kendi tarihinin olmasının yanısıra, Müslüman kitlelerin psikolojisini gözönünde bulundurmak» şeklinde açıklamıştı.⁸ Himmetçiler, Bakü'de İran'dan göçedenlerin Adalet adlı sosyalist bir örgütleri olmasından dahi etkilenmiş olabilirlerdi. İçlerinde Asadullah Caferzade, Behram Ağazade ve Yusufzade Ağa Baba'nın bulunduğu bir grup tarafından 1916'da kurulan Adalet, kendini 1905 döneminin İçtimai Amiyyun'unun devamı sayıyordu.⁹ Bakü'deki müslüman işçi örgütlerinden bir diğeri de, Volga Tatarlarını temsil eden ve kuruluş aşamasında olan Birlik'ti. Adalet ve Birlik'in Azerbaycanlı yoldaşlarının rehberlik ve desteğine ihtiyacı vardı, nitekim daha sonra kendilerini az çok Himmet'le tanımlamaya başlayacaklardı.

Himmet'in geçici komitesi başkanı Nerimanov, diğer üyeleri ise Azizbekov, Bunyadzade, M. N. İsrailbekov ve H. N. Sultanov'du. Son ikisi eski Himmetle bağlantısı olmayan yeni isimlerdi, ancak RSDİP Bolşevik kanadıyla yakın ilişkileri vardı.¹⁰ Himmetçiler Müslüman Ahali Cemiyetleri Konseyi Yürütme Komitesini içlerine almışlar ancak, sosyalist olmayan çoğunluğun sayıca onları aştığını görünce, konseyin çalışmasını kültürel alanda sınırlamasını önerip, yeniden örgütlenmek üzere üyeliklerin üçte ikisini talep etmişlerdi. Ancak bu talepleri kabul edilmedi ve bu-

nun üzerine Temmuz'da aniden Yürütme Komitesinden çekildiler.¹¹

On yıl öncesine oranla daha Marksist bir karakterde yeniden doğan Himmet, eski destekleyicilerini bulamadı. Bakü'lü işçilerin büyük kısmını kendine çeken Müsavat karşısında kitlelerin desteğini kazanma açısından zorlu bir rekabetle karşılaşmıştı. Dahası, uzun süre Bolşevik - Menşevik çekişmesinden uzak kalmayı başaran Himmet'in, RSDİP içindeki kutuplaşmadan daha fazla kaçması olanaksız hale gelmişti. RSDİP, Transkafkasya şubesi, kısa bir birleşmenin ardından 1917 Haziran'ında bu defa kesin olarak bölündü. Azerbaycanlı sosyalistlerin de bu bölünmede taraf tutmasıyla, Himmet Rus yoldaşlarının partisine paralel bir dağılma gösterdi; Bakü'lü Himmetçiler Nerimanov'un izinden giderek kendilerini Bolşevik yanlısı ilan ederken, taşra örgütleri özellikle Gürcistan'da baskın olan Menşeviklerin yanında yer almışlardı. Bu arada I. M. Abilov, S. Ağamalioğlu, A. Pepinov ve A. H. Garayev, Tiflis'te Himmet'in Menşevik kanadının nüvesini oluşturdular. **Al Bayrak** ve **Gelecek** adlı iki gazete çıkarmaya başladılar.¹²

Himmetçiler arasındaki bölünme, RSDİP içinde olduğu gibi derin nedenlere dayalı ve devamlı olmaktan uzaktı. Bölünmeyle sonuçlanan çatışma onların eseri olmadığından olsa gerek iki grup ilişkilerini devam ettirmede sakinca görmediler. Aralık 1917 gibi geç bir tarihte dahi, Kafkasya Müslüman Sosyalist Kongresi toplantısında birlikte temsil ediliyorlardı. Gelecek üç yıl içinde parti iki kez yeniden birleşecekti. Bu dönemin büyük bir bölümünde, Bolşevik Himmet, üyelerinin aynı zaman içinde RSDİP içinde çok faal olmasına rağmen, pek canlılık göstermeden siyasal çalışmalarına devam etti. Menşevik Himmetçilerin aksine temsil organlarına seçilmekten kaçınmışlardı ve grup olarak Bakü Sovyetinde yer almıyorlardı.

Siyasal yelpazenin diğer ucunda yer alan dinci - tutucu unsurlar önce bekle ve gör tavrı takınmışlardı. Daha sonra Eylül 1917'de Bakü'deki Rusya'da Müslümanlık grubuyla, Gence'deki İttihad-ı İslam'ın birleşip Rusya'da Müslü-

manlık - İttihad adı altında toplanmasıyla siyasal örgütlerini kurdular.¹³ İdeolojik açıdan, şeriatı siyasal hareketin en yüksek rehberi kabul ediyorlardı. Pan - İslamist temelden hareketle İttihad, Türkçülüğü ve her tür milliyetçiliği ümmet açısından yıkıcı kabul ediyor, Azerbaycanizm'e özel bir düşmanlık gösteriyordu. Buna paralel olarak Rusya'dan ayrılma eğilimine de karşıydı ve dinsel kimliklerini vurgulamak üzere tüm Rusya müslümanlarını bir örgütte toplamaya çağırıyordu. Güncel siyasete ilişkin olarak İttihad, idaresi altında müslümanların «Avrupa kapitalizm ve emperyalizminden özgür» olacakları, demokratik, merkezci olmayan bir Rus cumhuriyetinden yana tavır takınıyordu.¹⁴ Bu formüldeki Avrupalı terimi anahtar niteliği taşıyordu ve İslamcı tutuculuğu, sosyal radikalizmin bazı yönleriyle biraraya getirme eğilimindeydi, bunun sonucu olarak İttihad zaman zaman, sol kanadın ucundakilere yakın tavırlar içinde bulunabiliyordu. Seçimlerde pek usta olmayan İttihadcıların halk arasındaki etkisi seçimlerle temsil edildiklerinde görünenden daha güçlüydü. Önderlerinin çoğunun şehrili meslek sahipleri olmasına karşın Azerbaycan köylülüğüyle sıkı bir bağı olan tek parti onlardı. En önde gelen İttihadcılardan ikisinin, 1905 döneminde Himmet ile bağı vardı. Milyoner İsa Aşurbekov sosyalistlere mali yardımda bulunmuş, İttihad'ın itici gücü Karabekov Jön Türklerle sıkı ilişkiler kurmuş ancak savaş esnasında ateşli bir Çarlık taraftarı olarak ün yapmıştı.¹⁵ Karabekov, Müsavatçılar tarafından hiç sevilmiyordu. Buna onları Allahsız çıkarıcılar olarak suçlamakla karşılık vermişti. Bu şahsi meselenin ötesinde, biri değişime inanan, diğeri geleneğe bağlı bu iki grup arasındaki çatışma Azerbaycan siyasetinin en önemli konusu olacak kadar derindi ve tüm geçiş toplumlarındakine benzer bir çizgi izliyordu.

Ne Tür Bir Özerklik?

Devrimin yarattığı yeni koşullar altında, Azerbaycan'ın yönelimlerini tanımlamak üzere yapılan ilk atılım, 15 - 20 Nisan arasında Bakü'de toplanan Kafkas Müslüman Kong-

resi'ydi. Bu olaya Dağıstan'lı delegelerin katılması önemliydi, onların varlığı Transkafkasyalı müslümanların kuzeydeki dindaşlarıyla tarihi bağlarını teyid ediyordu. Toplantı, katılanların çoğunu, özellikle Müsavatçıları kendi programı doğrultusuna çeken Adem-i Merkeziyyet'in zaferiyle sonuçlandı. Toplantının sonunda varılan çözüm şu satırları da kapsıyordu: «Müslüman milletlerin çıkarlarına en uygun yönetim Rusya'da coğrafi - federatif temelde örgütlenmiş demokratik bir cumhuriyetin oluşturulması olacaktır.»¹⁶ Kongre'de Azerbaycan'ın özerkliği için daha cesur talepler de duyulmuştu, ancak bunlar pek kabul görmedi. Aslında, Tagiyev'in müdahalesiyle toplantı sonuçlarından Azerbaycan ismi çıkmıştı. Bu ihtiyatlılık, kısmen Geçici Hükümetle çatışmadan kaçınma çabasından, kısmen de genel hareket çizgisi konusunda Rusya'daki diğer müslümanlara danışma ihtiyacından kaynaklanıyordu. Kongre ayrıca, yerel okullara devlet desteği, yerel dilde eğitim yapan bir üniversitenin kurulması ve müslüman halkın daha adaletli temsili için Ozakom'a yeni üyelerin atanması taleplerinde bulunmuştu.¹⁷ Temel tartışma konusu olan coğrafi özerklik konusunda çoğunluk iki aşırı uçtan muhalefetle karşılaştı: solda sosyalistler devrimci Rusya ile dayanışmada ısrar ediyorlar, sağda tutucular ise konuyu pan - İslamcı açıdan değerlendiriyorlardı. Merkezde ortak tavır alan, Adem-i Merkeziyyet ve Müsavat ise tek parti halinde birleşme sürecine girmişti. Gence Federalistlerinin özerklik programını bağına basan Müsavat, Tüm Rusya Müslümanları hareketinde bunun ateşli savunucusu olmuştu.

1905 Devrimi sırasında Rusya Müslümanlarının önderleri arasında çıkan ayrılıklar, 1917 baharında, daha önce görülmemiş yoğunlukta tekrar gündeme geldi. Temel soru aynıydı: Rusya'daki müslümanların birliğine karşı, etnik ve bölgesel ayrılıkların tanınması. 1905 - 1907 dönemi, birlik taraftarlarının, yani Tatar liberallerinin zaferiyle sonuçlanmıştı. Pan - İslamizmin ve pan - Türkizmin yayılması birlik taraftarlığını güçlendirmiş görünüyordu. Ne var ki, Rus

müslümanları arasında farklılaşma hızla geliyor, yerel çıkarlar gözönünde tutulmaya devam ediliyordu. Diğer taraftan, müslüman önderlerle, Boğazların ele geçirilmesini, Rusya'nın temel savaş hedefi olarak savunmaları dolayısıyla Kadetlerin arası iyice açılmıştı. Müslüman liberaller, Rus dostlarını suçlarken, kendilerini müslüman sosyalistlerin yarattığı baskı altında buldular. Kendilerine model olarak Menşevikleri alan sosyalistler bu defa 1905'dekinden çok daha fazla sayıydılar.

Rusya Müslümanlarının geçirdiği bu değişimler içinde, temel sorun olan devrim Rusya'sında siyasal örgütlenme tarzı olarak birlik ve ayrışma taraftarı iki görüş ortaya çıktı. Transkafkasya, Türkistan, Kırgızistan, Başkır ve Kırım gibi etnik grupların yoğun bir şekilde yaşadığı bölgelerin temsilcileri coğrafi özerklik yanlıydılar. Genellikle müslümanların oturduğu bölgelerin gelecekte, Rusya'nın tümünü ilgilendiren önemli konular haricinde, tamamıyla kendi kendini yönetmesi doğrultusunda düşünüyorlardı. Buna karşılık, Rusya'nın her yanına dağılmış olan Tatarlar ayrı görüşteydiler. Coğrafi özerkliği savunma durumunda değillerdi ve hükümet karşısında, Rusya müslümanlarının tümünün çıkarlarının üst düzeyde ve merkezi bir şekilde temsili çerçevesinde kültürel özerklikten yanaydılar. Tatarlar, müslüman birliği çağrısıyla, örgütsel merkezilikte ısrar ederek Rusya'da müslümanlığın önderleri sıfatıyla burjuvazi ve aydınlarının konumlarını da savunmaktaydılar.¹⁸

İki grup, 1 Mayıs 1917'de Moskova'da açılan Bütün Rusya Müslümanları Kongresi'nde tam anlamıyla kapıştılar. Bu ortam, müslüman siyasal gruplaşmaları arasında alışılmadık taktik ittifakları oluşmasına neden olmuştu. Rus devrimine bağlı sosyalistler coğrafi özerkliğe karşı tutumlarıyla, Tatar burjuvazisiyle aynı tavrı gösteriyordu. Özerkliğin, sosyal gelişmeyi köstekleyen toprak sahibi ve kapitalist sınıfları güçlendireceği görüşündeydiler, oysa merkezi Rus cumhuriyeti müslüman kitlelerin refah ve kültürel haklarını güvence altına alacaktı.¹⁹ Ossetin'li, Menşevik

Ahmed Salikov, müslüman cemaatin küçük parçalara ayrılmasının emperyalistlerin «böl ve yönet» yöntemine hizmet edeceği uyarısını yaptı.²⁰ Pan - İslamcılar kendi adlarına, laik temellere dayalı ulusal kimliklerin oluşumunun ümmeti çözmesini engellemek üzere mücadele ediyorlardı.

Coğrafi özerklik taraftarı grubun baş sözcüsü Resulzade, çözüm arayışını, dinsel değil ulusal açıdan ele alıyor ve pan - İslamcılara, birtakım insanların artık kendilerini «önce Türk, sonra müslüman» olarak gördüklerini hatırlatıyordu. Özerklik programını tüm Rusya müslümanlarının birleşik örgütüyle sınırlamak, ulusal bilinçleri giderek gelişen Türk halkları ve onların hedefleri açısından adaletsizlik olacaktı :

Sorulması gereken soru : Bir millet (ulus) nedir? Milletın temel özelliğinin, dil ve tarih, adet ve gelenek bağlarından meydana geldiğine inanıyorum. Bazen İslamın milliyet şeklini aldığı söylenir. Çünkü bir Tatar Türküne hangi millettten olduğu sorulunca, müslümanım cevabını vermektedir. Bu yanlış bir görüştür... Bir hıristiyan milleti olmadığı gibi bir müslüman milleti de yoktur. Bu büyük müslüman evde Türkler, İranlılar ve Araplar için ayrı bölmeler olmalıdır.²¹

Resulzade, tartışmayı pan - Türkizmin ötesine götürerek, hepsi aynı ulusa bağlı olmakla birlikte Türkçe konuşan değişik grupların kendi farklı kimliklerini geliştirdiği hususunu vurguluyordu : «Bugün, Volga Tatarlarının kendi edebiyatları ve şairleri var. Türkistan kendi zengin edebiyatına sahip. Kırgız edebiyatı gelişmeye başladı. İçlerinden hiçbiri kendi edebiyatlarından, konuşma dillerinden vazgeçmezler.»²² Rus müslüman konseyi, yararlı olabilirdi, ancak özerk bölgelerin dinsel hayatı ve kültürel gelişmelerini düzenlemekle sınırlı kalmak şartıyla.

Kongre'de ortam oldukça heyecanlıydı, bazı delegeler Resulzade'nin konuşmasından sonra salonu terk ettiler, ancak özerklik konusunda oylama Rus müslümanları arasında merkezkaç görüşlerin gücünü teyid edecek bir şekilde, özerklik yanlısı tezin zaferiyle sonuçlandı. 271'e karşı 446 çoğunlukla, Rusya'nın «ulusal - coğrafi - federal temele dayalı demokratik bir cumhuriyete» dönüşümü talebini onay-

liyordu. Diğer taraftan, azınlık zemininde iki keşul getiri-
liyordu :

1 — Kesin olarak tanım getirilmemiş bölgelerde oturan müslüman-
lara kültürel özerklik tanınmalıdır.

2 — Tüm Rusya müslümanlarının dinsel ve kültürel hayatı konu-
sunda yetkili merkezi bir müslüman yönetim oluşturulmalıdır.²³

Bunlara ek olarak, kongre, Bütün Rusya Müslümanları
Kurultayı ve Şura'sını kuruyor, Geçici hükümetten müs-
lüman komutanlar emrinde müslüman askeri birimlerin ku-
rulmasına izin vermesini istiyordu.²⁴

Moskova toplantısının sonuçlarından cesaret bulan
Müsavatchılar Adem-i Merkezîyle birleşme sürecini hızlan-
dırmıştı. Mayıs sonunda iki grup, Türk Adem-i Merkezîyet
- Müsavat Fırkası adı altında birleşmeye karar verdiler. Par-
tinin ismi yeni örgütün melez karakterini yansıtıyordu. Ye-
ni bildirisinde Parti «emekçi kitlelere dayalı demokratik»
olarak tanımlanıyor, amaçları ise «Türkler ve diğer Rus-
ya müslümanlarının ulusal - kültürel taleplerini ve aynı za-
manda kitlelerin ekonomik ve sınıfsal çıkarlarını savun-
mak» olarak belirleniyordu.²⁵ Bildiride ayrıca Türk nüfusu
bölgelerin idari olarak yeniden örgütlenmesine ilişkin ana
hatlar yer alıyor, bunların «bölünmez Rusya'nın parçala-
rı» olduğu vurgulanıyor, ancak toprak reformu gibi çok
sorunlu bir konu muallakta bırakılıyordu. Şimdilik, bu so-
run bilinçli olarak bulanık bir formül içinde bırakılmıştı.
Toprak mülklerinde azami sınır olmalı, fazla topraklar her
bölgenin kendi koşullarına göre düzenlenmiş kurallara uy-
gun biçimde köylülere dağıtılmalıydı. İki partinin resmi bir-
leşmesi, 20 Haziran'da, ortak bir merkez komitenin oluş-
turulmasıyla gerçekleşti. Komite, Bakü'den dört Müsavat-
çı: Resulzade, Hacinski, Rafibekov ve Velikov, Adem-i
Merkezîyet'in dört üyesi: Yusufbekov, Rüstembekov, Dr.
Ağazade ve M. M. Ahundov'dan oluşuyordu.²⁶

Halen, kısaca Müsavat diye adlandırılan yeni parti,
bir anda hem Bakü'de hem diğer vilayetlerdeki müslüman-
lar arasında etkin, Azerbaycan'ın en büyük siyasal gücü

haline geldi. Partinin her iki grubu da birleştikleri ortak
noktaları esas alıp, ikincil olarak addettikleri farklılıkları
önemsememeye karar verdiler. Birleştikleri temel ise fe-
deralizme bağlılık ve ondan da önemlisi laik milliyetçilik,
yani Müsavatçılık ideolojisinin özüyüdü. Daha sonra bir par-
ti beyanatında millet şöyle tanımlanıyordu : «dil, din, adet,
gelenek, kültür, edebiyat, tarih, ve hukuk topluluğu. Din
topluluğu çağdaşlarımızdan bazılarının yanlış olarak var-
saydığı gibi kendi içinde bir millet oluşturmaz. Yukardaki
özellikler gözönüne alındığında Türkler bir millettir.»²⁷

Yine de, farklılıklar varlıklarını korumaktaydılar, bir-
leşmenin sonucu bunlar partinin iki kanadı haline gelmiş-
lerdi, sol veya Bakü ve sağ veya Gence. Bu ayırımın var-
lığı, Müsavat'ın sürekli sergilediği siyasal zigzagların temel
nedeniydi. Bakü ile Gence bir konuda farklı tavırlar takın-
dığına bu durum sorun çıkarıyordu. Fakat, partinin hete-
rojenliği aynı zamanda, ona taktik alanda geniş bir esnek-
lik sağlıyordu. Böylece ardarda değişik çizgilerle işbirliği
mümkün olabiliyordu.

Ekim Devrimi ve Bakü'de Siyasal Hayat

Ağustos sonundan itibaren, savaş yorgunu Rusya'da
sürekli kötüye giden iç koşullar, General L. G. Kornilov'un
Geçici Hükümeti devirme girişimiyle daha da kötüleşti.
Kornilov'un bir kaç ordu birliğinin başında Petrograd'a yü-
rüyüşü başarısızlıkla sonuçlandıysa da, olayın yarattığı
çok liberal - demokrat Kerenski rejiminin köklerini sarımsı-
tı. Herşeyden öte «Kornilov olayı» Rusya'da Bolşeviklerin
yükselişine inanılmaz bir katkıda bulunmuştu. Temmuzdan
beri partileri yasallığını yitirmekte olan Bolşevikler, cum-
huriyetçi Rusya'nın savunması için devrimci güçlerin ha-
rekete geçmesinin arifesinde, aniden yıldızlarının parladi-
ğini gördüler.²⁸

Kornilov şayet başarılı olsaydı, bu, müslümanlar, özel-
likle de Transkafkasyalılar için özerklik rüyalarının sonu
demek olacaktı. Başarısızlığı ise bir tür utanç vesilesi ol-

du, zira tam müslüman önderler hükümetten milli - askeri birimler oluşturma izni istediği bir sırada Müslüman Vahşi Tümeni,* Kornilov'un Petrograd'a yürüyüşüne katılmıştı.

Bakü'de Müslüman Ahali Cemiyetleri Konseyi Yürütme Komitesi karşı devrimci girişimi kınayan ve Geçici Hükümeti tamamen destekleyen bir bildiri yayınladı.²⁹ Müsavat'ın tepkisi daha da ateşli olmuştu, parti Bakü'nün müslüman bölgelerinde protesto toplantıları düzenledi, 1 Eylül konferansında Merkez Komitesi'nin devrimi savunmak üzere tüm tedbirleri alması öneriliyordu. Bunlar arasında, gerekirse üyelerini silah başına çağırarak dahi vardı.³⁰

Bu tür bildirimler yerel olmayan sol kesimin güvensizliğini dağıtmaktan uzaktı. «Kornilov günleri» için karşı devrimcilere karşı acil olarak kurulan Mücadele Bürosunda Müsavatçılar yer almamışlardı.³¹ Bu ve benzeri olaylara rağmen, genel radikal ortam içinde Müsavat oldukça aktif bir tutum gösteriyordu. Rus sosyalist partilerinin işçi haklarına ilişkin programını onaylamış, Eylül sonunda Bakü'de patlak veren grevi sonuna kadar desteklemişti. Aynı zamanda Müsavat'ın, işçi sınıfının büyük çoğunluğu olan müslümanları temsil etmediği için şehir sovyetine yönelttiği eleştiriler giderek artıyordu.³² Menşeviklerin denetimindeki sovyeti eleştirmekle, Müsavatçılar Bolşeviklere yaklaşıyorlardı. Zira Bolşevikler de kendi açılarından sovyetin bileşiminin değişmesini istiyorlardı. Bolşevik propagandası, Bakü'lü işçiler arasında bir genel grev militanlığı yapmış, bir ölçüde başarılı da olmuştu. 13 Ekim'de sovyetin yeni yürütme komitesi seçildi, başkan yine Şaumian'dı. Fakat bu defa Menşevik - Enternasyonalist grupla ittifak halinde olan Bolşevikler hakim durumdaydı. İki gün sonra sovyet, fabrika ve askeri birliklerden ilaveten temsilciler seçilmesi önerisini kabul etti. Böylece Bolşeviklerin etkisini daha da arttıracak bir adım daha atılmış oldu. 22 Ekim Sovyet seçimlerinde Müsavat güç gösterirken, Bolşevikler hayal kırıklığına uğramışlardı. Azerbaycan Partisi, bir tanesi ha-

(*) Kafkasyalı Süvari Alayına, Vahşi Tümen deniyordu. - (C. N.)

riç Bakü'deki tüm sanayi bölgelerinde çoğunluk kazanmıştı ve diğer örgütlerden hiçbirinin dikkate değer miktarda oy almaması müslüman işçilerin desteğinin ifadesiydi.

Yerel olmayan sol için utanç verici olan bu seçimlerin sonuçları yayımlanmadığından, elimizde ancak resmi olmayan rakamlar mevcut:³³

Müsavatçılar	8147
Sosyal Devrimciler	6305
Taşnaklar	5289
Bolşevikler	3883
Menşevikler	687

Müsavat'ın zaferi Bakü'deki güç dengesini bozacak gibi görünüyordu. Sonuçta seçimler birtakım yolsuzluklar olduğu iddiasıyla geçersiz sayıldı. Müsavatçılar, bu olayın seçim zaferlerine karşı Bolşevikler tarafından hazırlanan bir tertip olduğu duygusuna kapılabilecekken onlara karşı olumlu tutumlarını sürdürdüler. Gündemde sovyet seçiminden daha önemli konular vardı, oysa seçimler tekrar kazanılabilirdi.

1917 Haziran'ında Avusturya cephesinde son Rus saldırısının başarısızlıkla sonuçlanmasıyla, Müsavatçılar zaten hiçbir zaman şevkle desteklemedikleri savaş konusundan tamamiyle uzaklaştılar. Azerbaycanlılar yazdan itibaren, Geçici Hükümetin savaş konusundaki tavrını eleştirmeye başladılar ve bozgunculuk, hıyanetle suçlanan Bolşevikleri açıkça savunmaya başladılar. Eylülde Azerbaycan basını, Rusya'nın mücadeleye daha fazla devam edemeyeceğini ve bu gerçeğin halk tarafından bilinmesi gerektiğini yazıyordu. Bolşevikler gibi Müsavatçılar da savaş amaçlarına giden yolda en büyük engel olarak görüyordu, ayrıldıkları nokta birinin amacının sosyalist toplumu, diğerinin ise ulusal özerkliği gerçekleştirmek olmasıydı. Bir Rus gözlemci, «Geçici Hükümeti Müsavatçıların kendine özgü biçimde eleştirdiğini» hatırlatıyordu.

Partinin resmi yayın organındaki yazılarda, hükümetin verdiği büyük sözleri tutmakta yetersiz kaldığını, halen siyasi olarak Milinkov'un

ruhunun hakim olduğunu, Çanakkale istilacılarını tekzip edemediğini, başında bulunan adamın beceriksiz, hayalci, sözünde durmayan Kadetlerin ve kapitalistlerin uşağı gibi davranan anormal bir adam olduğunu okuyorduk.³⁴

Müsavatçıların Geçici Hükümete düşmanlıklarının çok daha esaslı bir diğer nedeni daha vardı ki, bu da milliyetçilik siyaseti sorunundan kaynaklanıyordu. Bu, Çarlıktan sonra gelen rejimin tavır takınmaktan kaçındığı bir sorundu. Geçici Hükümet, kendini, meclis iktidarı devralana dek devletin birliğinin güvencesi olarak görüyordu. Bu esnada Rus topraklarını aynen korumak için olanca gayret sarfediliyor, devletin egemenlik gücünü azaltacak hiçbir yasama faaliyetine izin verilmiyordu. Yine de, bu resmi tavra rağmen, özel durumlar karşısında müsamaha gösterilmek zorunda kalınıyordu. 1915'ten itibaren Alman ve Avusturya işgali altında bulunan Polonya, monarşinin yıkılmasından bir kaç gün sonra, Rusya tarafından bağımsız bir devlet olarak tanınmıştı. Yine, Rusya'nın devlet yapısına hiçbir zaman eklenmemiş olan ve ekonomik önemi sınırlı bir ülke olan Finlandiya'ya Geçici Hükümet tarafından hızla özerk konum verilmişti. Bu iki örnek, Ukrayna'da geleceğe ilişkin olarak dahi özerklik yönünde adımlar atılmasını hükümetin geri çevirmesiyle çelişik bir durum yaratıyordu. Azınlıklar konusundaki resmi politika da benzer tutarsızlıklar sergiliyordu. Bu arada, Müslüman Şurası veya onun Ukrayna'daki eşidi Rada gibi ulusal konseylerin özerk yönetim organları olarak kabulüyle yerel güç el değiştirmiş, Geçici Hükümetten uzaklaşarak, gelişen Ulusal Konseyler yönüne kaymıştı. Benzer bir şekilde, hükümet milli temele dayalı askeri birimlerin oluşturulması yönünde yapılan baskılara da teslim olmuştu. Yine de genelde, çarlık sonrası rejim, Rusya'nın milliyetçilik sorunu konusunda mevcut düzeni devam ettirmekte ayak diremişti. Bir devrim döneminde bu tür katı bir tutum sergilemek oldukça tehlikeli bir hareketti.³⁵

Yönetimdeki koalisyonun ılımlılarının aksine Lenin, milliyetçilik konusunun bu denli önemli olmasından hoşnuttu.

İlke olarak onlara karşı olmakla birlikte, milliyetçi ve ayrılıkçı hareketleri mevcut düzeni yıkmak açısından yararlı buluyordu. Lenin'in görüşüne göre, milliyetçilik tarihin geçiş dönemlerinden biriydi ve yükselen kapitalist ekonominin bir ürünüydü, sosyalistlerin yapması gereken tüm ülkelerin proleterlerinin birleşmesine yönelmek olmalıydı. Yine de ezilmiş ulusların hoşnutsuzlukları, gizli bir devrimci potansiyel oluşturuyordu. Bu noktadan hareketle Lenin 1917'den önce yavaş yavaş ulusların kendi kaderlerini tayin teorisini geliştirmişti.

Bu teori basit bir biçimde şöyle özetlenebilir: kendi kaderini tayin, bir tür federal ilişki değil, doğrudan Rusya'dan ayrılma hakkıydı. Rus olmayan halklar, küçük ve ekonomik olarak zayıf bir devlet şeklinde bağımsızlık veya demokratik Rusya'yla kaynaşma arasında bir seçim yapacaklardı. Bu tür bir alternatif karşısında azınlıkların çoğu ayrılma seçeneğine karşı olacaktı. Yani onlara öyle bir hak veriliyordu ki, kendi çıkarları açısından onu kullanmalarını daha doğru olacaktı. Kendi kaderini tayin çağrısı yapan Lenin, aynı zamanda onu tasvip etmediğini gösteriyordu.³⁶

1917 Şubat'ından önce, Bolşeviklerin çoğu, tutarsız ve kendi içinde çelişik buldukları Lenin'in milliyetçilik üzerine görüşlerini paylaşmıyorlardı. Bu görüş ancak Nisan 1917 Tüm Dünya Bolşevikleri Konferansı'nda, Bolşeviklerin desteğini kazandı. Bu konferansın sloganı, «Herkes için, çekilme hakkı da dahil olmak üzere kendi kaderini tayin hakkı» idi. Müsavat önderleri bu sloganı görünüşteki ifadesine göre değerlendirerek özerklik yönünde çözümler için bir cesaretlendirme olarak gördüler, oysa Bolşeviklerin tercihinin bu olmadığı beyan ediliyordu. Nisan konferansı, çekilme hakkı ve belli bir millete herhangi bir tarihte Rusya'dan ayrılmanın tavsiye edilirliliği konularını da birbirinden ayırıyordu: tekilci ayrılma sorunları üzerinde karar hakkı sosyalizmin genel mücadelesi çerçevesinde proleterya partisinin olacaktı.³⁷

Kafkasya'nın özel durumuna ilişkin tavır gösterme ko-

nusunda, Bolşevikler yavaştan alıyorlardı, ancak 7 Ekim'deki bölgesel kongrede tutumlarını belirttiler. Milliyet sorununun çözümü konusunda şunlar tavsiye ediliyordu :

1. Kafkasya'ya, bölgesel ve demokratik olarak seçilmiş Seim oluşturulması doğrultusunda özerklik tanınmalıdır.
2. Yeni yönetim birimleri oluşturulmalı ve bunlar ekonomik olarak örgütlenmelidir, geniş özerk yönetim kurulmalıdır. Bu yeni birimler mümkün olan yerlerde nüfusun milli bileşkesine karşılık gelmelidir.
3. Geçici Hükümet, ayrılma hakkı dahil ulusların kendi kaderlerini tayin hakkını tanımalıdır. «Aynı zamanda, kongre ya ayrılma ya da Kafkas milletlerinin federal devletlerinin oluşturulmasını tavsiye etmektedir.» Bunun yerine Bolşevikler, işçi sınıfının hareketinin yararına olarak, «Kafkasya'da milli farklılıkların üstünde demokrasinin birliği» çağırısı yapıyordu.
4. Yerel dilde eğitim gereğini kabul eden Bolşevikler, eğitimi milli organların denetimi altına sokma çabalarına karşıydılar : «Tüm eğitim Kafkasya Seim'i ve yerel özerk idarenin ellerinde yoğunlaşmalıdır.»³⁸

Bu beyanat yine Müsavatçıların beklentilerini karşılamayı başaramamıştı, ancak kullanılmayacak kendi kaderini tayin hakkının muğlaklığı Bolşevik yanlısı tutumlarının devamını sağlamıştı. Müsavat'ın önderleri bu mutlaklığı, Bolşeviklerin zayıflığı veya uzlaşma için seçenekleri açık tutma çabası olarak değerlendiriyorlardı. Bolşevikler Bakü'de kısıtlı bir desteğe sahipti, bu destek Transkafkasya'nın geri kalan kesiminde daha da azalıyor, dolayısıyla destek karşılığı taviz vermek durumundaydılar. Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesi daha sonraki olayların da göstereceği gibi, boş yere Müsavatçıları rahatsız etmiyordu. Bölgede hakim olmak için Bolşevikler Azerbaycanlılara dayanmak zorundaydılar. Bu hesapların ötesinde, Müsavatçıların güvenine neden olan, bazı belirtilerin ufukta gözükmesiydi, giderek sendeleyeyen Rusya, Türkiye'nin giderek yükselen sesi karşısında Transkafkasya üzerinde pek söz sahibi olamayacaktı. Müsavat saflarında Osmanlı yanlısı tutum, 1917 Sonbaharında hızla geliyordu, savaş aleyhtarlığı da bunun açığa vuruluş yollarından biriydi.

26 Ekim, Bolşeviklerin Petrograd darbesinden bir gün

sonra Bakü'de birleşmiş Müsavat'ın ilk kongresi toplandı. Toplantının Kerenski rejiminin yıkılmasına en önemli tepkisi özerklik konusunda bastırmak şeklinde olmuştu. Azerbaycanlı partinin, bu esnadaki programı, geleceğe bakışını yansıtıyordu :

- 1) Rus devletinin idari yapısı, milli - coğrafi temelden hareketle kurulmuş federal cumhuriyetlere dayanmalıdır.
- 2) Devletin anayasası konuşma, basın, vicdan, meclis, dernek ve grev özgürlüklerini güvenceye almaya ilaveten aşağıdaki hususlarda da güvence vermelidir : federal cumhuriyetler sisteminin ihlal edilmezliği, iş kanunlarının her yerde eşit uygulanması, tarım problemlerine her özerk birimin kendi şartları doğrultusunda çözüm getirilmesi,
- 3) Belirli bir bölgesi olan, yani Rus devleti içinde bir bölgede çoğunluğu oluşturan, her millete özerklik hakkı verilmelidir. Partinin görüşüne göre, Azerbaycan, Türkistan, Kırgızistan ve Başkır gibi Türk halklı bölgelere coğrafi özerklik tanınmalıdır. Volga ve Kırım Tatarlarına ve diğer Rusya Türklerine kültürel özerklik tanınmalıdır. Parti kendini, kendi özelliklerini talep edebilecek olan Türk olmayan dindaşlarına karşı sorumlu saymamaktadır.
- 4) Belli bir bölgede oturmayan milletlere milli ve kültürel özerklik tanınmalıdır.
- 5) Coğrafi ve milli özerk birimlerin her ikisinde de yasama kendi temsil organlarına bağlı olmalıdır.
- 6) Devlet organlarında temsil edilen özerk birimler, ortak hedef ve talepleri sözkonusu olduğunda birlikte hareket edebilme hakkına sahip olmalıdırlar.³⁹

Programın diğer kısımları özerk cumhuriyetlerle, merkezi hükümet arasındaki ilişkinin ne olacağı konusuna değiniyordu. Merkezin otoritesi savunma, dış politika, para tedavülü, demiryollarının yönetimi, posta servisi gibi ortak konularla sınırlandırılmıştı. Merkezi hükümet bu işlevleri yerine getirirken, kendi işlerinde tamamen serbest, özerk cumhuriyetlerin temsilcilerinin oluşturduğu bir meclisin denetiminde bulunacaktı. Yasama erki, yerel yönetim, hukuk ve eğitim sistemleri her cumhuriyetin kendi yürütme alanına dahil olacak ve seçimle gelen yürütme organlarıncadan denetlenecekti.⁴⁰

Rus devletini yeniden inşa etmeye yönelen bu büyük proje içinde bir nokta, Müsavat içinde halen devam eden

tartışmalar açısından önemliydi. Sonunda, Bakü'nün, arazi mülklerinin sınırsız kamulaştırılmasını isteyen kademlileri, eski Adem-i Merkeziyet üyeleriyle uzlaşarak, tarım reformunun yerel koşullara uygun olarak yürütülmesini kararlaştırmışlardı. Ancak partinin sağ kanadının durumu gözönünde bulunduruluyordu. Hükümet köylülere dağıtacağı toprakları para karşılığı satın alacaktı.

Gence toprak sahiplerine bu büyük tavizi veren Bakü'lü Müsavatçılar, diğer taraftan Bolşeviklerle uzlaşma yönünde yeni adımlar atmaktan da geri durmuyorlardı. Petrograd'daki son gelişmeler üzerine beyanatta bulunmaktan kaçınan Kongre, bu işi başında Resulzade'nin bulunduğu Merkez Komitesi'ne bırakmıştı. Bu arada yeni rejimin milliyet sorunu üzerine yayınladığı ilk bildiri gerçekten cesaret vericiydi. Üzerinde Lenin ve daha sonra Milliyetçilik İşleri Vekaletine başkan olacak olan Stalin'in imzaları bulunan ve Halkın Temsilcileri (komiserleri) Konseyi'nin (Sovnarkom) 2 Ekim 1917'de yayınladığı Rusya Halklarının Hakları Bildirgesi halkların eşitliğinden ve «bağımsız devletler kurmak üzere ayrılma haklarından» söz ediyordu.⁴¹

Genel ilkeler üzerine bu bildirinin yayınlanmasından kısa bir süre sonra, 1917 Aralık başında Sovnarkom «Rusya'nın ve Doğu'nun Tüm Ezilen Müslümanlarına» seslenen bir tebliğ yayınladı; bu tebliğ dinsel ve ulusal duygulara hitap ediyor, bir yandan da Avrupa sömürgeciliğine çatıyordu;

Rusya Müslümanları, Kırgızlar, Sibiry ve Türkistan'ın Sartları, Transkafkasya Türkleri ve Tatarları, Çeçenler, Kafkasyalılar, camileri ve ibadethaneleri yıkılan, inanç ve adetleri Çarlar ve Rusya'nın zalimleri tarafından ayaklar altında ezilen insanlar, bundan sonra inanç ve adetleriniz çiğnenmeyecek, ulusal ve kültürel kurumlarınız serbest olacak ve kimse onlara dokunamayacak. Milli hayatlarınızı özgürce örgütleyebilirsiniz. Bu sizin hakkınızdır. Haklarınızın, tüm Rus halklarının hakları gibi Devrimin ve onun İşçi, Asker ve Köylü Sovyetleri gibi organlarının koruması altında olduğunu bilmelisiniz. Doğu'nun Müslümanları, İranlılar, Türkler, Araplar, Hindular, Avrupa'lı soyguncular tarafından canları, malları, vatanları, özgürlükleri koz haline getirilen, bugünkü savaşı

başlatılan yağmacılar tarafından toprakları gaspedilenler, bayraklarımız dünyanın tüm ezilen uluslarının özgürleşmesi için yükseliyor.⁴²

Bu bildiriye, Doğu sorunuyla halihazırda ilgili oldukları bilinen iki Bolşevik önderin de imzası bulunuyordu. Bunlardan birincisi, sömürge idaresiyle yönetilen halkların dünya çapında devrim için önemini sık sık vurgulayan Lenin'di, diğeri ise Gürcistan doğumlu, diğer Bolşevik önderler arasında Rusya'nın Avrupa'lı olmayan halklarına karşı en olumlu tavır içinde olan Stalin'di. Lenin hükümetinin ilk adımları, Müsavatçıların Bakü siyasetlerinde etkili olmuştu.

Kerenski hükümetinin devrilmesi haberi Bakü'ye bir gün sonra 26 Ekim'de ulaştığında şehir sovyetinde krizli bir durum yarattı. Sovyetin ilimli üyeleri olan Sosyal Devrimciler, Taşnaklar ve Menşevikler Bolşeviklerin şehri ele geçirmesini önlemeye çalışarak, Bakü'de en yüksek yetke olmak ve özel acil durum kararları almak üzere Kamu Güvenlik Komitesi'nin oluşturulması doğrultusunda oy kullandılar.⁴³

Buna karşılık, Bakü'lü Bolşevikler, yeni genişletilmiş Sovyeti toplantıya çağırdılar. Sovyet onların etkisine ve Şaumian'ın belagatine daha eğilimli olarak Lenin'in Sovnarkom'u lehine oy kullandı ve «Tüm İktidar Sovyetlere» sloganını benimsedi, ardından Kamu Güvenlik Komitesi'nin feshini istedi. Yine de 2 Kasım'da güçlerin devredilmesinde pratik sorunları görüşmek üzere toplandığında, genişletilmiş haliyle de olsa Sovyetin Bolşeviklerce yönetim altına alınmasının pek kolay olmayacağı anlaşıldı. Nihayet, son olayların hızlandığı bir süreç sonunda, uzun zamandır mayalanmakta olan Sosyal Devrimci Parti içindeki bölünme gerçekleşmişti. SD'lerin sağ kanadı Bolşevik darbeyi onaylamazken, sol kanat yeni devrimci hükümete tam destek veriyordu. Taşnaklar ve Menşeviklerle birlikte Sağ SD'ler, sovyeti terk ederek muhalefetlerini gösterdiler. Geri kalan kesim artık Bolşevikler ve onların sol SD müttefikleri denetiminde kendini yasal ilan ederek yine Şaumian başkanlığında yeni bir yürütme kurulu seçti.⁴⁴

Bu krizin ortalarında, Müsavat önce Kamu Güvenlik Komitesine katılmayı reddederek zımni olarak Bolşevikleri desteklediğini göstermişti. Ardından, 7 Kasım'da Parti'nin Bakü Konseyi, Geçici Hükümet'in devrilmesini, onu savaşın uzaması ve Rusya'nın milli azınlıklarının beklentilerini cevaplamadaki başarısızlığıyla suçlayarak onayladılar. Müsavatçılar, Bakü'nün durumuna ilişkin olarak, dolaylı olarak onları güçlendirecek bir dizi öneri sundular :

- 1) Hükümet tamamen demokratik olmalı ve her partinin gerçek genişliğine göre, milliyet ve parti bağlarını dikkate almaksızın devrimci demokrasinin temsilcilerini kapsamalıydı.
- 2) Bakü demokrasisi içinde yükselen çatışmanın Bolşevizmi ezme aracı olarak tasfiyesi, tüm demokrasinin hedefleri ve görevleri açısından en zararlı adımdır.
- 3) Demokrasinin Bolşevikleri yalnız bırakmayı amaçlayan taktikleri uygun bulunmaz ve bu yönü İşçi Sovyetleri ve Asker Temsilcileri tarafından terkedilmelidir.
- 4) Yeni bir Sovyet için, genel, eşit, doğrudan ve oransal seçme hakkına dayalı seçimlerin vakit kaybetmeden düzenlenmesi gerekir.
- 5) Müsavat Partisi, çatışmalara barışçı çözüm bulunmasını esas olarak kabul etmektedir. Bu yönde demokrasi tüm uzlaştırıcı yöntemlerini kullanmalıdır. Kamu Güvenliği Komitesi hareketi uzlaşma siyaseti açısından zararlıdır.⁴⁵

Müsavatın değerli desteğinin yanısıra Bolşevikler, Hazar ticaret filosu, işçi sendikaları ve şehir garnizonu gibi kesimlerin de onayını kazanmışlardı. Sovyet genel olarak Bakü'nün siyasal güç merkezi olarak kabul edilmişti. Muhtemel tek rakibi ise, Han Hoyski başkanlığında görevine devam eden şehir Dumasıydı. Ekim'in iktidar mücadeleleri sırasında дума seçimlerine sadece şehir merkezindeki seçmenler katılmış, halen resmi olarak belediye idaresine eklenmemiş olan endüstri bölgeleri dışta kalmıştı. Seçimler kesin bir çoğunlukla sonuçlanmamış, ancak Bolşevikler % 16'lık bir çoğunluk elde etmişlerdi. Diğer gruplar tektek değil ortak cephe halindeydiler. Müslüman Milli Partiler oyların % 25'ini, Sosyalist Blok (Menşevik ve SD'ler) % 24'ünü, Ermeni Milli Partileri ise % 20'sini toplamışlardı.⁴⁶ Sovyetin aksine, Bakü Duması hem «devrimci de-

mokrasiyi» hem de burjuvaziyi temsil ediyordu ve bu özelliği etkin bir şekilde çalışmasını engelliyordu. İlimli partiler kendi aralarında çok kötü bir bölünme halindeydiler ve Bolşeviklerin Dumada önemli bir rol oynamalarını engelliyemiyorlardı.

Şehir yönetiminin uğraşmak zorunda olduğu şeyler içinde acil ve siyasi olarak en kritik olanı, yükselmekte olan yiyecek kıtlığıydı. Durum Dağıstan'da Bolşeviklere karşı bir isyanın patlak vermesiyle daha da kötüleşti, bu olay dolayısıyla Bakü'nün buğday kaynağı olan Kuzey Kafkasya ile bağlantısı kesilmişti. Bakü Sovyeti Dağıstan'a karşı bir askeri sefer düzenlerken, Müsavat Dağıstanlıları özerklik mücadelesindeki müttefikleri olarak selamlıyordu. Bakü'de 9 - 12 Aralık tarihleri arasında toplanan Müslüman Örgütleri Bölge Konferansı, Dağıstan'la dayanışma içinde olduğunu bildirdi ve Kafkasyalılar ve Transkafkasya Türkleri'nin ortak milli meclislerinin oluşturulması çağrısında bulundu.⁴⁷ Bakü'de müslüman olmayanlar arasındaki, Dağıstanlılara karşı kızgınlık, yerli Azerbaycanlılara karşı yönelmişti. Öyle ki askerler müslüman evlere girip yiyecek istemeye başladılar. Buna karşı müslümanlar 12 Aralık'ta bir protesto gösterisi yaptılar. Kimisi silahlı binlerce kişi, bir toplantı düzenleyerek yağmacılık, şiddet, ev arama ve buna benzer şekillerde kendilerine gösterilen farklı davranışlardan şikayet ettiler. Kamu düzeni işine bakan sovyet komitesi ile bir toplantı yapan, önde gelen müslümanlardan oluşan bir temsilciler heyeti ise Çaparidze'den her zaman tekrarlanan şeyleri işitiyordu : «Siyasi önderliğimiz müslümanları ihmal etmemektedir, sadece müslümanlar kültürel açıdan nüfusun geri kalanından daha geridirler ve devrimci grupların onlar üzerinde etkisi yoktur.»⁴⁸ Bu iki ayrı dünyanın, devrimci çevre ve müslüman cemaatin, karşılıklı kaynaşmazlıklarının bildirilmesi idi. Bolşevikler böylece, devrimin yükselmesinde aktif bir güç olarak, müslümanların hesabını kapatıyordu.

12 - 13 Aralık'ta, Bakü sovyet seçimlerinde, Müsavatçıların ve Bolşeviklerin ilişkilerinde gerginlik belirtileri gö-

rülüyordu. Bu defa seçimler, yeniden çizilen sınırlar içinde değişikliğe uğrayan bir seçim sistemiyle yapılmıştı. Sonuçlar, Müsavat için hayal kırıklığıydı. Bolşeviklerin 51 sandalyesine karşılık sadece 21 sandalye kazanmışlardı. Taşnaklar 41, Sol SD'ler 38, ve sağ SD'ler de 33 sandalyeyle yine Müsavatın önündeydiler.⁴⁹ Seçimlerde yine başarısız olan Azerbaycanlıların tepkisi pek açık seçik olmadı. Bakü sovyeti toplantısında Resulzade şöyle diyordu: «Müsavat Partisi ilke olarak iktidarın sovyetlere devredilmesine karşı değildir. Ancak Bakü sovyeti demokratik bir seçimle gelmediğinden, Müsavat partisi onun yürütme komitesine girmeyecektir.»⁵⁰ Petrograd'da iktidarı ele geçiren Bolşeviklerin Azerbaycan'a özerklik verecek reformlara yönelmediği giderek açıklık kazanıyordu. Aksine, devrimci demokrasinin Lenin'in Sovnarkom'u çevresinde gerçekleştirilmesi teması sürekli tekrarlanıyordu. Özerklik konusunda söylenen tek şey ise bunun milliyetçiler tarafından yönetim alamıyacağıydı.⁵¹ Rejiminin merkezi iktidarı gevşetmek değil aksine güçlendirmek niyetini gösteren bir hareketle Lenin 18 Aralık'ta Şaumian'ı Kafkasya özel komiseri atadı, onun yerine de Çaparidze Bakü Sovyeti Başkanı oldu. Bu tarihten itibaren Müsavatçılar özellikle Gence'dekiler faaliyet alanlarını Bakü'den Transkafkasya siyasetinin daha geniş alanlarına kaydırmaya başladılar. Bölge giderek Rusya'dan ayrılma eğilimi gösteriyordu.

NOTLAR

- (1) Dimanshtein, c. 2, s. 53
- (2) Hovannisian, *Armenia*, s. 76 daki Ozarkom üyelerinin listesini kullandık. F. Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia* (New York and Oxford, 1951) s. 34 deki liste bundan çok az farklı.
- (3) Suny, *The Baku Commune*, s. 74.
- (4) S. Belen'ki and A. Manvelov, *Revoliutsiia 1917 goda v Azerbaidzhane: Kronika sobytii* (Baku, 1927), s. 27.
- (5) *Ibid.*, s. 26.
- (6) A. B. Kuran, *Inkilâp tarihimiz ve Jön Türkler* (İstanbul, 1945), s. 192-3.
- (7) Mirza-Bala, *Musavat*, s. 78; N. Keykurun, «Türk Ademi Merkeziyet Firkasının faaliyeti ve Musavat Partisiyle birleşmesi», *Musavat Bülteni* 4 (1962), 19-21.
- (8) K.P.Az., Institut Istorii Partii, *Bol'sheviki v bor'be za pobedu sotsialisticheskoi revoliutsii v Azerbaidzhane: Dokumenty i materialy, 1917 - 1918 gg.* (Baku, 1957), no. 1.
- (9) Ravasani, s. 248-51; Ibrahimov, s. 121-33.
- (10) K.P.Az., Institut Istorii Partii, *Bol'sheviki v bor'be*, no. 55.
- (11) Dimanshtein, c. 3, s. 340.
- (12) M. S. Iskenderov, *Iz istorii bor'by Kommunisticheskoi Partii Azerbaidzhana za pobedu sovetской vlasti* (Baku, 1958), s. 174-5. Ağa-malloğlu için bkz. Kh. Nâjafov, *S. Aghamalioghulunun İttimaisiyası va ateist qürüşləri* (Baku, 1968); G. İmart, «Un intellectuel azerbaidjanais face à la révolution de 1917: Samad aga Agamaly-oglu», *Cahiers du monde russe et soviétique* (1967), 528-59.
- (13) A.N.Az.S.S.R., *Istoriia*, c. 3, s. 59.
- (14) *Kaspiy*, no. 259 (1917).
- (15) Bkz. Mirza-Bala, *Musavat*, s. 155, İttihad tartışması konusunda bkz. K. Karabekir, *İstiklâl harbimiz* (İstanbul, 1960), s. 492; D. B. Guliev, *Bor'ba kommunisticheskoi partii za osushchestvlenie leninskoi natsional'noi politiki v Azerbaidzhane*, (Baku, 1970), s. 143-4.
- (16) Belen'ki, Manvelov, s. 36.
- (17) *Ibid.*, s. 35-6.
- (18) 1917 Rus Müslüman Hareketi için bkz. Dimanshtein, s. 287 ff.; A. Bennigsen and C. Lemerrier-Quelquajay, *Islam in the Soviet Union* (New York, 1967), s. 65-80.
- (19) Kongre tartışmasının detayları için bkz. Zenkovsky, s. 142-50.

- (20) Salikov'un konuşma metni için bkz. *Der Neue Orient*, no. 10 (1917), 527.
- (21) Rezulzade'nin konuşma metni için bkz. *İbid.*, s. 526-7
- (22) Bkz. *İbid.*, 526
- (23) Dimanshtein, s. 294
- (24) *İbid.*, s. 299, 304
- (25) Geçici programın metni için bkz. *İbid.*, s. 341-5
- (26) Belen'ki and Manvelov, s. 66
- (27) *Pervaja vsesoiuznaia konferentsiia istorikov marksistov*, s. 512'den alıntı.
- (28) G. Katkov, *The Kornilov Affair: Kerensky and the Break-up of the Russian Army* (London, 1980), s. 93-120.
- (29) Belen'ki and Manvelov, s. 66.
- (30) A. L. Popov, «Iz istorii revoliutsii v Vostochnom Zakavkaz'e», *Proletarskaia Revoliutsiia*, 7, no. 30 (1924), 117.
- (31) Suny, *The Baku Commune*, s. 140.
- (32) *İbid.*, s. 139.
- (33) Belen'ki and Manvelov, s. 174.
- (34) Popov, «Iz istorii revoliutsii v Vostochnom Zakavkaz'e», s. 131.
- (35) Geçici Hükümetin milliyet politikası için bkz. Dimanshtein, s. 56 f. f. ayrıca bkz. s. 50-1.
- (36) Lenin'in milliyet sorunu konusunda daha fazla bilgi için bkz. Pipes, s. 41-9
- (37) Dimanshtein, s. 26; A. Bennigsen and C. Lemerrier-Quelquejay, *İslam*, s. 67-8.
- (38) K.P. Az., *Bolshevik v Bor'be*, no. 172.
- (39) Mirza-Bala, *Musavat*, s. 85-6.
- (40) *İbid.*, s. 86, Müsavat kongresi için ayrıca bkz. M. D. Guseinov, *Musavat*, s. 30.
- (41) M. Florinsky, *Russia: A Short History* (New York, 1946), s. 452
- (42) Bennigsen and Lemerrier - Quelquejay, *İslam*, s. 82.
- (43) Bolşevik darbesi sonrasında, Bakü Sovyetindeki kriz konusunda bkz. Suny, *The Baku Commune*, s. 147 f.f.
- (44) *İbid.*, s. 163.
- (45) Belen'ki and Manvelov, s. 196.
- (46) *İbid.*, s. 181.
- (47) Popov, «Iz istorii revoliutsii v Vostochnom Zakavkaz'e», s. 136.
- (48) Suny, *The Baku Commune*, s. 188.
- (49) Bu sayılar, A. N. Az.S.S.R., *Istorika*, c. 3, s. 83'den alınmıştır. Belen'ki and Manvelov, s. 233'deki sayılar bunlardan çok az farklıdır.
- (50) Ia. Ratgauzer, *Revoliutsiia i grazhdanskaia volna v Baku* (Baku, 1927), s. 107.
- (51) Stepan Shaumian, *Izbrannye proizvedeniia* (Moscow, 1957-58), c. 2, s. 182-3.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TRANSKAFKASYA FEDERALİZMİ

Ayrılma Yolunda Transkafkasya

Transkafkasya'nın geri kalan kesiminde Bolşevik darbesine tepki, Bakü'de hakim olan tutumun tamamen karşıtı olmuştu. Kafkasların ötesinde gerçek güç odağı olan Tiflis'te, Menşeviklerin ağır bastığı Sovyet Bölge Merkezi, Bolşeviklere karşı çıkmış, karşı devrime yardımcı olmakla bu tutumunu göstermişti, hareketin başarı kazanması veya askeri güçle bastırılması ayrı bir konuydu.¹ Gürcü merkezinde kurulan Kamu Güvenlik Komitesi de çevreyi denetim altına alma konusunda Bakü'deki benzerinden daha başarılı olmuştu.

Gerçekte Sovnarkom, Bakü dışında Transkafkasya'nın hiçbir yerinde tanınmamış, bu durum da önemli siyasal ve yapısal sorunlara neden olarak bölgedeki idarecilerin aylarca başını ağırtmıştı. Müslüman olmayan belli başlı partiler için artık Rus merkezi hükümeti yok sayılmakla birlikte, yine de Rusya ile bağlarını iyice gevşetmek istemiyorlardı. Bu aşamada, Gürcü Menşevikler hala samimi olarak milliyetçiliğe karşıydılar. Devrimci bir üne sahip Noi Zhordania, Iraklı Tsereteli ve Nicholas Çheidze gibi kimselerin önderliğinde Rus menşevizminin nüvesini oluşturmaktaydılar ve geleceklerini Rus siyasal hayatı çerçevesi içinde görmekteydiler. Diğer yandan, Taşnakların Rus yanlısı tavırları devam ettiği gibi, Rus ordularının Osmanlıları tarihi Ermenistan'ın bazı bölümlerinden çıkarılmasıyla daha da güçlenmişti. Dahası, Kafkas dağlarının

güneyinde Rus varlığının sona ermesiyle Ermenilerin milli gayeleri yeniden gündeme geldi.

Menşevikler, Taşnaklar ve Sağ SD'ler, Rusya'ya sadık olmakla birlikte, Transkafkasya'lı politikacıların katılımı ve bölge yönetiminde sorumluluk almaları gerektiği tezinden hareketle Sovnarkom'un meşruiyetini reddediyorlardı. Bu durumun geçici olduğu, ancak Rusya'nın yasal hükümetini oluşturacak Kurucu Meclisin seçimine kadar devam edeceği ümit ediliyordu. Tiflis'te toplanan siyasal ve sosyal kuruluşlar, 11 Kasım'da, şimdilik bölgede Transkafkasya komiserliği veya Zakavkom adı altında geçici bir hükümet kurulması kararı aldılar.² Böylece, Transkafkasya'da da tüm Rusya'da olduğu gibi, bölgesel iktidar merkezleri oluşturma koşuşturmaları başladı. Geneide bu girişimler, bazı durumlarda Bolşevik darbesine karşı olumsuz bir tepki olarak gündeme gelirken,³ diğer bazı durumlarda da, 2 Kasım Rusya Halklarının Hakları Bildirisine olumlu bir cevap olarak karşımıza çıkıyordu.

Yeni Transkafkasya hükümeti, artık feshedilmiş olan öncülü Ozakom'un aksine, bölgedeki Bolşevik olmayan sol'un organı durumundaydı. Onbir üyesi, en önemli milli gruplardan ve onlara karşı gelen partilerden seçilmişti, siyasal olarak en deneyimli olan Gürcüler, stratejik noktaları tutmaktaydılar. E. P. Gegeckori hem Başkan, hem de Dış İşleri Komiseriydi; parti yoldaşı A. I. Çenkeli ise İç İşlerini yürütmekteydi. Bir Gürcü Sosyal Federalisti olan Sh. Alekseev - Mehtiyev Adalet Komiseri olmuştu. Üç Ermeniden Kh. Karikciyan (Maliye) ve H. Ohanyanyan (Kamu Hizmetleri) Taşnaklar, G. Ter-Gazanyan ise, Ermeni Sosyal Demokratların temsilcisiydi. Rus SD'leri D. Donskoy ve A. V. Neruchev sırasıyla Askerlik ve Tarım işlerinin başında bulunuyorlardı. Zakavkom'daki üç Azerbaycanlıdan hiçbiri Bolşeviklerin yanında yer alan Müsavat-Bakü kandanından gelmiyordu, fakat Gence'de, Parti Merkez komitesinde üye olan A. Kesmemmedov, Devlet Denetim Komiseri olarak görev almıştı. Ulaşımın başına gelen K. Malik - Aslanov, aynı zamanda eski bir Ozakom üyesiydi, Caferov

ise Ticaret ve Sanayi Komiseriydi, her ikisi de Müsavat ile yakın ilişkileri olan bağımsızlardı.³

18 Kasım'da açılış bildirisinde, Zakavkom, kederli bir tavırla şöyle diyordu: «Rusya ile elele yürüyen ve kaderini onunki ile birleştiren Transkafkasya halkları, tarihin bu önemli anında ilk defa kendilerini kaynaklarına terkedilmiş bulmaktadırlar. Kendi güçleriyle, yaklaşmakta olan ekonomik ve sosyal felâketleri savuşturmak üzere tedbirler almak durumundadırlar.»⁴

Zakavkom, niyetinin sadece Kurucu Meclis toplanana kadar iktidarda bulunmak olduğunu belirtmişti, eğer «Rusya'nın durumu gözönünde bulundurularak» toplanmasının imkansız olduğu anlaşılacak olursa, Kafkas cephesi ve Transkafkasya'dan Meclis'e seçilen vekiller grubuna tabi olacaktı. Zakavkom geçici olarak görevde bulunmasına rağmen, sadece açlık tehlikesi, mali çöküntü, ulaşımın aksaması gibi gündelik sorunları bertaraf etmekle yetinmeyeceğine, bazı temel reformlara girişeceğine dair söz vermişti. Bunlar arasında zemstvolaların kurulması, büyük toprak mülklerinin kamulaştırılması, «milliyetçilik sorununa eşitlikçi çözüm» getirecek tedbirlerin inşası gibi oldukça etkileyici bir dizi vaat yer alıyordu, ancak Zakavkom'un görevi süresince hiçbiri gerçekleşmeyecekti.⁵

Zakavkom'un kuruluşunun iki haftası içinde, 26 - 28 Kasım tarihleri arasında tüm Kafkasya'da Kurucu Meclis seçimleri yapıldı. Toplam 2.455.274 oy belli başlı partiler arasında şöyle dağılıyordu:⁶

Menşevikler	661.934
Müsavat	615.816
Taşnaksütyun	558.400
Müslüman Sosyalist Blok	159.770
SD'ler	117.522
Bolşevikler	95.581
Himmet	84.748
İttihad	66.504

Her 60.000 oy için bir sandalye sistemine göre, Gürcü Menşevikler 11, Müsavat 10, Taşnaksütyun 9, Müslü-

man Sosyalist Blok 2, Bolşevikler, SD'ler, Himmet ve İttihad ise birer sandalye kazanmışlardı. Seçim sonuçları, özellikle iki partinin güçleri konusunda açıklayıcı olmuştu. Transkafkasya'da toplam oyların % 4'ünü alan Bolşevikler, 111.050 oyun 22.276'sını alarak en önde geldikleri Bakü dışında hiçbir yerde yaygın bir destekten bahsedemezlerdi. Diğer yandan, bölgenin ikinci büyük oy gücüne sahip Müsavat'ın da Müslüman cemaat üzerinde, Taşnak-sütyun'un Ermeniler üzerinde veya Menşeviklerin Gürcüler üzerinde sağladıkları tekeli hakimiyete benzer bir denetimi olmadığı görülmüştü.⁷ Azerbaycanlılar, beklenmedik ölçüde siyasal farklılaşma göstermişlerdi, en güçlü partilerinin aldığı oylar, % 63'ü geçmiyordu. 1917 Sonbaharında ortaya çıkan ve Rus SD'lerin yerel karşılığı olan Müslüman Sosyalist Blok, oldukça iyi bir Müslüman oya ulaşmıştı. İbrahim Haydarov ve Aslan Bey önderliğindeki Blok, Rus örneğine benzer bir şekilde gevşek bir yapıya sahip köylülük arasında destek bulmaya yönelik bir partiydi. İttihad, Müslüman partiler arasında dördüncü gelmekle birlikte, (Müslüman oyların % 8'ini almıştı) bazı bölgelerde önemli köylü desteğine ulaşabilmişti. Bakü **uezdinde** oyların % 77'sini alması ise büyük bir zafardı.⁸ Oylardan, genel olarak Azerbaycanlı seçmenlerin ezici bir çoğunlukla olmasa da Müsavatın coğrafi özerklik programını halen sıkı bir biçimde destekledikleri sonucu çıkarılabilir. Ayrıca, Rusya ile bağların gevşemesi beklentisinin Azerbaycanlılara, Ermeni ve Gürcülere olduğundan daha çekici geldiği de aşikârdı.

Rusya'da ilk demokratik seçimleri kazanan vekiller, yasama görevlerine başlama şansı bulamadılar. SD çoğunluğu, Bolşeviklere pek dostça duygular beslemeyen Kurucu Meclis, Sovnarkom'un iznini beklemek niyetinde değildi. Ancak Meclis Sovyetlere tabi olmayı reddedince, 5 Ocak 1918'de ilk toplantısının ardından Lenin tarafından zorla dağıtılması emredildi, böylece Rusya'da parlamenter demokrasinin kurulması ümitleri de suya düşmüş oldu.

Kolaylıkla tahmin edilebileceği gibi, Bakü ve Trans-

kafkasya'nın geri kalan kısmının bu olaya tepkileri yine değişik olmuştu, Bakü Sovyeti 23 Ocak'ta Sovnarkom'un hareketini onaylayan Bolşevikler lehinde oy kullanmıştı.⁹ Başlangıçta Meclisin dağıtılmasını kınayan Müsavat, daha sonra kararsızlık içinde de olsa Bolşevikleri destekledi. Öyle görünüyordu ki, Bolşevikler iktidara geldiklerinden beri, giderek daha olumlu bir federalist yaklaşım geliştiriyorlardı. Rusya'nın hızla dağılma eğiliminde olduğu gerçeğiyle yüzyüze gelen Lenin, artık Milli Cumhuriyetler Federasyonunu bu süreci durdurma ve geri çevirme aracı olarak görmeye başlamıştı.¹⁰ Bu, iki zor müttefiğin ortak tavır aldığı son olaylardan biriydi. Kısa bir süre sonra, Transkafkasya parlamentosu sorunu gündeme geldiğinde, Müsavatçılar ve Bolşeviklerin yolları, bir daha birleşmemek üzere ayrılacaktı.

Kurucu Meclisin dağılması, Gürcü Menşeviklerin gözünde Transkafkasya ve rakipleri olan Bolşeviklerin idaresindeki Rusya arasındaki son bağın da koparılması demektir. Onların sevkiyle, Transkafkasya vekilleri, Zakavkom'un Kasım bildirisinde koyduğu kayıtlar çerçevesinde, bölge üzerinde hakimiyetin kime ait olacağı konusunu karara bağlamak üzere Tiflis'te toplandı. Bölgesel bir temsil organı çağırısı, tarihsel olarak Transkafkasya halklarının birliği düşüncesine bağlanıyor ve 1905'deki «Kafkasya Kafkasyalılarıdır» sloganını yankılıyordu. Bu tür bir yasa organının ilk savunucuları olan Gürcü Sosyal Federalistler, adının Seim olmasını önermişlerdi, bu, Rusya içinde bir zamanlar farklı bir konuma sahip Polonya parlamentosunu hatırlatan bir terimdi. Seim oluşturulmasını, 1905'den sonra değişik zamanlarda Almanya ve Osmanlı topraklarındaki Gürcü mülteciler, Kerenski rejiminin son günlerinde Bolşevikler gibi çok değişik gruplar talep etmişlerdi. 1918 Şubat'ında Seim oluşturulmasına en şiddetle karşı çıkanlar ise yine aynı Bolşeviklerdi, artık onu, Transkafkasya'yı yeni Sovyet Rusya'dan koparma yolunda bir adım olarak görüyorlardı. Tiflis'te başlattıkları protesto kampanyası o derece çığırından çıktı ki, yerel otorite-

teler gazetelerine kapanma emri vermek zorunda kaldılar. Diğer taraftan ayrılıkçılığa karşı olan göstericilerle Menşevik milis arasındaki kanlı çatışmalarda bazıları canlarından oldular.¹¹

Menşeviklerin Seim kurulması önerileri, Taşnaklar ve SD'lerin de muhalefetiyle karşılaştı, Müsavatçıların desteği olmasa, Transkafkasya parlamentosu, hiç gerçekleşmeye-bilirdi. Ayrıca genellikle Gürcü yoldaşlarının rehberliğinde hareket eden Himmet - Menşeviklerden de destek gelmişti. Azerbaycanlı Menşevikler, Nerimanov'un, Kurucu Meclis'i «Duma'nın kılık değiştirmiş hali» olarak ithamına ve Sovnarkom'un yasallığını tanıma çağrılarına pek kulak asmamışlardı.¹² İki oy fazlayla, çoğunluğun kurulması kararı aldığı Seim'in açılış toplantısı 10 Şubat 1918'de Tiflis'te yapıldı.

Seim'e üyelik, Kasım seçimleri esas alınarak, Kurucu Meclis üyeliği için istenilen oyların üçte bir oranına indirilmesi şartına bağlandı. Bu sistemle birlikte, büyük partilerin sandalye sayısı üç katına çıkarken, daha önce yeterli oy alamayan küçük partiler temsil imkanı buluyorlardı. Sonuçta, Gürcü Menşevikler 33, birkaç Müslüman Bağımsız Grubu üyesinin de dahil olduğu Müsavatçılar 31, Taşnaklar 27, Müslüman Sosyalist Blok 7, SD'ler 5, Himmet - Menşevikler 4 ve İttihadçılar da 3 Seim üyeliği kazanmışlardı. Ayrıca, Kasım seçimlerinde oyları asgari sayının altında kalan Kadetlerin Transkafkasya şubesi ile iki Gürcü Partisi, Milli Demokratlar ve Sosyal Federalistler de Seim'de birer üyelik sahibi oldular.¹³

Seim kurulduğu andan itibaren birdizi ikilemle karşılaşmıştı: Transkafkasya'nın Rusya'ya karşı konumu nasıl tanımlanacaktı? Transkafkasya'nın Sovnarkom'u boykot ettiği ve artık demokratik Rus cumhuriyetinin mevcut olmadığı şu anda Rusya nedir? Bunlara paralel olarak Transkafkasya parlamentosunun yetki alanına ilişkin sorular da vardı: Tüm görevlerin içinde en önemlisi, Kafkas cephesinde mevcut düşmanlık havasına son vermek olduğuna göre, Seim ne sıfatla Rusya ile görüşmelere gire-

cekti? Kendi başına egemen bir organ olarak hareket edebilir miydi ki, bu tür bir tutum Rusya'dan yasal olarak ayrılmak anlamına geliyordu?

Seim'deki tüm gruplar içinde, siyasal beklentiler açısından en cesur olan küçük Gürcü partisi Sosyal Federalistlerdi. Onlara göre Seim'in kurulması, Rusya'dan ayrılma sürecinde bir aşamaydı, bu süreç, içlerinde Transkafkasya federal cumhuriyetinin de bulunduğu bağımsız ulusal devletlerin oluşmasıyla sona erecekti.¹⁴ Buna karşın diğer partilerin bildirileri oldukça muğlak, ihtiyatlı ve çelişik özellikler taşıyordu. Barış ve egemenlik gibi önemli konularda anlaşmazlıklar olması ise Seim'in ilerki çalışmalarının etkinliği açısından pek hayra alâmet değildi.

Gürcü Menşeviklerin sözcüsü Zhordania, Transkafkasya'nın bağımsızlığından çok Bolşevik Rusya ile bağıntıyı kesmekle ilgileniyor görünümündeydi. Bolşevikleri, barış görüşmelerinde ve daha sonra Brest - Litovsk'da Ruslara teslim olmakla suçluyordu. Transkafkasya Osmanlılarla kendi barış görüşmeleri yapacaktı. Zhordania, Seim'in Transkafkasya'nın inşasına girişmesi önerisinde bulunuyordu, bu cumhuriyet etnik dağılıma karşılık gelen ve küçük kantonlardan oluşan bir sisteme dayanacaktı.¹⁵

Ermeniler için Gürcülerin bu görüşleri fazlasıyla ayrılıkçıydı. Taşnakların parlamento grubunun büyük bir kısmı, Bakü dışından, gelecekteki Rus demokrasisine sadakatle bağlı kesimden geliyorlardı. Taşnaksütyun adına konuşan, H. Kaçaznuni Osmanlı Ermenistanının özerkliğini güvenceye alan bir barış, Transkafkasya için ise kantonlardan ziyade milli olarak homojen vilayetlere dayalı bir federal sistem öneriyor, gerçek sosyalist unsurlardan oluşan bölgesel bir hükümet talep ediyordu. Bu son nokta, Müsavatın gelecekteki Transkafkasya hükümetinin dışında tutulması anlamına geliyordu.¹⁶

Müslüman vekiller arasında da, Rusya ile gelecekte ilişkisinin ne olacağı konusunda fikir birliğine varılamamıştı. Gence'li Müsavat önderlerinden Dr. Ağazade, geleneksel Rus merkezîyetçiliğini, zamanı geçmiş ve iflas et-

miş olmakla itham ediyordu. Gelecek, ulusların kendi kaderini tayin yönünde ilerleyecekti ve bu hedefe coğrafi özerklik programıyla ulaşılabilirdi. Rusya'dan ayrılma konusuna değinmeyen Müsavat bildirisi, Seim'i Kurucu Meclis'e benzer şekilde egemen bir güç olarak tanıyordu. Seim herşeyden önce, hızla, «tarımsal problemin çözümü için olduğu kadar, diğer sosyal ve ulusal problemlerin de halledilmesi için, olmazsa olmaz koşul olan barışın sağlanmasına çalışmalıydı.¹⁷

«Özerklik, fakat ne tür bir özerklik?» sorusu etrafındaki ayrılıklar, Müslüman politikacılar arasındaki bölünmeyi sürdürüyordu. İttihadçı Yakub Mir Mehtiyev, grubunun Rusya'dan her ne şekilde olursa olsun ayrılmaya her zaman karşı olduğunu belirtmişti; demokratik bir cumhuriyet halinde örgütlendiğinde Rusya, etnik ve dini azınlıklara, kendi okul, tiyatro, müze ve üniversitelerini yönetmek üzere konseyler kurma hakkı verecekti. Rusya'nın içinde bulunduğu krizli dönem gözönünde bulundurulduğunda, pan - İslamistler şimdilik, geçici de olsa, Seim'i Transkafkasya'daki en yetkili organ olarak kabul ediyorlardı.¹⁸

Mart Olayları

1917 sona ererken, Transkafkasya'nın durumunu belirleyen Bakü ve Tiflis'in siyasal hayatı değil, Türkiye'nin doğusunda yaşanmakta olan süreçti, yani Rus Kafkas cephesinin çökmesi. Devrimci propagandanın etkisi altına giren asker kitleleri evlerine dönerken, Rus cephe kumandanlığı, boşalan yerleri milliyet esasına göre yerel birimlerle doldurma kararı verdi. Bu tedbirin pratikteki askeri yararı sınırlı kalmakla birlikte, uzun vadeli siyasal sonuçlar doğurmuştur. Osmanlı istilasından en çok korkma durumunda olan Ermeniler, ilk milli birlikleri oluşturdular, kumandanları ünlü General Ozanyan Andranikti. Ardından, General I. Z. Odeshelidze emrinde Gürcü birlikleri kuruldu. Transkafkasyalı Hıristiyanlar bu girişimlerinde o zamana kadar Rus cephesiyle meşgul olan Osmanlı ordularının bu

cephede rahatlayarak Mezopotamya'da İngilizlere karşı harekete girişmesinden korkan İngiliz, Fransız ve Amerikan konsolosluk ve askeri temsilcilikleri tarafından destekleniyorlardı.¹⁹ Müttefiklerin Kafkas cephesini hareketlendirme planlarında, Osmanlılara karşı dövüşmek üzere müslüman birlikleri kullanmayı düşünmemeleri oldukça anlaşılabilir bir şeydi. Osmanlıların Transkafkasya üzerine yürümeleri ihtimali, Ermenileri endişelendirirken, cemaatlar arası gerginliğin arttığı bir ortamda Ermenilerin silahlandığını görmek te Azerbaycanlıları huylandırıyordu.

1917'de Azerbaycanlı önderler, Rus yönetiminin en zararlı yan ürününün bir çarlık rejimi siyaseti olan müslümanları askerlikten muaf tutmak olduğunu iddia etmeye başladılar. Monarşinin yıkılmasının hemen ardından, Rusya müslümanları, askeri eğitim gören hıristiyan komşularına karşı mağdur durumlarını bertaraf etmek üzere kendi askeri birliklerini kurma izni için müracaata başladılar. Kerenski kabinesi, Eylül sonuna kadar kararı ertelediği gibi, gerekli malzemeyi de bu tarihten sonra sağladı. Ancak, geçici hükümetin düşüşünden sonra Transkafkasya'da müslüman askeri birlikleri kurmaya başladı. Bunlar da Gürcü ve Ermeni benzerleri gibi kendi milli konseyleri nezaretinde örgütleniyorlardı. Müslüman milli birliklerinin nüvesini Petrograd'dan getirilen Vahşi Bölüğü Tatar Süvari Alayı oluşturuyordu. Genel komuta General Şihlinski'ye verilmişti. Subaylar ise dağılmakta olan Rus ordusunda bulunan müslümanlar idi. Dahası 1917 sonbaharında, Bakü Harp Okulunda yerli subaylar yetiştirilmeye başlandı.²⁰ Ancak, Azerbaycanlılar halen yeterli silaha sahip değillerdi ve Kafkas Cephe komutanlığı da Bakü Sovyeti de onlara silah vermeyi reddediyordu. Sovyet, askeri güçlerin etnik değil, sınıf temeline göre örgütlenmesi ve güvenilir işçiler arasından seçilmesi gerektiğini savunuyordu.²¹ Sonunda, çoğu Bolşeviklerin etkisi altında kalan savaş yorgunu Rus askerleri, Azerbaycanlıların silah kaynağı oldu. Silahsız Azerbaycan birlikleri bazen tehdit, bazen de gerçekten zor kullanarak Müsavat ile Bolşevikler arasındaki

gerginliği şiddetlendirmekteydiler. 1918 Ocak ayında Ruslar'dan silah gaspetme hareketi, «Şamhor Kıyımı» diye bilinen geniş ölçekli bir çatışmaya neden oldu. Bu kez Tiflis'li otoritelerin de onayıyla, Azerbaycanlılar silahların Bolşeviklerin eline geçmesini önlemek amacıyla bir askeri birlik trenini Tiflis - Bakü demiryolu hattındaki Şamhor istasyonunda durdurmuşlardı. Askerlerin silahlarını teslim etmeyi reddetmesi üzerine saldırıya geçen Azerbaycanlılardan bine yakını hayatlarını kaybetmişti. Azerbaycanlıların 'ateşle kutsanma' olarak değerlendirdikleri bu olay, onlara çok sayıda savaş malzemesi kazandırırken, Bakü Bolşevikleri arasında şok etkisi yapmış ve hiddetle karşılanmıştı.²²

Artık ellerinde daha fazla silah bulunan Azerbaycanlılar, kırsal kesimin denetimini ellerine geçirmeye yöneldiler, bu girişimleri zaman zaman taşradaki en etkin müslüman güç merkezi olan Gence Milli Konseyi tarafından düzenleniyordu.²³ Mugan Stepinde, yerli Azerbaycanlıların Rus göçmenlere karşı gizli kalmış düşmanlıkları şiddet olayları şeklinde patlak verdi, öyle ki Ruslar sonunda Bakü sovyetinin yardımını istemek zorunda kaldılar. Mart başında Vahşi Bölüğü askerleri, Bolşevik yanlısı Lenkoran garnizonunun silahlarını ele geçirmişler, Şemeka'da ise Azerbaycanlı başıbozuklar Bolşeviklerin malzemelerini gaspetmişlerdi. Aynı zamanda İmam Necmeddin Gotsinski emrindeki Dağıstanlılar, Bolşevikleri Petrovsk'dan çıkarmışlar ve Bakü'nün Rusya ile kara ulaşımını kesmişlerdi. Bu arada Müslümanlar ve Ermeniler arasında en önemlileri Eri van, Ardahan, Gence ve Karabağ'daki olaylardır.²⁴

Bolşevikler, işte bu koşullar altında yeni bir taktik ittifakı içine girdiler, fakat bu kez müttefikleri Taşnaklardı. Genelde, tüm milliyetçilere karşı olan Şaumian, «Bakü'yü Azerbaycan'ın başkenti yapmayı hayal eden» müslümanları diğerlerinden ayrı tutuyordu.²⁵ Azerbaycan'ın ismi, ise onun ağzında artık alaycı bir anlam kazanır olmuştu. Bolşevikler artık Bakü'lü Himmetçilere dahi güvenlerini yitirmişlerdi, bunun sonucu olarak, gelişmesi kösteklenen ör-

gütün tek varlığı kısıtlı yaygınlıkta bir gazeteyle sınırlı hale geldi.

Buna karşılık Bolşeviklerin Taşnaklara eleştirileri oldukça ılımlıydı, tabii Ermeniler de aynı üslupla karşılık veriyorlardı. Rus kadeti A. Bailov, devrim dönemi Bakü'süne ilişkin hatıralarında, Ermeni - Bolşevik ilişkilerini şöyle yorumluyordu.

Devrim boyunca Ermeniler kendilerini yokalmaktan koruyacak tek güç olarak gördükleri Rusya'ya bağlılık gösterdiler. Varlıklarını sürdürme içgüdüsü Bolşeviklere karşı koymamalarını söylüyordu, onlarla işbirliği yapmaları da aynı içgüdünün sonucuydu. Ermeniler, Bolşevik de olsa Rusya'nın yanında olacağız, ona karşı olan herhangi birinin yanında değil, diyeceklerdi. Başka bir deyişle, Bolşevikler halâ Ruslar, yani Türklerden daha iyiydiler.²⁶

Taşnaksütyun, Sovnarkom ile bağlantı kurma girişimlerinde bulunmuştu. Transkafkasya'nın siyasal durumuna ilişkin olarak ise Şaumian ve önde gelen Taşnaksütyuncular arasında temaslara başlanmıştı. Bir Ermenistan tarihçisine göre, Rusya'ya bağlılık Taşnaksütyuncuların komünizm nefretine ağır basıyordu.²⁷ Taşnak - Bolşevik anlayış, Bakü'de Ermeni politikacıların Menşeviklerle iyi geçinmeyi tercih ettikleri Transkafkasya'nın diğer bölgelerine oranla daha iyi işliyordu.

1918 Kış sonlarından itibaren, Bakü'lü müslümanlar Ermeni askeri birliklerinin varlığından giderek daha çok rahatsız olmaya başladılar. Kırsal kesimdeki durumun aksine, şehirdeki Azerbaycan kuvvetleri, iyi silahlanmış Taşnaksütyuncular karşısında zayıf kalıyorlardı. İşin ilginç yanı, cepheye hareket etmesi gereken bu Ermeni birliklerinin demiryolu hatları müslüman gruplar tarafından kesildiği için şehirde kalmalarıydı. Taşnak kuvvetlerin tahliyesi için yerli müslümanlar ve Ermeni milli konseyleri arasında yapılan toplantılar, Bakü'lü Müsavatçılar demiryolu trafiğini aksatanların denetimine sahip olmadığından sonuçsuz kaldı.

Şehrin müslüman sakinleri korku içinde ve nüfus dengesini değiştirecek boyutlarda şehri terketmeye başladı-

ğında Sovyet'teki Bolşevikler, durumu sakinleştirmek için kollarını dahi kısıpırdatmadılar.²⁸ Geçmişte yeni bir «Tatar - Ermeni» kıyımına dönüşmesin diye iç savaş çağrısı yapmaktan çekinirlerken, artık iki millet arasında çatışmanın kendi yararlarına olacağını düşünüyorlardı. Bu durumda Azerbaycanlılar Bolşevikler için daha tehlikeli olmakla birlikte halen askeri açıdan zayıftılar, ancak Taşnakların zaferi dahi Ermeni azınlığın sürekli yönetimiyle sonuçlanmazdı. Şaumian konuşmalarında artık şiddetli bir çatışmanın kaçınılmazlığından bahsetmeye başlamıştı. 15 Mart'ta «Bakü Sovyeti Transkafkasya'daki iç savaşın merkezi ve kalesi olacak» diyordu.²⁹ «Müslüman milliyetçi bey ve han partilerini» ve Zakavkom'u devrimin baş düşmanları ilan eden yine Şaumian'dı. Bu arada Seim içindeki anlaşmazlıklar ve yükselen milli çekişmeler Bolşeviklere cesaret vermekteydi. Kendilerini sonunda Bakü'nün, uzun vadede de tüm Transkafkasya'nın tek hakimi yapacak olan iç savaşa hazırlanıyorlardı. Lenin'in durumu ihtiyatla yumuşatma tavsiyelerine rağmen, Şaumian, kafasında bu planlarla Sovnarkom'dan fazladan savaş malzemesi talep etmişti. Yetenekli talebesinin düşünmeden hareket edeceğinden korkmuş olacak ki, Lenin, Şaumian'a şu öğütte bulunuyordu: «şimdiye kadar sadece emperyalistler arasındaki çelişkiler, mücadeleler ve çatışmalardan kendimizi sakındık. Bu çatışmalardan yararlanmayı bilmeli. Artık diplomasiyi öğrenmemiz gerekiyor.»³⁰

Azerbaycanlıların durumunun açığa çıkmasıyla, Taşnakları bir tehditten ziyade destek olarak görmenin güveni içindeki Şaumian, kesinliği diplomasiye tercih etti. Mart ortalarından itibaren Sovyet Bakü ablukasını kurmaya yönelik hareketleri başlattı. Lenkoran, Şemeka ve Mugan stepine gönderilen Sovyet kuvvetleri, buraları müslümanlardan geri aldılar.

Sovyet'in şehir içindeki saldırgan tutumu müslümanlar arasında gerginliği arttırmıştı. Nihayet patlama, Sovyet'in Bakü limanındaki Evelino gemisine binmekte olan Vahşi Bölüğü askerlerinin silahlarının alınmasını emret-

mesiyle 24 Mart'ta gerçekleşti.³¹ Müslümanlar bu olaya gece siperler hazırlayarak ve ertesi gün Bakü camilerinde protesto toplantıları düzenleyerek karşılık verdiler. Bu noktada Şaumian halen Nerimanov'un aracılığına olumlu yaklaşıyor, rahatlıkla milletler arasında bir kıyıma dönüşebileceğinden korktuğu «siyasi savaş»tan kaçınmak için barışçı bir çözüm aramayı öneriyordu.³² Azerbaycanlı politikacılardan oluşan bir heyet Çaparidze'yi ziyaret etti, ancak Sovyet askerlerinin ateş açması üzerine görüşmeler birden kesildi. Olayları duyduktan sonra Nerimanov'a telefon eden Çaparidze, «Önerilerinizi kabul ettik, fakat şayet Müslümanlar siyasi bir savaş çıkarırlarsa ne yapabiliriz?» diyordu.³³ Daha sonra Şaumian durumu «Süvari birliğimize yapılan ilk silahlı saldırıyı fırsat bilerek tüm cepheye saldırıya geçtik» diye açıklayacaktı.³⁴

Yaklaşık 10.000 Azerbaycanlı ve 6.000 Bakü Sovyeti askerinin karşı karşıya geldiği çatışmada, 4.000 veya üzerinde iyi silahlanmış Taşnakların tutumu çok önemliydi. Ermeniler başlangıçta tarafsızlıklarını bildirdiklerinden, Müslümanlar çatışmaya onları hesaba katmadan başlamışlardı. 31 Mart'ta ise, Sovyet kuvvetlerine katıldıklarını görecektiklerdi.³⁵ Bu güçlü ittifak önünde ezilen Azerbaycanlılar, ertesi gün ateşkes talebinde bulundular. «Müsavat Partisinin beyleri etrafında toplanan karşı devrimcilerin canice tasarılarını» şiddetle kınayan Devrimci Savunma Komitesi'nin Azerbaycanlılara verdiği ultimatomun koşulları şaşırtıcı derecede ilimliydi:

1 — Bakü Sovyetinin otoritesinin kayıtsız şartsız tanınması ve emirlerine tümüyle uyulması,

2 — Ermeni kuvvetleri ile birlikte, Vahşi Bölüğü ve diğer müslüman birliklerin geri çekilmesi,

3 — Bakü - Tiflis ve Bakü - Petrovsk demiryolu hatlarının yeniden açılması.³⁶

Bolşevik merkezizetçiliği ile ilk silahlı karşılaşmalarından, sonunda pek ağır bir şekilde cezalandırılmadılarsa da, Azerbaycanlılar zararlı çıkmışlardı. Ancak ultimatomun kabulünden sonra, olaylar trajik bir şekle dönüştü, Bolşevik-

lerin Taşnak müttefikleri şehrin müslüman mahallelerinde yağmalama, kundaklama ve öldürme hareketlerine giriştiler. Nerimanov, önsezilerinin korkunç bir şekilde gerçekleştiğine tanık olmuştu. Bu olayları tanımlarken sadece Taşnaklara karşı öfkesini açığa vurmuyor, aynı zamanda Müslümanlara karşı Bolşevik - Taşnak ittifakı konusundaki düşüncelerini de açıklıyordu :

Bolşevik olan bir müslümana dahi aman verilmedi. Taşnaklar, Bolşevikliğini tanımazlar, öncelikle müslümanları bu yeter diyorlardı. Onlara dostça davrananları öldürdüler, evleri soyup soğana çevirdiler... Bolşeviklik adı altında, müslümanlara karşı her türlü cinayeti işlediler, öyle ki, değil erkekler, hamile kadınlar dahi bunlardan canlarını kurtaramadılar.³⁷

Olaylar 2 Nisan gecesine kadar yatışmadı, Şaumian'ın hesaplarına göre üçbin kişi ölmüştü.³⁸ Hayatta kalan müslümanlar panik içinde şehri terk ediyorlardı. Milli konsey ve siyasal örgütleri kapatılmış, önderleri Gence ve Tiflis'e sürülmüştü.

Bakü olayları Seim'deki gerginliği iyice artırdı. Zakavkom'un iç işleri komiseri Romişvili, Bolşeviklerin Transkafkasya'da bir saldırı başlattıklarını bildirmişti, ancak karşı hareketlerden bahsetmemişti. Dahası, Menşeviklerin parlamento grubu, Bolşeviklerle «Bakü'ye dışardan saldıranlar» dediği Azerbaycanlı gerillaları aynı şekilde kınıyordu.³⁹ Bu açık tarafsızlık, Romişvili'nin Bakü'de «kardeşin kardeşi öldürdüğü kavgaya» son vermek üzere aracılık etmesini kolaylaştırıyordu. Ancak kolaylıkla tahmin edilebileceği gibi, Bolşevikler bu aracılık girişimini reddettiler. Devrimci Savunma komitesinin cevabı milliyet sorununa kesin olarak sınıf savaşı açısından bakışın tipik bir örneğiydi : «Herhangi bir barış elçiliği hiçbir amaca hizmet edemez. Bakü'de bir kardeş kavgası yoktu. Varolan ve halen devam etmekte olan, Bakü sınırlarının ötesinde, karşı devrimci bey ve hanlara karşı bir iç savaştır.»⁴⁰

Gürcülerin bu olaylara karşı tutumu, Azerbaycanlı ve killer arasında kızgınlıkla karşılanmıştı. Resulzade ve Safikurdski şayet Transkafkasya hükümeti Bolşevikleri Ba-

kü'den çıkarmak üzere gayret sarfetmezse, gruplarını Seim'den çekeceklerini bildirdiler. Sonunda Zakavkom, Gürcü ve Azerbaycanlılardan oluşan karışık bir kuvvet toplayarak, doğuya, Tiflis - Bakü demiryolu civarına gönderdi, bu esnada İmam Gotsinski'nin Dağıstanlı alayı kuzeyden şehire hareket etmişti. Kötü bir şekilde düzenlenmiş ve yeterince güçlü olmayan bu harekâtı geri püskürtmek, Bakü sovyeti birlikleri için güç olmadı, dahası bu karşı harekâtın başarısından sonra, Nisan'ın sonlarından itibaren, Sovyet Bakü guberniasının büyük bir kısmını da denetimi altına aldı.

Şaumian, 13 Nisan'da Sovnorkom'a verdiği raporda, «Bizim için bu kavganın sonuçları fevkalâde oldu» diyor, olayların tefsirini sevinçle şöyle bitiriyordu : «Bakü'de Bolşevik etkinliğimiz zaten mevcuttu, şimdi ise kelimenin tam anlamıyla duruma hakimiz.»⁴¹ Bu heyecan içinde, Şaumian 1905'de kendisinin çarlığı, Müslüman - Ermeni çatışmasından yararlanmakla suçladığını hatırlamıyor olsa gerekti. Azerbaycanlıların aksine, onun için herhangi bir benzerliğin mevcudiyeti sözkonusu değildi.

Bakü çevresindeki tehlike ortadan kalkar kalkmaz, Devrimci Savunma Komitesi, Taşnaklara ultimatomen koşullarının kendilerine uygulanacağını hatırlattı. Bu doğrultuda Ermeni Milli Konseyinden, birliklerini Sovyet kuvvetlerine katması, aramalar yapmaya, insanları tutuklamaya ve vergi toplamaya son vermesi istendi.⁴² Taşnakların itaat ettiklerini belirtir şekilde davranmaya başlamalarından sonra, Sovyet isteklerinin katı bir şekilde uygulanmasında ısrar etmedi, Bolşevikler bir etnik grupla daha sürdürmeye girmek istemiyorlardı, üstelik bu, ayakta kalmak için desteğine muhtaç oldukları bir gruptu. Bolşevikler şimdi geleneksel düşman ve rakiplerinin geri kalan kalelerini yıkmaya girişmişlerdi. İçlerinde bir Menşevik gazetesinin de bulunduğu burjuva basın organlarının kapatılması emredildi. Bir başka kararla, zaten Sovyet'in tekeline aldığı iktidar karşısında güçsüz kalan şehir duması dağıtıldı.⁴³ Ardından, 25 Nisan'da şehir ve gubernianın içine giren di-

ğer alanları denetimi altına alan, Bakü Sovnarkom'u adı altında yeni bir yürütme organı oluşturuldu. Bu Lenin hükümetinin yerel bir kopyasından başka bir şey değildi. Sovyet'te hala azınlıkta olmalarına rağmen, Bolşevikler Bakü Sovnarkom'unun 12 sandalyesinden 9'unu kazanmışlardı. Komiserlerin listesinde diğerlerinin yanısıra Şaumian (Başkan ve Dış İşleri Komiseri) Çaparidze (İç İşler), Nerimanov (Kamu Hizmetleri) ve Müslüman Sol SD (Ekinci) temsilcisi Mir Hasan Vezirov gibi tanınmış isimler de vardı.⁴⁴ Böylece ancak şimdi Azerbaycanlılar, Sovyet idaresindeki şehirlerinin yönetiminde sorumluluk yükleniyorlardı. Bu görevlere atanmalarını kısmen, katliam sonrası Bolşeviklerin müslüman halkla uzlaşma girişimleriyle, kısmen de Ermenileri dengeleme gereği duymalarıyla açıklamak mümkündür. Bakü müslümanlarının sesi olarak sadece Himmetçiler ile Adalet ve Ekinci gruplarının üyelerinden oluşan Müslüman Sosyalist Büro tanınmıştı ve Sovnarkom'un, Büro'nun müslümanların refah ve güvenliğine ilişkin taleplerini karşılama gayreti, Ermenileri gücendirecek noktaya gelmişti.⁴⁵ Yine de acılı müslüman kitleler Bolşevik jestlerine pek cevap vermiyorlardı. «Mart Olayları»ndan sonra Azerbaycanlılar artık özerklik yerine ayrılıktan bahsetmeye ve ümitlerini Rus Devrimi yerine Türkiye'nin desteğine bağlamaya başladılar.

Transkafkasya Federasyonu

Yeni Transkafkasya bölge hükümeti kurulur kurulmaz kendini savaş ve barış sorunlarının içinde buldu. Zakavkom Kafkas cephesinin yakınındaki en yüksek otorite olarak, Osmanlı kumandanı Vehib Paşa'nın Cephe Kumandanı General Przhevalski'ye sunduğu ateşkes önerisi konusunda bir tavır takınmak zorundaydı. Sonunda Transkafkasya komiserliğinin onayıyla, Rus ve Osmanlılar arasında 5 Aralık 1917 tarihli ateşkes anlaşması Erzincan'da imzalandı. Bu anlaşmaya göre Rus ordularının bulunduğu hat boyu sınır sayılacaktı, ayrıca Osmanlıların birliklerini Mezopotamya cephesine göndermeme şartı koşuluyordu.⁴⁶

Erzincan anlaşmasıyla, Transkafkasya siyasal hayatına Osmanlılar yeni bir etken olarak girdiler. Osmanlılar için Rusya'nın bölünmesiyle sadece 1914'ten beri değil, 19. yy. boyunca kaybettikleri toprakları da geri alma ümidi doğabilirdi. Rusya'da Türklerin yaşadığı toprakları fethetme fikri tekrar Enver Paşa'nın kafasını kurcalamaya başlamıştı, üstelik bu sefer bu topraklar Osmanlıların kaybetmeye başladığı «Arabistan'ın melûn çöllerine» karşılık olarak daha da önem kazanmıştı. İttihad ve Terakki Komitesi, Mart 1918'de Hasan Ruşenî yönetiminde özel bir Kafkas şubesi oluşturmuştu. Ruşenî gizli bir görevle Bakü'ye giderek Azerbaycan, Kuzey Kafkasya ve Türkistan'daki Osmanlı yanlısı unsurlarla bağlantılar kurdu, ayrıca, Bakü'de bir ajan ağı oluşturdu.⁴⁷ Daha genel bir çerçevede ise, İstanbul'daki aydın kesim ve Azerbaycanlı mülteciler bu yönde bir hamle içine girdiler. Ziya Gökalp bu fetih siyasetinin yararları üzerine yazıyor, Agayev, Rus müslümanları arasındaki milliyetçi hareketlerin Türk özelliklerinden bahsediyor, Hüseyinzade ise «Türklerin ülkesi» olarak adlandırdığı bölgesi, Transkafkasya üzerine konuşmalar yapıyordu. Ona göre bu bölge için üç seçenekten söz etmek mümkündür; bir Kafkas federasyonu, ayrı ayrı müslüman ve Gürcü devletleri veya bölgede Türklerin yaşadığı kesimlerin **hidiviyet** şeklinde Osmanlı devletine bağlanması.⁴⁸

Osmanlı diplomasisi halihazırda Transkafkasya'da bağımsızlığın ilan edilmesi yönünde bir strateji izliyordu. Bölgede, nüfusunun çoğu müslümanlardan oluşan zayıf bir devletin sahneye çıkması, Rusya ile komşulukla karşılaştırılamayacak kadar avantajlı bir durumdu. 14 Ocak 1918'de Vehib Paşa, resmi barış görüşmelerinde bağımsız bir Transkafkasya konusunda Zakavkom'un ağızını aramıştı. Ancak Zakavkom bu konuda oldukça isteksizdi, nitekim diğer Bolşevik olmayan hükümetlerle görüşmek üzere üç haftalık bir süre istedi.⁴⁹ Bu arada Transkafkasyalı önderler Vehib Paşa'nın davetini dikkate almamışlar ve Rusya ile büyük güçler arasındaki Brest - Litovsk barış konferan-

sına temsilci göndermemişlerdi. Oysa, Osmanlı generali bunların Transkafkasya hükümetini tanımak konusunda ellerinden geleni yapacağından emindi.⁵⁰

Zakavkom'un tavrını kararsız veya kaçamaklı bulan Osmanlılar, bir süre sonra baskı uygulamaya başladılar. Vehib Paşa, cephe gerisinde Ermenilerin Müslüman halkı katletmesine ilişkin bir protesto notunun ardından, ateşkes anlaşmasını ihlâl ederek, 12 Şubat'ta birliklerine ilerleme emri verdi. Sadece sembolik bir direniş gösteren Ermeni ve Gürcü birliklerine karşı Osmanlılar Erzincan ve Erzurum'a girdiler, ardından da Van, İspir, Kars ve Batum yönüne doğru harekete geçtiler.⁵¹ Bununla birlikte 23 Şubat'ta Vehib Paşa, kalıcı barış görüşmeleri konusunda Zakavkom'dan olumlu bir cevap aldı. Bu esnada Gürcü Menşevikler, bağımsız Transkafkasya ihtimali üzerine düşünmeye başlamışlardı bile. Üzerinde en önemle durdukları noktalardan biri ise, ileride kurulacak olan devlete müslümanların ne derece sadık olacağı ve gerektiğinde Osmanlılara karşı dahi onu savunmaya hazır olup olmayacaklarıydı. Seim'de sürekli yankılanan bu sorular, herkesin önünde değil de, Müsavat'ın çağrısıyla 1 Mart'ta toplanan tüm parlamento gruplarının temsilcileri önünde cevaplandırıldı. Alışılmadık derecede Azerbaycan siyasal önderliğinin düşüncelerini açıklayıcı mahiyette bir beyanatla Yusufbekov, müslümanların Türkiye'ye karşı savaşacağına düşünemeyeceğini söyledi. Transkafkasya devleti, Müsavatçıların ideali olmaktan uzaktı. Dahası, Rus ordusundaki dağılmanın Tebriz'de Bakü ve Gence'dekine benzer bir durum yarattığı bu dönemde pan - Azerbaycancı hisler yeniden canlılık kazanmaya başlamıştı. Müsavatçılar ülkenin İran'daki kısmı ve Dağıstan'ı da içeren Büyük Azerbaycan düşüncesini benimsiyorlardı; iki Azerbaycan arasındaki sınırı isteksiz bir şekilde ve birgün kaldırma ümidi içinde kabul etmişlerdi. Önemli bir nokta, Yusufbekov'un Türkiye ile birleşme seçeneğine karşı pek hevesli olmamasıydı. Zira, yüzyıllık bir Rus yönetiminin eseri olarak Transkafkasya, Türkiye'den daha gelişmiş durumdaydı. Yusufbe-

kov, «Nitekim Türkiye bu gerçeği biliyor ve bu konuda anlayışlı davranacağını bilmemizi istiyor» diyordu.⁵²

Müslümanların tavrı Gürcü'lerin bağımsızlık düşüncelerini küllendirdi, fakat Seim artık yaklaşmakta olan barış görüşmelerinin yasal sonuçlarından kaçamazdı. Ancak bulunduğu çözüm, diğer bir kaçamakla davranma örneği idi. Üstelik, kendi içinde de çelişikti. Transkafkasya, bağımsız bir devlet olarak belirlenmiyor, fakat Seim, kendinde yabancı bir devletle barış görüşmelerini sonuçlandırarak yetkiyi buluyordu.⁵³ Seim, anahatlar çerçevesinde, Osmanlılarla barışın kalıcı olması gerektiği görüşünü belirtiyordu. Sınırlar 1914 uluslararası sınırları olacaktı, ayrıca Transkafkasya delegasyonu Doğu Anadolu'nun ve özellikle Osmanlı Devleti içindeki Ermenistan'ın kendi kaderini tayin hakkını güvenceye almaya çalışıyordu.⁵⁴

Barış görüşmesi temsilci heyeti, bir diplomatlar ekibi değildi, üç Transkafkasya milletinin parlamento gruplarını temsil eden politikacılardan oluşuyordu. Başkanları Gürcü Akaki Çenkeli'ydı. Heyetteki Azerbaycanlılardan ikisi Müsavatçıydı. Bakü'den Hacinski ve Gence'den Kesmemmedov. Diğerleri ise, her partiden bir temsilciden oluşuyordu; Haydarov (Müslüman Sosyalist Blok), Mir Yakub Mehtiyev (İttihad), Elekbir Şeyhülislamzade (Himmet - Menşevik). Bu geniş heyet 12 Mart'ta deniz yoluyla Osmanlılarla görüşmelerin yapılacağı Trabzon'a doğru hareket ettiler.⁵⁵

Trabzon toplantısı, kendisini zayıflatan önemli bir diplomatik gelişmeden haberdar olunduktan sonra yapıldı. 2 Mart'ta Sovyet Dış İşleri Komiser Yardımcısı L. M. Karakhan, Zakavkom'a ertesi gün imzalanacak olan Brest - Litovsk Anlaşmasıyla Batum, Kars ve Ardahan ile birlikte, 1914'ten beri işgal edilen toprakların Osmanlılara geri verileceğini bildirmişti.⁵⁶ Böylece Zakavkom'un Brest - Litovsk konferansına katılma reddini Trabzon'da pahalya ödeyeceği açığa çıkmıştı. Bir süre sonra 10 Mart'ta, Vehib Paşa Transkafkasya'nın sözkonusu topraklardan çıkmasını talep etti. Bunun üzerine Seim'de Transkafkasya milletleri arasındaki bölünmeyi iyice su yüzüne çıkaran büyük bir

gürültü koptu. Ermeni ve Gürcüler bu talebin reddedilmesini isterken, Azerbaycanlılar kabulünü tavsiye ediyorlardı, Osmanlılar onların topraklarının hiç bir bölümünü talep etmediğinden bu tavrı takınmaları kolaydı. Han Hoyski, Trabzon görüşmelerini kısıtlı ve askıda kalmakla eleştiriyor, Seim'e Osmanlı Devleti'nin birçok defalar Transkafkasya'yı bağımsızlığını ilan etmeye teşvik ettiğini ve Zakavkom'un Brest - Litovsk'a temsilci göndermediğini hatırlatıyordu. «Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin şimdi bizi Rusya'nın bir parçası olarak kabul edip, Rusya'nın kabul ettiği koşullara uymamızı istemesinin mantıksız olduğunu iddia edemeyiz.»⁵⁷ Bu dakikadan itibaren, İttihadçılar da dahil olmak üzere Azerbaycanlılar, Transkafkasya bağımsızlığının baş savunucusu oldular. Pan - İslamistlerin tutumlarının izlediği gelişme karakteristikti, milliyetçiliğe karşı çıkmayı sürdürmekle birlikte, Azerbaycan Devleti kurmak üzere değil, sonuçta Osmanlı Devleti ile birleşmek üzere bir adım olarak Rusya'dan ayrılma görüşünü benimsiyorlardı. 25 Mart'ta, Seim'de tüm müslüman vekiller adına konuşan İttihadçı Mehtiyev, Transkafkasya bağımsızlık kararı almadıkça ilerki barış görüşmelerini desteklemeyeceklerini bildirdi.⁵⁸

Seim Trabzon'da zorlu bir mücadele içinde boğuşurken, Osmanlılar Brest - Litovsk Anlaşması koşullarının sağlanması konusunda ısrarlarını sürdürüyorlardı. Bu esnada, Müslüman üyelerinin Osmanlı şartlarının kabulünü tavsiye etmesiyle Transkafkasya delegasyonu içinde ayrılık ortaya çıkmıştı.⁵⁹ Ancak Kesmemmedov Osmanlılara terk edilecek topraklar içinde önemli bir istisnanın yapılması görüşündeydi ve bu doğrultuda Bakü petrol boru hattının uç noktası olan Batum'un Transkafkasya'da kalmasını öneriyordu, belli ki, Azerbaycan petrol endüstrisinin çıkarları Osmanlı taraftarı eğilimlerine ağır basıyordu.⁶⁰ Yine aynı temsilciler heyeti, görüşmelerin çıkmaza girmesi sonucu yeni bir çatışmanın gündeme gelmesi halinde Müslümanların Osmanlı dindaşları ile dövüşmeyi kabul etmeyecekleri konusunda Gürcü ve Ermeni dostlarını uyarılmışlardı.⁶¹

Gerçekte, Trabzon görüşmeleri boyunca askeri hareket devam etmiş, bu esnada Osmanlılar ilerleme kaydetmişlerdi. Cephe gerisinde ise özellikle Mart olaylarının verdiği hınçla müslüman çeteler Transkafkasya ordusunun Ermeni ve Gürcü ardçı birliklerini tahrip etmekteydiler. Öyle ki, 10 Nisan'da Çenkeli, sonunda ileride tekrar görüşmeler başlatmak üzere Brest - Litovsk koşullarını kabul ettiğinde Osmanlılar, Batum dışındaki toprakların büyük bir kısmının zaten ellerine geçtiğini belirtmişlerdi. Yine de Vehib Paşa şehrin teslimini istediğinde Transkafkasya'nın tepkisi şaşkıncı oldu. Bölgenin ileri gelenleri toplanarak bu talebi reddetme kararı aldılar. Müsavatçı önderlerden Rüstembekov, bu Karadeniz limanının Transkafkasya ve Azerbaycan için gerekli olduğu gerekçesiyle kararı destekliyordu.⁶² Seim, 13 Nisan'da Osmanlı aleyhtarı bir hava içinde toplandı. En önemli konuşmacı, 1917'de Petrograd Sovyetindeki konuşmasıyla ünlü Tsereteli, Brest - Litovsk Anlaşmasının Rus Devriminin ölüm fermanı olduğunu belirtti ve «arkadan vurulmasaydı» Transkafkasya ordusunun Osmanlılara başarıyla karşı koyacağını ileri sürdü.⁶³ Müsavat adına konuşan Rüstembekov, tavrını değiştirerek, savaştan yana tutumundan vazgeçmişti, ancak çatışmanın barışçı yollarla çözümlenmesi arzusundaydı.⁶⁴ Ancak bu önerinin Ermeni ve Gürcü konuşmacıların Müsavata yönelttikleri eleştirileri yatıştırdığı söylenemezdi. Sonunda müslüman olmayan çoğunluk, Osmanlılara savaş açma yönünde oy kullandı. Rusya'ya bağlılıkları yeniden canlanan Menşevikler de, Rus proletaryasına seslenen bir tebliğ yayınladılar. Tebliğ'de «Transkafkasya, Brest - Litovsk Anlaşmasını reddediyor, çünkü kabul etmek, Rusya'dan ayrılmak anlamına geliyor» deniliyordu.⁶⁵ Ertesi gün Seim'in Trabzon'daki heyeti Tiflis'e geri çağırması, Azerbaycanlı temsilcilerin protestolarıyla karşılaştı. Hacinski bunun savaş çıkarmak için barış görüşmelerini baltalamak olduğunu söylüyor ve «uluslararası ilişkiler tarihinde benzeri görülmemiş bir skandal» olarak yorumluyordu.⁶⁶ «İstanbul'a gidip, bizim için vazgeçilmez olan barışın sonuçlandırılması

yönünde son adımları atmak üzere» partisinden emir aldığı bildirerek kızgın bir şekilde delegasyondan çekildi.⁶⁷

Osmanlılar ve Transkafkasya arasındaki savaş sadece 8 gün sürdü. Osmanlılar Batum'u kolaylıkla almışlar, ancak Ermenilerin savunduğu Kars kalesinde durdurulmuşlardı. 22 Nisan'da Vehib Paşa barış görüşmelerini yeniden başlatmayı önerdiğinde, Seim bu sefer öneriyi sevinçle kabul etti.

Transkafkasya, barış görüşmelerinin bu ikinci raunduna tamamen egemen bir devlet olarak katıldı. Son Rusya'ya bağlılık gösterilerinden sonra bu çok keskin dönüş, Transkafkasya'nın siyasal hayatı için pek alışılmadık bir durum değildi. Seim, barış görüşmelerini ve yeni yasal kimliğini aynı günde, 22 Nisan'da kabul etti, bu uzun vadeli bir düşüncenin ürünü olmaktan ziyade, diplomatik bir yol olarak algılanmıştı. Bu arada kıdemli Menşevik vekillerden bazıları, anarşi ve kargaşa içinde boğulan Rusya'nın kendi anlık çıkarları için Transkafkasya'yı terkettiği yolunda eleştirilere başladılar. Mevcut durum, bölgenin bağımsızlığı yolunda yeni bir siyasal yönelme gerektiriyordu.⁶⁸ Gürcülerin tavrındaki bu değişikliğe en iyi açıklama Menşeviklerden değil, bir SD Gürcü'den geliyordu; I. Lordkipanidze'nin «barış görüşmelerine sadece Türkiye'nin değil, müttefiklerinin de katılmasını» bir güvence olarak görmesi, açıkça Almanları Osmanlılara karşı kullanmak ümidinden kaynaklanıyordu. «Son tahlilde bir noktayı daha gözönünde bulundurabiliriz: Şayet büyük güçlerin Bakü - Batum demiryoluna çok ihtiyaçları varsa, bizim için bağımsız bir devlet olarak yenilmiş olmak daha iyi olur, çünkü bu durumda kimse şartların ne şekilde değişeceğini bilemez.»⁶⁹

Gürcüler bağımsızlık konusunda Azerbaycanlılara katılınca, Ermeniler için başka seçenek kalmamıştı. Sonuçta ezici çoğunluk «Seim'in Transkafkasya'yı bağımsız, demokratik, federatif bir cumhuriyet olarak ilan etmesi» yönünde oy kullandı.⁷⁰ Ancak bu karar müslüman olmayanları pek heyecanlandırmamıştı.

Yeni Kafkasya Federasyonu hükümetini kurma görevini uzun zamandır bağımsızlık taraftarı olan Çenkeli yükledi ve ilk iş olarak Kars'ın boşaltılmasını emretti, ardından Seim'e kabinesini sundu. Bakanlıkların bileşimi Transkafkasya siyasi hayatında Azerbaycanlıların artan rolünü yansıtır nitelikteydi; 13 bakanlıktan 5'ine Azerbaycanlılar getirilmişti: Ulaşım - Malik Aslanov, Eğitim - Yusufbekov, Ticaret ve Endüstri - Hacinski ve Devlet Denetleme - Haydarov. 4 Gürcü, oldukça stratejik mevkilere getirilmişti; Dış İşleri - Çenkeli, İç İşleri - Ramişvili, Savaş - Georgadze ve Tarım - Khomeriki. 4 Ermeniden sadece biri Katisyan, önemli bir mevkiye, Maliye Bakanlığına atanmıştı. Sakıyan, Kaçaznuni ve Erzikyan ise sırasıyla İaşe, Kamu Hizmetleri ve Çalışma Bakanlıklarına getirilmişlerdi.⁷¹ Çenkeli'nin Seim'e bildirdiği temel görevler konusundaki taslakta şunlar yer alıyordu: 1 — Bir Anayasa hazırlamak, 2 — Cumhuriyetin sınırlarını belirlemek, 3 — Savaşa son vermek, 4 — Anarşi ve karşı devrimci güçleri bastırmak, 5 — Toprak Reformu yapmak.⁷² Pratikte ise, hükümet tüm çabasını barışı sağlamak yolunda harcayacaktı. Resulzade, Müsavat adına kabineyi candan kutlamış, ancak konuşmasında başbakanın listesinde eksik olan iki noktayı hatırlatmak gereği duymuştu. Bunlar, Transkafkasya'nın Dağıstan ile birleşmesi ve Bakü'nün yabancı ajanlar tarafından yönetimine son verilmesiydi.⁷³

11 Mayıs'ta barış görüşmeleri Batum'da, bu kez Osmanlı işgâli altında yeniden başladı. Transkafkasya delegasyonu yine 40 temsilcisiyle aşırı kalabalıktı, oysa bu temsilcilerin sadece 6'sı oy kullanma hakkına sahipti ve Hacinski ile Resulzade de bunlar arasında bulunuyordu. Konferans, görüşmelerin başladığı gün bağımsızlığını ilan eden Kuzey Kafkas Dağlılar Cumhuriyetinin temsilcilerinin de katılmasını kabul etmişti. Yeni devlet Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki alana yayılıyor, Dağıstan'ı da içine alıyor ve Dağıstan'ın uzun süre Azerbaycan'a katılması tartışılmışsa da, bu tarihten itibaren ayrı bir yol çizmiş oluyordu.⁷⁴ Asıl önemlisi, Batum'da gözlemci olarak bir Al-

man heyetinin bulunmasıydı. Bu heyetin başında ise Osmanlı İmparatorluğu'nda askeri ateşe olarak bulunan General Otto von Loslov vardı.

Osmanlı heyeti başkanı, Adalet Nazırı Halil Bey, bildirisinde her iki taraf arasında Brest - Litovsk'dan sonra «kan dökülmüş olduğundan», bu anlaşmanın koşullarının görüşmelere artık temel teşkil edemeyeceğini belirtmişti.⁷⁵ Halil Bey'in sunduğu barış anlaşması tasarısında yer alan Osmanlıların yeni toprak talepleri şu bölgeleri kapsıyordu: Tiflis guberniasının Ahalkelek ve Ahaltsik uездleri, Erivan guberniasının Surmalu, Aleksandropol uездleri, Eçmiyazın uездinin büyük bir kısmı ve Kars - Aleksandropol - Culfa demiryolu. Bunlara ek olarak Rusya İran'daki İngilizlere karşı askeri harekât için demiryollarını Osmanlıların kullanmasına izin verecekti.⁷⁶ Buna karşı Çenkeli, Brest - Litovsk koşullarında ısrar ediyor, ayrıca görüşmelere Almanya - Avusturya - Macaristan ve Bulgaristan'ın da katılmasını istiyordu. Halil Bey her iki isteği de reddetti. Bu arada, Osmanlı kuvvetleri taleplerini sağlamlaştırmak üzere Ermenistan'ın içlerine kadar nüfuz etmişlerdi.⁷⁷

Barış görüşmeleri çıkmaza girdikten sonra Batum Konferansı değişik bir nitelik kazandı, artık Transkafkasya'nın kaderini tayin edecek her türlü manevra ve entrikanın geri plandaki merkezi durumuna gelmişti. Bu arada, Kuzey Kafkasya ve Gürcistan'ın müslüman kısımlarından gelen temsilciler Türkiye ile birleşmek üzere Osmanlılara müracaat ediyorlardı. Bu isteğin yaygınlığını gözlemleyen von Lossov şöyle diyordu: «Türk propagandasının büyük zaferler olarak lanse ettiği Batum ve Kars'ın düşmesinden sonra, eğitimsiz müslüman kitleler arasında Türkiye'nin şan ve şöhreti giderek artıyor.»⁷⁸ Ardından Transkafkasya heyetindeki Azerbaycanlı temsilciler Halil Bey'in önerisini kabul edip bir kez daha ortak cepheyi bozdular. Ermeni nüfuslu bazı bölgelerin verilmesini, Transkafkasya'da Azerî çoğunluk oluşturmak açısından yararlı buluyorlardı. Dahası, nasıl Gürcü ve Ermeni meslektaşları Alman temsilcilerden destek bulmaya çalışıyorlarsa, aynı şekilde Hacinski

ve Resulzade'nin de Osmanlılarla gizli bağlantılar kurduğu genellikle biliniyordu.⁷⁹ Müslümanlar Osmanlı ve Almanlar arasındaki gerginliğin arttığının farkındaydılar ve buna bir umut ışığı olarak bakıyorlardı. İşin gerçeği, Almanlar Mezopotamya ve Filistin cepheleri sallantıdayken Osmanlıların doğuya doğru yayılmalarına pek iyi gözle bakmıyor, kendi adlarına Brest - Litovsk koşullarının uygulanmasını tercih ediyorlardı. Türkiye ve Sovyet Rusya arasında bir çatışma kolaylıkla Almanya'ya da sıçratılabilirdi ve Almanlar böyle bir şey istemiyorlardı. Ayrıca Berlin hükümeti de kendi çıkarları doğrultusunda, stratejik ve ekonomik olarak oldukça önemli olan Transkafkasya ve Kuzey Kafkas bölgelerinde nüfuzunu artırmaya çalışıyordu. Almanya hammadde ve özellikle petrol ihtiyacını karşılamak üzere Moskova'daki Sovnarkom'la bu yönde görüşmeler yapıyordu.⁸⁰ Batum'da özel olarak Kuzey Kafkasya'yı görmek isteyen von Lossov, Reich'a katıldı, Ermeni nüfusun şikayetlerine gösterdiği aşırı ilgi ve yakınlık Gürcü politikacıların dahi şüphelerini uyandırmıştı. Von Lossov Batum Konferansı 19 Mayıs'ta sonuçlanmadan bittiğinde, aracılık yapmayı teklif etti.⁸¹ Ermeni ve Gürcü temsilcilerin kabul ettikleri bu öneriye Hacinski ve Resulzade itiraz etmiş, daha sonra her ikisi de Transkafkasya'dan daha çok Türkiye'nin çıkarlarını gözettikleri söylenerek suçlanmışlardı.⁸² Zaten, Osmanlıların von Lossov'un önerisini kabul etmemeleri üzerine Alman heyeti Minna Horn gemisi ile Batum'u terketmişti. Alman Generali ayrılmadan önce, Çenkeli'ye güvenilir bir kaynaktan Transkafkasya'nın bölünmekte olduğunu öğrendiklerini ve hükümetinden talimat almak üzere ayrıldığını yazıyordu. Ertesi gün 26 Mayıs'ta Osmanlılar bir ultimatoma daha verdiler, bu kez 24 saat süre tanıyorlardı.⁸³ Osmanlıların uzlaşmaz tavrı ve Ermenilere karşı düşmanlıkları, Transkafkasya Federasyonu'nun mevcut şekliyle uzun süre yaşamayacağını açıklığa kavuşturmuştu. Batum'da Azerbaycanlılar federalizmin koruması altında geleceğe ilişkin olarak girişimlerinde bulunuyor, bu çerçevede Gürcüleri ikili bir devlet seçeneği ko-

nusunda yokluyorlardı. Ermenistan ile bağlantılarını ise tamamen kesmişlerdi. Ancak Gürcülerin von Lossov ile gizli görüşmeleri sonucu vardıkları karar doğrultusunda kendilerine ait bir cumhuriyet istedikleri açığa çıkmıştı.⁸⁴ Osmanlıları etkisiz hale getirmek üzere, Gürcistan Alman koruması altına girecekti. Nitekim Albay Kress von Kressenstein emrindeki bir askeri misyon Tiflis'te Alman varlığını tesis etmeye girişmişti bile. Poti limanına varan Minna Horn ise, Almanya ile anlaşma imzalamak üzere bağımsız Gürcistan'ın tam yetkili elçilerini bekliyordu.⁸⁵

Geriye sadece Transkafkasya Federasyonu'na kesin darbeyi vurmak kalıyordu. Bu görev ise 26 Mayıs, Seim'de Tsereteli tarafından parlak bir şekilde yerine getirildi. Bu seçkin Menşevik şöyle diyordu: «Gerçekte bir birlik yokken, Transkafkasya'nın birliğinden söz etmek imkânsız. Şayet böyle birşey yoksa bu açıkça söylenmeli.»⁸⁶ Konuşmasında Türkiye ile birleşme arzusu peşinde işgalci düşmana yardım eden müslümanları kızgın bir şekilde kınıyordu. Tsereteli daha da ileri giderek Müsavatçıları bu tür haince bir bağlantıyı reddetmemekle suçluyor, «söyleyecekleri en iyi şey, bu tür girişimler bizden destek bulamaz» olacaktı diyordu.⁸⁷ Gürcistan kendi haline terk edilmiş ve yok olma tehlikesi ile yüzyüze gelmişti, kendi kaderini tayin sorumluluğunu yüklenmek zorundaydı.

Gürcistan'ın federasyondan çekilmesinin ardından Seim, Transkafkasya Cumhuriyetini ilgâ etme kararı aldı. Bir aylık birliğin ölüm çanları, aynı zamanda bileşimindeki milletlerin bağımsız cumhuriyetler halinde ayrışmaları yolundaki geçiş sürecinin sona erdiğini haber veriyordu.

NOTLAR :

- (1) Gruzii, *Dokumenty I materialy po vneshnei politike Zakavkaz'ia i Gruzii* (Tiflis, 1919) (here after cited as *Dokumenty*), no. 3, s. 2.
- (2) *Ibid.*, no. 6. s. 7.
- (3) *Ibid.*, no. 6. s. 7.
- (4) *Ibid.*, no. 7. s. 8.
- (5) *Ibid.*, no. 7. s. 9.
- (6) Hovannisian, *Armenia*, s. 108.
- (7) Belen'ki and Manvelov, s. 219.
- (8) Suny, *The Baku Commune*, s. 178.
- (9) *Ibid.*, s. 194.
- (10) Pipes, s. 111.
- (11) Hovannisian, *Armenia*, s. 126.
- (12) Bkz. Nerimanov'un makalesi: «Ne yapmalıyız?», *Himmät*, 1 (1918)
- (13) Mirza-Bala, *Musavat*, s. 106. Seim'in Azerbaycanlı üyelerinin listesi için bkz. D. Demir, «On Yıl Evvel», *Azeri Türk*, no. 4 (1928), 28 - 30. Seim'in örgütlenmesi ve çalışmaları konusunda bkz. S. Kheifets, «Zakavkaz'e v pervuiu polovinu 1918 goda i zakavkazskii Seim», *Byloe*, no. 21 (1923), 298 - 310.
- (14) Mirza-Bala, s. 108.
- (15) Hovannisian, *Armenia*, s. 128.
- (16) *Ibid.*, s. 127.
- (17) Mirza-Bala, *Musavat*, s. 109.
- (18) *Ibid.*, s. 109-10.
- (19) Türkiye'ye karşı savaş esnasında, Transkafkasya ordusunun oluşturulmasında Batılı güçlerin temsilcileri konusunda bkz. Hovannisian, *Armenia*, s. 117-9. Kazemzadeh, *Struggle*, s. 53, 78-80. Sovyet görüşü için G. Gambashidze, *Iz istorii politiki S.Sh.A. v otnoshenii Gruzii, 1719-1920* (Tiflis, 1960); G. Galoian, *Bor'ba za sovetskuiu vlast' v Armenii* (Moskva, 1957).
- (20) Republic of Azerbaijan, *Economic and Financial Situation of Caucasian Azerbaijan* (Paris, 1919), s. 16; S. E. Sef, «Bakinskii oktiabr'», *Proletarskaja Revoliutsiia*, no. 11 (1930), s. 73-4.
- (21) Bolşevik görüşünün bir bildirisi olarak, bkz. Shaumian, c. 2, s. 181 - 4.
- (22) *Ibid.*, c. 2, s. 185-6; Sef, «Bor'ba za oktiabr'», s. 86-90; Ia. Shafir,

- Ocherki gruzinskoj Zhirondy (Moscow, 1925), s. 53-4; A. Ziatkhan, *Apercu sur l'histoire, la litterature, et la politique de l'Azerbaidjan* (Baku, 1919), s. 57-62.
- (23) Gence'de Ulusal Konsey'in öncülüğü Ziyadhanov, Rüstembekov, Safikurdski, E. Kesmemmedov ve Yusufbekov'un elindeydi. Bkz., Shaumian, c. 2, s. 167.
- (24) Gruzii, *Dokumenty*, nos. 59, 61, 62; J. Elder, «Memories of the Armenian Republic,» *Armenian Review* 6. no. 1 (1953), 3-19.
- (25) Shaumian, c. 2, s. 192.
- (26) A. Baikov, «Vospominaniia o revoliutsii v Zakavkazii,» *Arkhiv Ruskoj Revoliutsii* 9 (1923), 191.
- (27) Hovannisian, *Armenia*, s. 112-13.
- (28) Popov, *Iz istorii*, s. 154. 1916 istatistiklerine göre Bakü'de oturan müslümanlar 95.000, Ruslar 90.000, Ermeniler 63.000 kişiydi. Bkz. Suny, s. 20.
- (29) Shaumian, c. 2, s. 188.
- (30) K.P.Az., Institut Istorii Partii, *Bol'sheviki v bor'be*, no. 298.
- (31) Bkz. Kazemzadeh, *Struggle*, s. 70.
- (32) «Bazı milliyetçi düşünceli Himmetchiler isyancılara karşı mücadeleyi engellediler» notu ile birlikte, Nerimanov'un bu krizler esnasındaki rolüne karşı bir itiraz için bkz. A. S. Surguladze, *Zakavkaz'e v bor'be za pobedu sotsialisticheskoi revoliutsii* (Tiflis, 1971), s. 381.
- (33) N. Narimanov, *Stat'l pis'ma* (Moscow, 1925), s. 6.
- (34) Shaumian, c. 2, s. 209.
- (35) Great Britain, F.O. 371/3300, April 23, report of Vice-Consul McDonell; Suny, *The Baku Commune*, s. 214-33; Popov, *Iz istorii*, s., 157-9; idem, «Nationalism and Social Class in the Russian Revolution,» in Suny, *Transcaucasia*, s. 239-58; Suren Shaumian, *Bakinskaia Kommuna* (Baku, 1927), s. 14-16; Korganoff, *La participation des Arméniens à la guerre mondiale sur le front du Caucase, 1914-1918* (Paris, 1927), s. 174-6.
- (36) K.P.Az., Institut Istorii Partii, *Bol'sheviki v bor'be*, no. 341.
- (37) Nerimanov, s. 6. Benzer bir uslûb Afândiyev, *Zhizn' Notsional'nostrel* (1919) no. 25 (33)'de bulunabilir.
- (38) Stepan Shaumian, c. 2, s. 209. Bu rakam Mart olaylarında on ikibin kişinin öldüğünü öne süren Azerbaycanlı iddiasından çok büyük bir farklılık göstermektedir. Bkz. *La République de l'Azerbaidjan du Caucase* (Paris, 1919), s. 19.
- (39) S. E. Sef, «Bakinskii Oktiabr,» *Proletarskaja Revoliutsiia*, no. 11 (1930), s. 76.
- (40) *Ibid.*, s. 77.
- (41) Stepan Shaumian, c. 2, s. 211.
- (42) Suny, *The Baku Commune*, s. 226.
- (43) *Ibid.*, s. 228.

- (44) *Ibid.*, s. 231-2.
- (45) K.P.Az. Institut Istorii Partii, *Bol'sheviki v bor'be*, no. 343.
- (46) Gruzii, *Dokumenty*, no. 14, s. 18-23.
- (47) Jäschke, *Der Turanismus*, s. 22; Kurat, s. 506-7.
- (48) Jäschke, *Der Turanismus*, s. 25.
- (49) Hovannisian, *Armenia*, s. 120.
- (50) *Ibid.*, s. 120.
- (51) Allen, Muratoff, s. 460-1; E. F. Ludshuveit, *Turtsii v gody pervoi mirovoi voiny* (Moscow, 1966), s. 170.
- (52) Semenov, «Zakavkazskaia Respublika,» *Vozrozhdenie*, 1 (1949), 146'dan alıntı.
- (53) Gruzii, *Dokumenty*, no. 46, 83; S. T. Arkomed, *Materialy po istorii otpadeniia Zakavkaz'la ot Rossii* (Tiflis, 1931), s. 20; O. Minasian, «Vneshnaia politika zakavkazskoi kontrrevoliutsii v pervoi polovine 1918 goda,» *Istoriik-marksist*, no. 6 (1938), 53-86.
- (54) Gruzii, *Dokumenty*, no. 46, s. 84.
- (55) Hovannisian, *Armenia*, s. 134.
- (56) Gruzii, *Dokumenty*, no. 47, s. 85.
- (57) *Ibid.*, no. 53, s. 89-90.
- (58) *Ibid.*, no. 69, s. 145.
- (59) Arkomed, *Materialy*, s. 42-4.
- (60) *Ibid.*, s. 42; Minasian, «Vneshnaia politika,» s. 68.
- (61) *Ibid.*, s. 55.
- (62) Gruzii, *Dokumenty*, no. 82, s. 165.
- (63) *Ibid.*, no. 83, s. 174.
- (64) *Ibid.*, no. 83, s. 177.
- (65) *Ibid.*, no. 86, s. 187.
- (66) Arkomed, *Materialy*, s. 62-3.
- (67) *Ibid.*, s. 68'den alıntı.
- (68) Gruzii, *Dokumenty*, no. 99, s. 200-222; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 106.
- (69) Gruzii, *Dokumenty*, no. 99, s. 214.
- (70) *Ibid.*, no. 100, s. 222.
- (71) *Ibid.*, no. 108, s. 229.
- (72) *Ibid.*, no. 108, s. 230-33.
- (73) *Ibid.*, no. 108, s. 233-4.
- (74) W. Zürer, «Deutschland und die Entwicklung Nordkaukasiens im Jahre 1918,» *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, no. 1 (1978), s. 31-50; H. Bammate, *Le Caucase et la révolution russe* (Paris, 1929), s. 38-9.
- (75) Gruzii, *Dokumenty*, no. 159, s. 314-16.
- (76) Z. Avalov, *Nezavisimost' Gruzii v mezhdunarodnoi politike, 1918 - 1921 gg.* (Paris, 1924), s. 41-2; G. Jäschke, «Entwurf zu einem Freundschaftsvertrag zwischen dem Osmanischen Reich und der Föderativen Transkaukasischen Republik,» *W.I.* 23, no. 314 (1941), 170-4.

- (77) Hovannisian, *Armenia*, s. 174-6.
(78) Zürrer, «Deutschland,» s. 39n.'dan alıntı.
(79) Kazemzadeh, *Struggle*, s. 114.
(80) Transkafkasya üzerinde rakip Alman ve Türk çıkarları için bkz. Trumpener, s. 167-99; C. Mühlman, *Das deutschtürkische Waffenbündniss im Weltkrieg* (Leipzig, 1940), s. 196-9; J. Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches: Erinnerungen an die Türkei der Zeit des Weltkrieges* (Leipzig, 1928), s. 359-75; K. Ziemke, *Die neue Türkei: Politische Entwicklung* (Stuttgart, 1930), s. 51-3.
(81) Gruzia, *Dokumenty*, no. 147, s. 293.
(82) *Ibid.*, no. 148, s. 296-301.
(83) Kazemzadeh, *Struggle*, s. 116.
(84) Avalov, s. 57.
(85) Trumpener, s. 180.
(86) I. Tsereteli, *Séparation de la Transcaucasie de la Russie et indépendance de la Georgie: Discours prononcé à la Diète Transcaucasienne* (Paris, 1919), s. 46.
(87) *Ibid.*, s. 47.

ALTINCI BÖLÜM

AZERBAJCAN MİLLİ DEVLETİ

Osmanlı Vesayeti

Transkafkasya Federasyonunun dağılmasından sonra, işlerliğini kaybeden Seim'deki Müslüman temsilcileri, 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Milli Konsey'ini oluşturarak, yeni bir ulusun doğduğunu ilân ettiler. Daha sonra Milli Misak olarak adlandırılacak olan bildirimleri şöyleydi:

- 1 — Azerbaycan tamamiyle bağımsız bir devlet olarak Transkafkasya'nın güney ve doğusunu içine alır,
- 2 — Bağımsız Azerbaycan devletinin hükümet şekli demokratik Cumhuriyettir,
- 3 — Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti başta komşuları olmak üzere tüm millet ve devletlerle dostça ilişkiler kurmaya kararlıdır,
- 4 — Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, etnik köken, din, sınıf, meslek veya cinsiyet farkı gözetmeksizin sınırları içindeki bütün vatandaşlarının tüm sivil ve siyasal haklarını güvence altına alır,
- 5 — Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, topraklarında yaşayan bütün milletlerin özgür gelişmesini destekler,
- 6 — Azerbaycan kurucu meclisi toplanana kadar Azerbaycan'daki en yüksek yetkili merci, genel oyla seçilmiş olan Ulusal Konsey'dir, geçici hükümet bu konseye karşı sorumludur.¹

Şimdiye kadar coğrafi bir bölgenin adı olan Azerbaycan, artık iki milyonluk bir devletin adıydı. Tatarlar, Transkafkasya Müslümanları ve Kafkasya Türkleri gibi değişik isimlerle anılan halk, artık resmen Azerbaycanlı olmuştu. Ancak devletin bu ismi, kesinlikle belirlenmemiş sınırlar içinde kullanması, bir süre sonra İran'ın itirazlarına neden oldu.² Tahran Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Tebriz'i İran'dan

koparmak üzere Osmanlılara alet olduğu şüphesini duyuyordu, bu şüphe Osmanlıların 1918 Haziran'ı boyunca bu vilayeti tekrar işgal etmesiyle daha da güçlenmişti. Sonuç olarak Azerbaycan hükümeti İran'ın telaşını yatıştırmak üzere, dış işlerinde **Kafkas Azerbaycanı** terimini benimsedi.

Bağımsızlığın ilanından sonra, dünyadaki ilk müslüman cumhuriyetini örgütlemek yönündeki ikinci adım, bir başbakanın seçimi idi. Bu görev, Han Hoyski'ye düşmüş, o da atandığının aynı günü 28 Mayıs'ta kabinesini kurmuştu. Hükümet ilk olarak Gence merkez olmak üzere Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşunu yabancı devletlere bildirdi.³

Bu arada, Batum'da Transkafkasya delegasyonu dağılmış, her millet kendi adına barış görüşmelerine girişmişti. 4 Haziran'da her üçü de Osmanlılarla ayrı ayrı kendi 'barış ve dostluk' anlaşmalarını imzalamışlardı. Fakat, «dostluk» terimi ancak Osmanlı-Azerbaycan anlaşması için kullanılabilirdi, zira bu anlaşma Ermenistan'a büyük toprak kaybına mal olurken, Gürcistan da iki bölgesini terketmek zorunda kalmıştı. Öte taraftan, Azerbaycan topraklarının tümünü korumakla kalmıyor, anlaşmanın dördüncü maddesine göre, Osmanlılar barış ve güvenliğin sağlanması için askeri yardım vaadinde bulunuyorlardı, bundan kastedilen dağlık Karabağ bölgesinde faal olan Ermenilerin bastırılması ve Bakü'deki durumun iyileştirilmesiydi.⁴ Ancak ilginç olan nokta, anlaşmanın Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak kabul etmemesiydi. Osmanlılar açıkça, Kuzey Kafkasya, Türkistan ve Kuzey İran'ı da içermek üzere, Doğu Transkafkasya'yı, oluşturmayı planladıkları Turan imparatorluğunun bir parçası olarak görüyorlardı. Enver Paşa'nın pan - Turancı siyasetinin başlıca dayanağı ise 'İslam Ordusu' adını verdiği Osmanlı - Azerî - Dağıstanlı'lardan oluşan karma kuvvetlerdi. Kumandanları olan Enver'in üvey kardeşi Nuri Paşa, Mayıs sonunda Gence'ye varmış, karargahlarını kurmuştu. Ordu, General Şihlinski'nin Müslüman Milli Birlikleri, Vahşi Bö-

lümü'nden bazı unsurlar ve başıbozuk gruplarının Osmanlı Beşinci Piyade Bölüğü çerçevesinde örgütlenmesinden oluşuyordu. Toplam onaltı ila onsekizbin kişi arasında değişen bu kuvvetlerin üçte biri askeri eğitim görmemiş milislerdi.⁵ Osmanlılar Brest - Litovsk Anlaşması koşullarını çiğneyerek, Sovyet Rusya ve özellikle Almanya ile bozlaşmak istemediklerinden bu kuvvetler görünüşte tamamıyla Osmanlı denetimi dışındaydılar.

Nuri Paşa daha Osmanlı - Azerbaycan anlaşması imzalanmadan, 2 Haziran'da, «Bağımsız, İslami Azerbaycan Cumhuriyeti kurulması talebi doğrultusunda» müslümanları Bolşevik idaresinden kurtarmak üzere askeri harekât başlatma emri almıştı.⁶ Halkın Osmanlı askerlerini sıcak bir şekilde karşılamasına ve müslümanlararası dayanışma hislerinin güçlenmesine karşın, kısa sürede Osmanlı kumandanlar ve Azerbaycanlı önderler arasındaki ilişkilerin beklendiği kadar iyi gitmediği ortaya çıktı. Osmanlılara kayıtsız şartsız hayranlık duymayı eleştiren Müsavatçılar, tavırlarının doğrulandığını görmeye başladılar. Osmanlı askerleri, genç Azerbaycan yönetiminin duyarlık gösterdiği konuları dikkate almıyor, yerel yöneticiler bu yolda sürekli şikayetler kaydediyorlardı. Nuri Paşa'nın kendisi de bu dost ülkenin siyasetine müdahale etmek konusunda hiç tereddüt etmiyor, «Azerbaycanist» düşüncede olmalarından kuşkulananabilecek solcu veya Müsavatçılara karşı tutucu ve pan - İslamist çevrelere olan yakınlığını gizlemiyordu. Ayrıca, Rus devriminin bir ürünü olması dolayısıyla Milli Konsey de pek dikkate alınmıyordu. Haziran ortalarında Nuri Paşa'nın, içinde istemediği bazı bakanlar bulduran Han Hoyski kabinesini onaylamaması, siyasal krize yol açtı. Nuri Paşa ile görüşmek isteyen Milli Konsey'den bir heyet, danışmanı Ağayev Ahmed Bey'e gönderilmişti. Artık pan - Turanist programın mimarlarından biri ve bir Osmanlı bürokrati olan Ağayev de onlara kabinenin halk tarafından desteklenmediğini, bir ayaklanmaya dahi neden olabileceğini, bu durumda ise Osmanlıların yardım etmeyeceğini bildirdi. Ağayev önce Milli Konsey'in da-

ğılmasını ve yeni hükümetin Nuri Paşa tarafından atanmasını önermiş, ancak sonunda Milli Konsey'in bir süre yönetim organı olmaktan vazgeçmek koşuluyla bir kabine kurmasını kabul etmişti.⁷

Müslüman Sosyalist Blok ve Himmet Osmanlı müdahalesini protesto ederek Milli Konsey'den çekildiler. «Bizi bölmeye gelen Osmanlı kardeşlerimiz» ve «Paşa Hazretinin çevresindekiler» gibi kınamalar arasında meclisin geri kalanları, sözcüleri Resulzade'nin düşüncesi etrafında birleştiler. Resulzade «şayet biz bir çözüm yolu bulamazsak, kara gericiilerin başa gelmesi tehlikesi var» diyordu.⁸ 17 Haziran'da uzlaşmaya varıldı, Han Hoyski 6'sı eski kabineden, 6'sı yeni bakanlardan oluşan ikinci kabinesini kurdu. İlk kabinesinde yer alan 9 kişiden 3'üne yer verilmişti, bunlar; Müslüman Sosyalist Blok'tan her ikisi de çok solda olarak bilinen Haydarov ile Şeyhülislâmzade ve Osmanlılara karşı pek dostça duygular beslemeyen bir Azerbaycan milliyetçisi olan Müsavatçı Caferov'du.⁹ Yeni kabinenin kurulduğu gün, Milli Konsey yetkilerini belirsiz bir gelecekte Azerbaycan Kurucu Meclisinin kuruluşuna kadar yasama organı olacak olan hükümete devretti.

Daha sonra «Haziran gericiliği» diye adlandırılacak olan dönem boyunca Osmanlı baskısıyla, Zakavkom'un toprak reformu kararı, Azerbaycan Kurucu Meclisi'nin onayına kadar, yani belirsiz bir tarihe ertelenmiş, sendikalar bastırılmış, sosyalistlerin faaliyeti yasaklanmıştı. Genelde Osmanlı askeri idaresi altında uygulanan siyaset Rus Devriminin demokratik alandaki başarılarını zedeler görünümdeydi.¹⁰ Osmanlı yöneticileri, aralarında Resulzade'nin de olduğu birkaç Azerbaycanlıyı Türkiye'ye uzunca bir ziyarete davetle yerlerinden oynatmışlardı. İşgalci kuvvetler Tebriz'de daha da sert tedbirlere başvuruyorlardı, Azerbaycan Demokratik Parti'nin radikal öncüsü ve Sattar Han'ın eski dostu Şeyh Muhammed Hıyabani Kars'a sürülmüş, Demokratik Parti yasaklanmış, İttihad benzeri ve Osmanlı yanlısı İslam Birliği dışında hiçbir yasal siyasal örgüt bırakılmamıştı.¹¹

Osmanlı müdahalesinin doğurduğu etkiler, uzun vadede yönetici kesim içinde Azerbaycanizm yönündeki eğilimleri güçlendirecekti, artık Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'yle ilişkileri, karşılıklı kızgınlıklar ve güvensizliklerle lekelenmiş, pan - Türkizm ise sadece kültürel bir doktrine indirgenmişti.¹² Bununla birlikte Osmanlı girişimlerinden biri, Azerbaycanlılar tarafından memnuniyetle karşılanmıştı; eğitim sisteminin Türkleştirilmesi için yardım etmek üzere öğretmenler sağlanması. Ancak bu girişim de, Türk kamuoyunda bu öğretmenlere kendi ülkelerinde ihtiyaç olduğu gerekçesiyle eleştirilere hedef oldu.

Dostlukları üzerinde kara bulutlar gezmekle birlikte, Azerbaycanlılar ortak düşmanlarının bir tehdidiyle Osmanlılara yanaştılar. 10 Haziran'da Bakü Sovnarkom'u Gence üzerine uzun süredir tasarladığı saldırıyı gerçekleştirdi. Hareketin ilk hedefi «Müslüman karşı devriminin yuvasını» ortadan kaldırmak ve muhtemel bir Osmanlı saldırısını önlemektir, ancak Şaumian aynı zamanda köylü ayaklanmaları çıkmasını beklediği Ermenistan ve Gürcistan'ı da böylece nüfuzu altına almaya çalışıyordu.¹³ Fakat, Bakü Sovnarkom'unun bu hareketinin başlıca sonucu Müslüman düşmanları arasındaki ayrılıklara son vermek oldu. Bakü'de üslenmiş olan Kızıl Ordu'nun 13.000 kişilik Birinci Kafkas Kolordusu içinde Ermeniler de yer alıyordu. Haziran ortalarından itibaren bazı başarılar kaydeden askeri kuvvet, Gence Bakü arasındaki orta noktaya kadar ulaştı. Kızılların bu ilerleyişi İslam ordusu tarafından 27 Haziran - 1 Temmuz arasında 4 gün süren Gökçay savaşıyla durduruldu. Ardından müslüman kuvvetler karşı saldırıya geçti, Nuri Paşa Bakü Sovyet birliklerini kovalıyarak Temmuz sonunda Bakü'nün dış mahallelerine ulaştı.¹⁴

Osmanlılar ve Azerbaycanlıların Bakü'de Bolşevik idaresine son verme çabaları, Almanya'nın planlarıyla çatışmaya başladı. 1918 Yazında Almanların Transkafkasya'da göz koydukları bölge artık Gürcistan değil, cazip petrol kaynaklarıyla Bakü'ydü. Ancak Almanların Bakü'deki çatışmalara etkin bir şekilde katılması, Moskova'nın Berlin Bü-

yükelçisi Adolf Ioffe'nin kışkırtması sonucu olmuştu. Ioffe Brest - Litovsk Anlaşmasının çiğnendiğini ileri sürerek Almanları protesto etmiş ve Osmanlıları durdurmak üzere müdahale etmelerini ısrarla istemişti.¹⁵ Berlin hükümeti Azerbaycan'da faaliyet gösteren çetelerin sorumluluğunu yüklenmemekle birlikte, durumdan yararlanma fırsatını kaçırmak istemiyordu. Sovyet Rusya karşılığında Almanya'ya petrol vermeyi kabul ettiği takdirde, Osmanlıların Bakü'ye girmesini engellemek üzere nüfuzunu kullanma önerisinde bulundu. Lenin'in hemen kabul ettiği bu öneri Bakü konusunda Sovyet ve Alman çıkarlarının birleşmesini yansıtıyordu. Stalin, 8 Temmuz'da Lenin'in isteği üzerine Şaumian'a önerilen anlaşmayı bildirerek, şunları ekliyordu: «Almanlara Gürcistan sorununa karışma hakkı vermek zorunda kalabiliriz, fakat bu tavizi sadece Ermenistan ve Azerbaycan'a müdahalede bulunmamayı kabul etmeleri karşılığı vereceğiz.»¹⁶

İslam ordusunun kısa süre içinde Bakü kapılarına dayanmasıyla, Sovyet - Alman anlaşmasının hemen uygulanması gündeme gelmişti. Ancak sadece Almanya'ya petrol sevkiyatı gecikmekle kalmamış, Alman yetkililer daha ciddi bir takım sonuçlardan çekinmeye başlamışlardı. 4 Ağustos'ta General Ludendorff, Enver Paşa'ya harekâtı durdurmazsa, Osmanlı Genel Kurmayındaki Alman subayları çekeceği tehdidinde bulundu. «Türk yetkililer tarafından anlaşma koşullarının açıkça çiğnenmesi yüzünden, Rusya ile yeni bir savaş çıkması tehlikesine izin vermem» diye yazıyordu.¹⁷ Nihayet Almanlar, Beşinci Bölüğün Bakü'ye yaptığı saldırının püskürtüldüğünü ve Osmanlıların yardımcı kuvvet beklemek üzere harekâta son vermeleriyle ortalığın yatıştığını öğrenerek biraz rahatladılar.

27 Ağustos'ta Brest - Litovsk'a ek bir anlaşmanın imzasıyla sürmekte olan Alman - Sovyet görüşmeleri sonuçlandı. Anlaşmanın Kafkaslara ilişkin dördüncü kısmında, şu koşullar yer alıyordu:

1 — Rusya Almanların bağımsız bir Gürcistan'ı tanınmasını kabul edecekti,

2 — Almanya, Gürcistan ve Brest - Litovsk sınırları dahilindeki Türkiye dışında üçüncü bir tarafa askeri yardımda bulunmayacaktı,

3 — Almanya, Şemeka ve Bakü uездleri arasındaki sınır çizgisini, üçüncü bir tarafın geçmesini engelleyecekti,

4 — Rusya ya Bakü'de çıkarılan petrolün dörttebirini, ya da aylık belli bir kotayı Almanya'ya verecekti.¹⁸

Şayet uygulanabilseydi bu anlaşma, hem Enver Paşa'nın pan - Turancı tasarılarını suya düşürecek, hem de Azerbaycan'ın varolmasına engel olacaktı. Halen İstanbul'da 'misafir' olan Resulzade, büyük güçlerin elçiliklerine sunduğu bir bildiriyle Almanların Azerbaycan'ın «doğal başkenti ve siyasal, kültürel ve ekonomik merkezi» üzerinde Rus hakimiyetini tanımalarını protesto ediyordu.¹⁹ Ancak Rus hükümeti bildiriye kastederek bu hareketin ulusların kendi kaderini tayin hakkına aykırı olduğunu ileri sürmüş ve büyük güçler de bunu kabul etmişti. Ancak, bu esnada Bakü'nün düşmesi kaçınılmaz hale gelmişti, ki bu Resulzade için oldukça cesaretlendirici bir gelişme olsa gerekti.

Bakü'nün Düşmesi

Nisan 1918'de Bakü Sovnarkom'unun kuruluşundan itibaren şehir ve çevresi Komün'ün yönetimi altında yaşıyordu. Komün terimi 1871 Paris örneğini çağırıştırıyor, yerel çerçevede proletarya diktatörlüğü anlamında kullanılıyordu, daha geniş çerçevede ise tüm Sovyet Rusya birliği içinde yer almaktaydı. Bu yönetim altında, okul ve mahkemelerin yeniden örgütlenmesi, bankalar, ticaret filoları ve dalyanların kamulaştırılması gibi radikal reformlar süratle uygulanmaya konmuştu. En önemlileri olan petrol endüstrisinin kamulaşması ise, 2 Haziran'a kadar uygulanmaya konulamamıştı.²⁰ Bu alanda en çok dikkat edilen husus, Rusya'ya petrol sevkiyatının sürekliliğini aksatmamaktı. Bakü hükümeti Lenin rejiminin devamı açısından da son derece önemli olan bu konu üzerinde titizlikle duruyordu. Bölge Sovnarkomunun kurulmasıyla, aylardır aksayan dağıtım faaliyeti birden canlanmıştı.²¹ Sosyalist reformlar

uygulamaktaki tüm heveslerine rağmen, bölge Sovnarkomu dönemin Bolşevik hükümetleri içinde en ılımlısıydı, Bakü Çeka'sı (gizli polis) ise siyasal nedenlerle tek tük tutuklamalar yapmıştı. Bu ılımlılığın nedenlerinden biri, Bolşeviklerin Bakü'deki zayıf durumuydu. Sovyet içinde sadece sol SD'ler tarafından desteklenen sağ SD'ler, Taşnakçılar ve Menşevikler tarafındansa kabul edilmiş olan bir azınlıktılar. Dahası Bakü Sovyetinin nüfusun çoğunluğunu yansıttığı söylenemezdi, asıl büyük grup olan Müslümanların temsili ise çok düşük bir orandaydı. Bir Sovyet tarihçisi şöyle diyordu :

Komün'ün kaçınılmaz başarısızlığı, daha doğrusu trajedisi, yerli kitleleri kazanmakta gösterdiği yeteneksizlikten kaynaklanıyordu. Şaumian ve özellikle Çaparidze'nin partilerini fakir müslümanların savunucusu olarak göstermek konusundaki tüm çabalara rağmen Azerbaycanlılar tepkisiz ve soğuk tavırlarını sürdürmüşlerdi. Diğer taraftan Bolşeviklerin çoğu, devrimci açıdan olgunlaşmamış ve kültürel olarak aşağı gördükleri müslümanları küçümser tutumlarını ısrarla sürdürüyorlardı.²²

Bakü'lü Sovyet önderler kitlelere dar bir yaklaşım içinde, müslüman cemaat içinde sınıf savaşı çıkarmaya çalışıyorlardı. 1917 sonları ile 1918 başları arasında köylülerin toprak işgal etmesi gibi bazı olaylar olduysa da, devrimci şiddetin bu henüz doğmakta olan belirtileri, 'Mart Olayları'nın körüklediği milli mücadele havası içinde boğulup gitti.²³ Bolşevikler iktidara geldikten sonra müslüman düşmanlığı konusuna eğilmişler ve köylülerden destek sağlamak üzere bazı girişimlerde bulunmuşlardı, Himmetçi yoldaşlarını şehrin uzak bölgelerine komiser olarak atamaları bu girişimlerinin örnekleri arasındaydı. Azızbekov, Bakü guberniasına, Efendiyev Bakü uezdine, İsrafilbekov Lenkoran ve Cevad uezdlere, Yusufzade ise Kuba komiserliğine atanmıştı.²⁴ Komiserler, Bakü rejimine destek sağlamak üzere kolları sıvadılar, tümünün sayısı 40'a ulaşan köy sovyetleri kurdular, fakat, Efendiyev'in deyişiyle bunlar «halen çok zayıftılar ve ne yapacaklarını bilmiyorlardı.»²⁵ Bakü uezdi Köylü Sovyeti Kongresi 26 - 30

Mayıs tarihleri arasında toplanmıştı, fakat bu sovyet, köylüye dağıtılabilecek büyük toprak mülklerinin olmadığı bir bölgeyi temsil ediyordu. «Bizim durumumuz değişik» diyordu Şaumian kongredeki konuşmasında «uezdimizde en başta gelen zenginliğimiz, petrol çıkarılan topraklar, bunlar devlet mülkü haline dönüştürülmeli.»²⁶ Bu toplantının asıl önemi, sembolikti ve temelde Köylü Sovyeti yürütme komitesini Bakü Sovyetininkiyle birleştirmeyi hedefliyordu. Buna benzer diğer bir hareket, Bakü Sovnarkomunun 19 Haziran tarihli ve Vezirov imzalı «Transkafkasya ve Dağıstan oblastında Toprağın Kamulaştırılması» kararname-sini çıkarmasıydı.²⁷ Bu karara göre, büyük toprak mülklerinin, derhal emekçi işçiler arasında dağıtılmak üzere henüz mevcut olmayan Sovyet Toprak Komitelerine devredilmeleri isteniyordu. Bir Bakü Komünü tarihçisi, bu kararnamenin etkisizliğini şöyle yorumluyordu :

Orta Rusya'dakinin aksine, Azerbaycan'da geniş çaplı toprak işgalleri olmamıştı, Bakü Sovarkomunun Toprak Reformu uygulaması bu bakımdan gereksiz ve anlamsızdı. Leninist köylü ve işçi smicka (birlik)ları Bakü vilayetinde hiçbir zaman oluşturulmadı. Komün öncelikle, fakir köylüyü cezbedemediği için, sonradan işçilerin Bolşeviklerden ayrılması sonucu zayıfladı.²⁸

Bakü Sovyetinde Taşnakların sahip oldukları nüfuz, Müslüman kitlelerin Bolşevik siyasetine güvenlerini daha da azaltmıştı, sovyetin askeri kuvvetlerinin % 70'inin Ermenilerden oluşması, üstüne üstlük komutanlarının Albay Z. Avetisyan adlı bir Ermeni olması ise bu tutumlarını güçlendiriyordu. Haziran'daki Gence saldırısında, Müslümanlara karşı düşmanca duygularını salıveren Ermeni askerlerin yarattığı şiddet ve yağma hareketleri, köylüler arasında gelişebilecek olan Bolşevik sempatisini kökünden kazıyordu.²⁹

Kızıl Ordu'nun Gökçay'da yenilmesi ve ardından Nuri Paşa'nın karşı saldırısı Bakü'de uzun zamandır gündemde olan siyasal krizi doruk noktasına ulaştırmıştı, şehirde açlık hüküm sürüyordu ve savunma bakımından zayıf düşmüştü. Rusya, Komün'e dişe değer bir yardımda buluna-

mıyor ve bu şartlar altında Bakü'de nüfusun, ne Bolşevik ne de Müslüman olmayan kesimi General Lionel Dunsterville komutasındaki İngiliz Acil Kuvvetlerini davet etme düşüncesine kapılmaya başlamışlardı. Bu kuvvetler 1918 Şubat'ından beri Kuzey İran'da bulunuyor ve buradan Osmanlı harekâtını izliyorlardı, ayrıca Gilon vilayetinin İranlı milliyetçi önderi Mirza Küçük Han ile mücadelede yer almışlardı. Haziran sonlarında, Dunsterville, Bolşevik Askerler Sovyetinin elinde bulunan Hazar Limanı Enzeli'yi ele geçirmiş ve buradan Bakü'ye hareket etmeye hazırlanıyordu.³⁰

Bakü'nün savunmasını İngiliz birlikleriyle destekleme düşüncesi, Bolşevikler tarafından giderek artan bir muhalefetle karşılandı.³¹ Şaumian, İngiliz emperyalizminin Bakü'ye ayak basmasındansa, şehrin büyük bir olasılıkla geçici olarak Osmanlılar gibi ikinci dereceden bir gücün eline düşmesini tercih ediyordu, ancak bu tasarı yerli Ermeniler için dehşet verici olabilirdi. Sonunda Bakü Sovnarkom'u, Küçük Han'a karşı İngilizlerle savaşmış olan, çaracı bir Kazak olan Albay Lazar Biçerakov'un yardımını kabul etmeye karar verdi. 7 Temmuz'da çatışmaya katılan Biçerakov, 15.000 adamıyla Bakü savunma hattının sağ kanadını oluşturuyordu.³² Şehrin durumunun giderek kötüleşmesi karşısında, Biçerakov sonunda kuvvetlerini cepheden çekerek, Petrovsk'a doğru kuzeye yöneldi. Bundan hemen önce 25 Temmuz'da genişlemiş haliyle toplanan Bakü Sovyet'i (Çoğunluğu Taşnaklar, sağ SD'ler ve Menşeviklerden meydana geliyordu), Şaumian'ın kararını geçersiz kılarak, İngilizlerin yardımını istemek yönünde oy verdiler. Bu karar karşısında Bakü Sovnarkom'u toptan istifata etmişti.³³ Ertesi gün, Komün'ün yerini «Tsentrokaspiy (Hazar Donanması) ve Sovyet Yürütme komitesi Prezidyum Diktatörlüğü» aldı. Tsentrokaspiy Yürütme komitesi sağ SD'lerinden meydana gelen yeni hükümet, Taşnaklardan tam destek alarak, Lenin'in rejimi yerine demokratik Rusya'ya bağlılıklarını bildirdiler.³⁴ Diktatörlüğün ilk işi, daha önce Ermeni Milli Konseyi'nin resmi olmayan bağlan-

tılar kurmuş olduğu Dunsterville'i davet etmek oldu. Bunun üzerine İngilizler 9 - 17 Ağustos arasında Bakü'ye üç müfreze, bir dizi kara topçusu ve bazı zırhlı araçlardan oluşan bir kuvvet çıkardılar.³⁵ Ancak bu Bakü'de beklenenden çok azdı, hatta 19 Ağustos'ta çatışmadan çekilerek yeni diktatörlük tarafından durdurulup, silahları alınmadan Astragan'a gitmeye çalışan Kızıl Ordu kuvvetleri bile gelen İngiliz kuvvetlerinden daha güçlüydüler.

Yeni yönetim ve İngilizler arasındaki ilişki başından itibaren karşılıklı güvensizlik ve suçlamalara bulanmıştı. Bakü'lü yöneticiler aldıkları yardımın zayıflığından şikayet ederlerken, İngilizler yerel askerlerin disiplinsizliğinden ve morallerinin düşük olduğundan yakınıyorlardı. Bakü'yü kurtarmak için hiçbirşey yapılamayacağına karar veren Dunsterville, 1 Eylül'den itibaren askerlerini tahliyeye hazırlanırken, yönetim şayet herhangi bir gemi limandan ayrılmaya kalkarsa ateş açacağını bildirdi. İngiliz General'i bu şartlar altında sonuna kadar devam etmekten başka çare kalmadığına karar verdi.³⁶ Geçici bir durgunluk devresinin ardından şimdi doğrudan Halil Paşa (daha önce Halil Bey) nin kumandasında, 36 bölüğün daha eklenmesiyle güçlenmiş bir şekilde 26 Ağustostan itibaren çok sıkı bir şekilde bastırmaya başlamışlardı.* Bu noktadan itibaren, halen Alman resmi siyasetiyle çatışmakla birlikte, Osmanlı harekâtı Alman ordusunun muhalefetiyle karşılaşmadı. Almanlar İngiliz müdahalesinin durumu tamamen değiştirdiğini düşünüyorlardı; Doğu cephesinde Sovyet Rusya değil, İngilizler vardı. İngilizleri Bakü'den süratle çıkarma kararıyla Hindenburg Transkafkasya'ya iki Alman tugayı göndererek, bunların sadece Osmanlılara yardım etmesini değil, Bakü petrol yataklarını işgal etmelerini de emrecek kadar ileri gitmişti.³⁷ Ancak Osmanlılar bu yardım talebini kabul etmediler.

Bakü üzerine kati saldırı, 15 Eylül sabahı başladı. Gü-

(*) Enver Paşa'nın amcası olan Halil, Paşa olmuş ve Kut al-Amarada İngilizlere karşı kazandığı zaferden sonra Osmanlı savaş kahramanı ilan edilmişti.

nün sonunda ise limanda «Dunster Gücü»nün adamlarıyla dolu gemiler şehri terk ediyorlardı, bunları Enzeli ve Bolşeviklerin elinde bulunan Astragan'a doğru yol alan diktatörlük yönetiminin adamları ve onbinlerce Ermeni izledi. Osmanlı kuvvetlerinin 16 Eylül'e kadar Bakü'ye girmemeleri yerli müslümanlara Azerbaycanlı başıbozukluklara ve Osmanlı yağmacılara şehrin Ermeni mahallelerinde hareket serbestliği sağlamıştı. Bunlar «Mart Olayları»nın vahşice öcünü almaya koyuldular; muhafazakar tahminiye göre dokuz ilâ onbin arasında Ermeni hayatını kaybetti, bu sayı daha önceki cemaatlerarası çatışmalarda ölen tüm Azerbaycanlıların sayısından fazlaydı.³⁸

Bakü olaylarının bir diğer sonucu da, dolaylı da olsa aralarında Şaumian, Çaparidze, Azizbekov, Vezirov, Leorganov ve Fioletov'un da bulunduğu 26 Bakü Sovyeti komiserinin başına gelenlerdi. Diktatörlük tarafından hapse atılan komiserler Osmanlıların şehre girişlerinden hemen önce serbest bırakılmışlar ve **Türkmen** adlı gemiyle şehri terketmişlerdi. Ancak Astragan'a gitmesi gereken gemi, Hazar'ın doğu kıyısındaki Krasnovodsk'da durmuş, burada İngilizlerin desteklediği yerli SD'ler tarafından tutuklanan grup gemiden çıkarılmış ve kitle halinde öldürülmüştü. Bu olay Bolşevik Devrimi uğruna şehitliğin en yaygın bir şekilde bilinen örneği olacaktı.³⁹

İngiliz Vesayeti ve Cumhuriyetin Kuruluşu

Osmanlı birliklerinin Bakü sokaklarında zafer gösterileri, Turan yolundaki ümitlerin doruk noktasını teşkil ediyordu. 1918 Yazının sonunda Enver Paşa'nın orduları Azerbaycan'ın sadece kuzeyini değil, güneyini de ellerinde bulunduruyorlardı, bu İran vilayetinin ele geçirilmesi, Bakü'nün işgaliyle aynı zamanda gerçekleştirilmişti. Osmanlı yayılmasını daha da genişletmek üzere, Hazar kıyısı boyunca Dağıstan'a gönderilen Onbeşinci Bölük buraları Ekim ayında işgal etti.⁴⁰

İstanbul gazeteleri, Kafkas cephesindeki başarıların

haberleriyle dolup taşarken, Osmanlıların askeri durumu genelde giderek kötüleşiyordu. İngiliz kuvvetleri önce Filistin'de, şimdi de Suriye'de, müttefikler Balkanlar'da ilerliyor, hepsinden kötüsü Almanlar Fransa'dan çekilmeye devam ediyorlardı. Bu acı gerçekler Osmanlıların Azerbaycan konusundaki tutumlarını etkilemekte gecikmedi. Sultan VI. Mehmed'in Resulzade, Safikurdski ve Kesmemmedov'u 6 Eylül'de Ayasofya camiinde resmen kabul etmesi, Azerbaycan yönetimini onaylamaktan öte tanımak yönünde bir adım olarak değerlendirildi.⁴¹ Osmanlıların Azerbaycan ve Ermenistan'ı resmen tanınması, aslında Sadrazam Talat Paşa'nın Berlin ziyareti esnasında, 23 Eylül'de imzaladığı Osmanlı - Alman protokolünün öngördüğü birşeydi. Almanlar daha önceki itirazlarından vazgeçtikleri gibi, Sovyetlerin bu iki Transkafkasya Cumhuriyetini tanımalarını güvenceye alma işini yüklenmişti.⁴² Osmanlılar Bakü'yü ele geçirdiklerinde bunu Azerbaycan hükümeti adına yaptıklarını bildirdiler ve Nuri Paşa derhal Han Hoyski'yi, makamını Gence'den, kurtarılmış başkente taşımaya davet etti. Osmanlı Paşası artık Azerbaycan'ın işlerine karışıyor görüntüsünü vermemeye çaba gösteriyor, askeri olanlar dışındaki tüm işleri yerel yöneticilere havale ediyordu. Bu durumdan pek hoşnut olmayan Alman subayı «Nuri, Azerbaycan hükümetinin arkasına, hükümet te onun arkasına saklanıyor» diyordu.⁴³

İttihad ve Terakki önderleri, artık yeni Osmanlı vilayetleri olmasa da, Türkiye ve Rusya arasındaki bölgeye dost ve bağımsız uluslar yerleştirme tasarılarını sürdürürken, Osmanlı devletinin kendisi toptan çöküntünün sınırına gelmişti. 30 Eylül'de Bulgarların müttefiklere teslim olmasıyla, Osmanlıların savaşa devam etme imkânı kalmadı. Ardından 9 Ekim'de İTK hükümeti düştü, yerine gelen Ahmed İzzet Paşa Kabinesi, ay sonunda müttefiklerle Mondros ateşkes anlaşmasını imzaladılar. Anlaşmanın iki maddesi Transkafkasya'ya ilişkindi: 11. madde, Osmanlıların tüm bölgeyi terketmelerini istiyor, 15. madde ise Transkafkasya demir yollarının denetiminin müttefiklere

geçmesini öngörüyor ve Bakü'nün de Müttefiklerce işgal edileceğini bildiriyordu. Anlaşma metninde Transkafkasya cumhuriyetlerine dair bir ibare yoktu.⁴⁴

Bakü'de Nuri Paşa, Turan yolunda son bir girişim olarak askerlerine Azerbaycan ordusuna katılma izni verdi. Hevesli ve yükselmeye aday bir dizi Osmanlı, Azerbaycanlılarla en azından bir yıllık olmak üzere sözleşme imzalandılar. Yüzlerce insan bunu askeri hayatlarının devamı açısından bir fırsat olarak görüyordu, ancak Azerbaycan ordusuna katılma kişisel temelden hareketle gerçekleşebiliyordu. Nuri Paşa, tüm müfrezeleri Azerbaycan kumandasına devretmek istediğinde ise, Dunsterville yerine Kuzey İran İngiliz kuvvetleri başına getirilen General W. M. Thomson kesin tavır takınarak, tüm Osmanlı birliklerinin bir hafta içinde Bakü'yü, bir ay içindeyse Transkafkasya'yı terketmelerini istedi.⁴⁵ Azerbaycanlı temsilciler olarak Enzeli'deki karargâhında Thomson'u ziyaret eden Yusufbekov, Rafibekov ve Agayev generalden pek cesaret verici birşey duymadılar. İngiliz generali, Osmanlı entrikalarıyla kurulduğu ve halkın iradesini temsil etmediğine inandığı Azerbaycan hükümetini tanımayı reddediyordu. Azerbaycan'ın geleceğine dair ifade tarzı, İngilizlerin uzun vadeli bir siyaset takip etmekten ziyade, kısa yoldan amaçlarına ulaşmaya çalışacaklarını gösteriyordu : sadece Osmanlılar değil, Azerbaycan kuvvetleri de Bakü'yü terkedecekler, şehir ve dış kesimlerindeki endüstri bölgeleri İngilizler tarafından işgal edilecek, Thomson, Bakü valisi olarak hareket edecek, polis örgütünün başına ise başka bir İngiliz getirilecekti. Buna karşılık Thomson, Azerbaycan'ın geri kalanını Azerbaycan yönetimine bırakmayı kabul ediyordu, resmen tanınmamakla birlikte Müttefikler Azerbaycan hükümeti ile temas kuracaklardı. Ulusal kendi kaderini tayin konusundaki nihai karar ise, gelecekte ve Azerbaycanlıların da görüşlerini belirtmelerine izin verilecek olan bir barış konferansına bırakılıyordu.⁴⁶ Thomson bunlara ek olarak, Bakü'yü işgal edecek kuvvetler arasında Biçerakov emrinde Beyaz Ruslar da bulunacağını, ancak silahlı Er-

menilerin şehre girmesine izin verilmeyeceğini bildirmişti.

17 Kasım'da ikibin kişi civarında Hintli Ordu Birliklerinin şehre girmesi, Bakü'nün Rus cemaati tarafından sevinçle karşılandı. Thomson şehre varır varmaz, yeşil, kırmızı ve mavi renkli ay yıldızlı Azerbaycan bayrağının kaldırılmasını emretti. İlk bildirisinde Rusya'yı övüyor, bu ülkenin İngiltere ile dostluğuna değiniyor, ancak Azerbaycan'ın adından bahsetmiyor, «Müttefikler, Rusya'da düzeni sağlamadan ve onu tekrar dünya milletleri arasındaki yerine yerleştirmeden yurtlarına dönmeyeceklerdi» şeklinde bir ifade kullanıyordu.⁴⁷ Azerbaycanlı devlet adamları böylece keder ve ümitsizlik içinde Thomson'un Enzeli'de verdiği sözleri çiğnediğini görüyorlardı. Aralarında Agayev Ahmet Bey'in de bulunduğu bazıları vakit geçirmeden, Kadetlerin hakim olduğu ve kendine has bir biçimde «Bolşevik olmayan tek ve bölünmez Rusya'yı temsil eden Rus Milli Konseyi ile görüşmelere girişti. Agayev, Azerbaycan'ın bağımsız olarak varlığını sürdüremeyeceğini, ya kardeş Türkiye'ye, ya da büyük Rus ulusuna dayanmak zorunda olduğunu ileri sürüyordu, bu görüşleri uzun yıllardır sahip olduğu düşünsel eğilimleriyle uyum içindeydi. Bu temelden hareketle sürdürdüğü akıl yürütme, şu sonuca varıyordu : Türkiye kendisi çöküş halinde olduğundan, Rusya ile uzlaşmaktan başka seçenek kalmıyordu, ayrıca Ruslar kültürel açıdan Osmanlılardan üstündüler.⁴⁸

Han Hoyski kabinesi, duruma, Haziran hükümet krizlerinden biri Müsavatçılar arasında pek popüler olmayan Agayev kadar ümitsiz bakmıyordu, nitekim tavsiyesine de uymadı. Azerbaycanlılar durumlarının General Thomson'un başlangıçtaki hareketlerinden görüldüğü ölçüde kötü olmadığını çabuk anlamışlardı. Generalin asıl görevi, kendisine verilen siyasal görevi yerine getirmektir, yani Doğu Transkafkasya'da barış ve düzeni sağlamak. Bu nedenle gücünü yerel nüfus içinde sadece küçük bir gruptan alan Kadetlere açık bir kart vermek istemiyordu. Şehre vardığı hafta içinde onlara, Rusya'nın o anda fiilen mevcut olmadığını ve Transkafkasya'nın geleceğinin barış konferansı

tarafından belirleneceğini hatırlatmak zorunda kalmıştı. Nitekim Azerbaycan'ın birkaç yüz siyasal maceracının hayal ürünü olduğu konusundaki iddialarını da kabul etmeyecek, Han Hoyski hükümetinin elde kalan tek etkin sivil otorite olduğunu belirtecekti. Genelde İngilizlerin pek beğendikleri bu Azerbaycan başbakanı, resmi bir raporda «Bakü'deki en yetenekli adamlardan biri» ve «aynı zamanda Thomson'ı sadakatla yardım eden birkaç kişiden biri» olarak tanımlanıyordu.⁴⁹

Rusların Azerbaycan üzerindeki iddialarını bertaraf ettikten kısa bir süre sonra Thomson kendini Ermenilerle mücadelelerinde müslümanların yanında buldu. Gündemde olan konu, Elizavetpol guberniasının batısında bulunan ve nüfusu üçe iki oranında Azerbaycanlılar ve Ermenilerden oluşan dağlık Karabağ'dı.⁵⁰ Karabağ, Doğu Transkafkasya müslümanları ve Türkiye arasında 'bağlantı' veya 'engel' olan bir bölgeydi ve bunlardan hangisi olacağı, bölgeyi kimin denetlediğine bağlıydı, ancak her iki durumda da stratejik bir koridor oluşturuyordu. Osmanlıların çekilmesinden sonra General Andranik, bu tartışmalı bölgede Ermeni hakimiyeti kurmaya çalıştıysa da 1 Aralık'ta Thomson askeri harekâtlarına son vermesini istedi. Andranik bu isteğe boyun eğdi, ardından da İngiliz Generali, 1919 Ocak ayı ortalarında Karabağ ve Ermenilerin üzerinde hak iddia ettikleri Zangezour uezdinin geçici olarak Azerbaycan yönetimi altına alınması kararını verdi. Dahası Thomson zaten kızgın olan Ermenileri çileden çıkarırcasına, iki bölgenin yönetimine Ermeni düşmanlığıyla bilinen Kosrov Sultanov'un getirilmesini onayladı.⁵¹ General sert Ermeni eleştirilerini ise şöyle cevaplıyordu: «Aslında Ermeniler İngiliz işgalinin öc almaları için bir fırsat olmamasından dolayı hayal kırıklığı duyuyorlar ve askeri kuvvetlerin değil, barış konferansının karar vereceğini kabul etmek istemiyorlar.»⁵²

Rus iç savaşında İngiliz müdahalesini inceleyen tarihçiler Thomson'un Azerbaycanlılara karşı tutumunu, Hindistan Ordusu geçmişi olan askerlerin tipik bir tavrı olarak yorumluyorlar.⁵³ Bu grupta yer alan İngiliz askerler için

Rusya her zaman baş düşmandı ve bağımsız sınır devletlerinin ortaya çıkmasını memnuniyetle karşılıyorlardı. Transkafkasya'nın müslüman kesimi zengin doğal ve nüfus kaynaklarıyla bu devletler içinde en uygun ve siyasal açıdan en güvenilir görüneneydi. Ermenistan ve Gürcistan gibi Rusya ile dini bağlantıları olmadığı gibi, şii olması Türkiye ile arasına bir uzaklık koyuyordu.⁵⁴ Bu bakış açısı İngiliz ordusunun Azerbaycan'a olumlu bir tavır takınmasını sağlamış, bu da yeni işgalin karakteri üzerinde etkili olmuştu. Yabancı kuvvetlerin varlıklarını hissettirdikleri kesindi. İngilizler Transkafkasya'ya Rusya'da bulunan birliklerinin en geniş grubu olarak iki bölük göndermişler, bunlar Bakü'de karargâh kurarak şehirde sıkıyönetim ilân etmişlerdi. Demiryolları denetimleri altındaydı, bunlar içinde en önemlisi, bu sefer İngilizlerin ihtiyaçları doğrultusunda akan petrol ihracatının yürütüldüğü Bakü - Batum hattıydı. İngilizlerin Bakü petrolünün alım satımından edindikleri kâr daha sonra tartışma konusu olacaktı; Sovyetler İngilizleri düşük fiyat ödeyerek soygunculuk yapmakla suçlarken, İngilizler işgalin genel maliyetinin Azerbaycan'dan alınan tüm petrolün değerinden yüksek olduğunu ve elde edilen kârın dünya fiatlarındaki düşüşünden olumsuz bir şekilde etkilendiğini iddia edeceklerdi.⁵⁵

Bu dönem boyunca, İngiliz müdahalesi, sivil yönetimin bazı dallarına kadar uzanmıştı. İngilizler Azerbaycan Devlet Bankası aracılığıyla para dolaşımını denetleyerek, enflasyonu sınırlandırmaya çalışıyorlardı, yiyecek vesikası sistemini yeniden örgütleyerek yiyecek arzını büyük ölçüde geliştirmişler, petrol sahalarında ve demiryollarında işçi hakları konusunda aracılık etmek üzere İş Denetleme Bürosu kurmuşlardı.⁵⁶ İşçi hakları konusundaki çatışmalar dolayısıyla İngilizler zaman zaman Rus Bolşevik militanları tutuklama ve sınır dışı etme yoluna gidiyorlardı. Komün zamanında kamulaştırılan petrol ve gemicilik endüstrilerinin yeniden özelleştirilmesi girişimini de tamamlamışlardı. Azerbaycan Savaş Bakanlığı'nın Gence'ye taşınması emredilmişti ve İngiliz subaylar zaman zaman yerel yöne-

ticilerin gündelik işlerine müdahale ediyorlardı.⁵⁷ Buna karşılık, İngilizlerin (bazı askeri görevliler hariç) Transkafkasya'da uzun vadeli hedefleri kendileri açısından oldukça açıktı. Osmanlıların aksine Azerbaycan devletinin siyasal sürecine karışmaktan kaçınıyorlardı.⁵⁸ Yine de, İngilizlerin mevcudiyeti Azerbaycan siyasal hayatını dolaylı olarak iki önemli noktada etkilemişti: dış tehditlere karşı güvenlik duygusu sağlamış ve ulusal kurumların demokratik-liberal çizgide gelişmesinde etkin olmuştu. General Thomson, Han Hoyski'nin yeni parlamenter kabinesinin kuruluşunu resmen açıklamış ve İngiltere'nin onu Azerbaycan'daki tek yasal otorite olarak destekleyeceğini belirtmişti.⁵⁹

Azerbaycanlı önderler ise İngilizlerin demokratik konusundaki hassasiyetleriyle oynamak suretiyle yeteneklerini gösterdiler. Thomson, Bakü'ye gelmeden bir gün önce yeniden toplanan Milli Konsey, Kurucu Meclis için bir seçim kanunu kabul etti. Bu kanuna göre seçimler doğrudan, nisbi temsil usulüyle olacaktı ve herkes oy kullanabilecekti. Böylece, Azerbaycan kadınlara oy kullanma hakkı veren ilk müslüman ülke oluyordu.⁶⁰ Seçim tarihi belirlenmemişti ve hiç yapılmayacağına benziyordu, yine de Milli Konsey kendini geniş tabanlı bir yasama organı olarak yeniden kurmuştu. Kendini parlamento olarak addediyordu ve millî azınlıkların üyeleri ve temsilcilerini de bünyesine alarak genişlemişti.

Azerbaycan Parlamentosu 120 vekilden oluşacakken, ancak 96 vekil 7 Aralık 1918'deki açılış oturumuna katılmayı kabul etmişti, diğerlerinin çoğu ise parlamentoyu boykot eden Ermeni vekillerdi. Mecliste Müsavatçılar ortada, İttihadçılar sağda, Himmet - Menşevikler ve Müslüman Sosyalist Blok solda yer alıyorlardı. Başlangıçta 11 parlamento grubu varken, daha sonra bazıları birbiriyle birleşmişti, büyüklükleri ise vekillerin parti değiştirmesine bağlı olarak değişiyordu. 1918 Aralık'ında 38 vekil Müsavat'ı, 11 vekil İttihad'ı, 12 vekil Sosyalistleri, 10 vekil Ah-rar'ı, 9 vekil bağımsızları, 7 vekil Taşnaksütyun'u, 4 ve-

kil diğer Ermenileri, 5 vekil ise diğer azınlıkları temsil ediyordu.⁶¹

Sosyalist parlamento grubu, Müslüman Sosyalist Blok üyeleri ve Sosyal Demokratik İşçi Partisi - Himmet (Menşevik) üyelerinden meydana geliyordu. Yeni kurulan Ah-rar Partisi ise Müsavat'ın bir benzeri ve yakın müttefikiydi, köylüler arasında daha güçlü bir desteğe sahipti ve özellikle Müslüman mezhepçiliğinin bir örneği olarak sünnilere hitap ediyordu.⁶²

Müsavat en büyük siyasal güç olmasına rağmen, mutlak çoğunluğa sahip olduğu Milli Konsey'deki durumun aksine, Parlamento'daki sandalyelerin yarısından azını denetiminde bulunduruyordu. Şimdi, yeni bir hükümetin kurulması için diğer partilerin de katılmasına ihtiyaç vardı, böyle kaçınılmaz olarak kurulan koalisyon hükümetlerinin yarattığı siyasal krizler ise artık Azerbaycan siyasal hayatının bir özelliği haline gelmişti. Yabancı bir gözlemcinin belirttiği gibi, «bakanlıkların büyük bir kısmı çeşitli partilere göre düzenlenmişti.»⁶³ 28 Mayıs 1918 ile bağımsızlığın sona erdiği 28 Nisan 1920 tarihleri arasındaki iki yıldan az zaman içinde toplam 5 kabine kuruldu. İttihad, bunlardan sonuncusu hariç hiçbirine katılmamıştı, böylece neredeyse sürekli muhalefet konumunda bulunmuştu. Kabinelerin ilk üçü Han Hoyski (28 Mayıs 1918, 17 Haziran 1918, 5 Nisan 1919) diğer ikisi ise Yusufbekov başkanlığında (5 Nisan 1919, 29 Aralık 1919) kuruldu.⁶⁴ Yürütmenin bu istikrarsızlığı, Parlamento'nun Azerbaycan siyasal hayatındaki rolünü arttırmış ve onu merkez haline getirmiştir. Tüm üyelerin hazır bulunduğu toplantıların sayısının 105, yasa önerilerinin sayısının 203 olması, parlamento'nun faaliyetleri hakkında fikir verebilir.⁶⁵ Topçubaşiyev'in parlamento başkanlığı, devlet başkanlığı olarak tanınıyordu.

Parlamento'nun açılışında Resulzade'nin yaptığı konuşma aslında Müsavat'ın güncellenmiş programının ana hatlarıydı. Demokratik dönemin başlamasından sonra da parti, milliyetçilik ve federalizm ilkelerini sürdürmekteydi, ancak milliyetçilik artık yeni bir tanım kazanmıştı; ge-

niş Türk halkları ailesinin bir parçası olmakla birlikte, Azerbaycan'ın kendi başına bir ulus olduğu gerçeğinden hareket ediliyordu. Pan - Türkizmin açıkça desteklenmesinin bu dönemde iyi bir politika olmaması gerçeği bir tarafa, Müsavat, Türk Birliği parolası yerine Azerbaycan Ulus Devleti düşüncesini benimseme aşamasına ulaşmış bulunuyordu. Ancak dış güvenlik hâlâ en önemli konuydu ve partinin federalizme bağlılığı devam ediyordu. Resulzade dünya çapında nihai bir düzenin sağlanmasını Milletler Birliği'nin kurulmasıyla mümkün görmekte birlikte, şimdilik diğer Transkafkasya Cumhuriyetleri ve Dağıstan ile yakın bağlar kurulması gereğini savunuyordu.⁶⁶ Müsavat iç işler konusunda radikal bir tavır benimsemişti. Bu ilkenin anlamı oldukça genişti, demokratik devrimin söz, basın ve örgüt özgürlüğünü de kapsayan siyasal sonuçlarının korunması isteniyor; milli azınlıkların kültürel ve siyasal haklarının güvenceye alınması ve işçi, köylü çıkarlarının gözetilmesi savunuluyordu. Müsavat'ın Toprak Reformu konusundaki önerileri ise şöyleydi : 1 — İster özel mülkiyete ait olsun, ister daha önce Rus devletine ait olmuş olsun, tüm topraklar karşılıksız olarak köylülere dağıtılmalı, 2 — Köylülere bu topraklara sahip olma hakkı verilmeli, 3 — Azami özel toprak mülkiyeti kanunla belirlenmeli, 4 — Toprağı dağıtılacak olanlardan, bu toprağa yatırım yapmış olanlara, emlak vergilerinden alınacak vergilerden sağlanacak olan bir bedel verilmeliydi.⁶⁷

Ancak, bu tür bir sosyal reformu değil uygulamaya koymak, buna uygun yasaları meclisten geçirmenin dahi, ilkeleri belirlemek kadar kolay olmadığı ortaya çıkmıştı. Müsavat içinde Toprak Reformu üzerine sağ ve sol kanatlar arasındaki bölünme her zamanki gibi derinleşti. Sağ kanat Müsavatçılar, Toprak Reformu kanununun Parlamento'ya sunulmasını, Resulzade'nin konuşmasından bir yıl sonraya kadar geciktirdiler. Sol kanat ancak Aralık 1919'daki Parti'nin ikinci kongresine değiştirilmiş bir kanun taslağı getirdi ve bu nihayet Parlamento'nun Tarım komitesine ulaştı. Formalite icabı tartışıldıktan sonra, ka-

rar diğer güç sorunlar gibi Azerbaycan Kurucu Meclisi toplanmasına kadar ertelendi.⁶⁸ Azerbaycan'ın toprak mülkiyetinin yapısı, bağımsız cumhuriyet döneminde de değişmemişti hazine ekilebilir toprakların % 30'una sahipti, köylüler % 50'yi, büyük toprak sahipleri ise % 20'yi ellerinde bulunduruyorlardı. Bu sosyal sorunu çözme konusunda gösterilen başarısızlık, Azerbaycan'ı iç ve dış tehlikelere karşı hassas kılacaktı. Rus Devrimi propagandasının harekete geçirdiği bazı bölgelerdeki, özellikle Gence'deki köylüler arasında yeniden kıpırdanmalar başlamıştı. Toprak işgalleri yeniden başlamıştı, öyle ki bazı durumlarda hükümet toprak sahiplerini korumak için askeri birlikler göndermek zorunda kalıyordu. Bolşevikler kırsal kesimdeki bu hoşnutsuzluklar yönünde propagandaya girişmişler, Azerbaycan'ın sovyetleştirilmesi tartışması gündeme gelmişti.⁶⁹

Toprak sorunu bir yana, küçük Azerbaycanlı yöneticiler grubunun karşılaştığı sorunlar, deneyimsizlikleri dolayısıyla onları oldukça zorluyordu. 1918 sonrası Azerbaycanı, koloni dönemi sonrası bağımsız varlığını sürdürmenin koşullarına pek iyi hazırlanmamış ülkelerin en tipik örneklerinden biriydi. Yöneticilerinin yöneldikleri tedbirler de bu bakımdan tipikti, bunların en başında mümkün olduğu kadar bağımsızlık öncesi döneme özgü yönetim çarkını kurma çabaları geliyordu. Coğrafi yönetim birimleri **gubernia** düzeyinde yeniden düzenlenmiş iki vilayetin yerini dört birim almıştı. Bakü, Gence, Karabağ ve Zakatalı; **uezdler** ise eski şekilleriyle kalmışlardı.⁷⁰ Eski hukuk sistemi, Maliye ve Ticaret Odaları ve Mali Müfettişlikler de eski işlevlerini sürdürüyorlardı. Yeni bir devlet inşasında en önemli güçlük, kurumsal yapıyı değiştirmek değil, bu yapıya uygun personel bulmaktı. Hükümet içindeki bürokratik mevkilerin ancak yarısını doldurabilen Azerbaycanlı yöneticiler, telgrafçıdan demiryolcuya kadar her tür iş için eleman yetiştirmek üzere çok acil programlar hazırladılar. Dahası, bazı yabancı gözlemcilerin belirttiği gibi, yerli kadroların güçsüzlüğü sadece sayılarının azlığından gelmi-

yordu : «Yeni cumhuriyetlerde memuriyetlerin ahlâki temeli değişti. Azerbaycan'da bazı resmi ayrıcalıklar, yerel alışverişlerle alınıp satılıyordu.»⁷¹ Orta ve alt düzeydeki Rus sivil hizmetlileri yerlerini korudukları gibi, tüm devlet memurlarına Azerîce öğrenmeleri için iki yıl süre tanınmasına rağmen, bunların resmi işleri Rusça yürütmelerine izin veriliyordu.⁷²

Artık aydınlar sınıfının yönetimde olduğu bu dönemde, eğitimin yerel dilde olması düşü gerçekleşmeye başlamıştı. Yönetim bu konuda özel bir gayret sarfederek, uzun dönemli Ruslaştırma eğilimini bir ölçüde tersine çevirmeyi başardı. Her düzeydeki okullarda Azerî dilinde eğitim zorunlu hale getirilmiş, Rusya tarihi, yerini, Türk halklarının tarihine bırakmıştı. İlkokulların çoğunda tüm dersler yerel dilde veriliyordu, ancak personel yokluğu orta eğitimin Türkleştirilmesini yavaşlatmıştı. Çoğunun çeviri olduğu okul kitaplarının hazırlanması için özel bir kurul çalışıyordu.

Türkiye'den getirilen öğretmenler ise personel kıtlığını kısmen hafifletiyordu. Yeni açılan öğretmen kursları Azerbaycanlıların eğitimiyle uğraşırken, hükümet öğrenim görmek üzere yüzü aşkın genci Avrupa ve Türkiye'ye göndermişti.⁷³ Bağımsızlığın ikinci yılında, 1 Eylül 1919 tarihinde Bakü Üniversitesinin açılışıyla, Azerbaycan'da ilk yüksek öğrenim kurumu hizmete girdi.⁷⁴ Uzun dönemli tasarılar arasında alfabenin latinleştirilmesi de sözkonusuydu.⁷⁵

Diğer taraftan malzeme yokluğu kadar eğitilmiş adam kıtlığı da Azerbaycan ordusunun oluşturulmasında engel teşkil ediyordu. Transkafkasya'nın önemli konumu dikkate alındığında bunun ne kadar acil bir son olduğu açıkça görülüyordu. Bağımsızlık öncesi dönemin Müslüman Milli Birlikleri milislerini düzenli askeri kuvvetlere dönüştürme işi ise ancak Azerbaycanlı subay ve uzmanların yetiştirilmesine yardımcı olacak olan Osmanlıların gelişinden sonra ciddiye kazandı. Parlamenter rejim yönetiminde Savaş Bakanlığı'na seçkin bir asker olan ve daha önce Rus or-

dusunda topçu generali olarak hizmet eden Mehmendarov Samed Bey getirilmişti. Başlıca yardımcıları ise General Şihlinski ve General Süleyman Sulkieviç'di. Bunlardan ikincisi Almanların tanzim ettiği Kırım yönetiminde bulunmuş, savaştan sonra ise Azerbaycan'a gelerek Genelkurmay Başkanı olmuş Litvanyalı bir Tatar'dı.⁷⁶ Subayların bir kısmı 1918 Kasım'ındaki tahliye esnasında burada kalan Türkler veya Rus savaş esirleriydi. Geri kalanlar arasında ise birçok Rus ve bir miktar Gürcü vardı, işte Azerbaycan ordusunun kuruluşunda gerçek katkısı olanlar Türklerden ziyade bunlar olmuşlardı. Azerbaycan ordusunda eski Çarçı subaylarının oranının çokluğundan bahseden Nerimanov, talimleri ellerinde kırbaçla denetlediklerini belirterek, «örgütsel yapı, kurallar vb. II. Nikola dönemi Rus modelinin kopyasıydı» diyordu.⁷⁷

Azerbaycan ordusu, eski milisler, yeni askerlik hizmeti gören erler ve bir miktar çarlık döneminde askerlik hizmeti yapmış olan Azerbaycanlıların katılımıyla 30.000 kişi civarında bir büyüklüğe erişti.⁷⁸ Mugan Steplerindeki Rus göçmenler üzerine ve Karabağ'da Ermeni isyancılara karşı küçük çaplı hareketler dışında, ordunun savaş yeteneğini deneme fırsatı olmadı. General Mehmendarov etkin bir ordu oluşturmak için birçok deneme - yanılmadan geçileceğini ve bunun uzun zaman alacağını hatırlatıyordu. Geleceğe ilişkin planlar arasında, silahlı kuvvetlerin sayısını 50.000'e çıkarmak ve İtalya'dan ek malzeme satın almak ta vardı. Genç Cumhuriyet askeri teşkilâtı için oldukça ağır bir fatura ödemişti, hesaplamalar 1919 yılı harcamalarının 140 milyon ruble, yani devlet bütçesinin % 13'ü olduğunu belirliyor. Bu miktar, karışıklık içinde bulunan bir ekonomi için oldukça yüksekti.⁷⁹

Genelde Azerbaycan'ın yakın komşularına oranla ekonomik olarak daha başarılı olmasına ve yabancı ziyaretçilerin Tiflis'in ve Erivan'ın fakirliğine kıyasla Bakü'de lüks bir hava gözlemelerine rağmen, bağımsızlık dönemi boyunca ülkede yapısal olarak ekonomik kriz hüküm sürüyordu. Rus ekonomisine eklenmiş olarak gelişen Azer-

baycan ekonomisi, Rus iç savaşının iki ekonomi arasındaki bağlantıları kesmesinden çok kötü etkilenmişti. 1919'da Beyaz Rus kuvvetlerinin Kafkasların kuzey yamaçlarını zaptetmeleriyle, Azerbaycan'ın tahıl ambarlarıyla bağlantısı yine kesilmişti. Aynı zamanda, ihracat kapılarının kapanmasıyla, pamuk, ipek ve tütün gibi endüstriyel maddelerin üretimi hızla düştü. Daha da önemlisi, petrol endüstrisinin kötü durumuydu: Bağımsız cumhuriyet döneminde ihracat bir önceki yılın % 30'una düşmüştü.⁸⁰ Ne miktarda satılırsa satılsın, Transkafkasya ve Kuzey İrlanda'daki alıcılar veya Batum yoluyla İngiliz kuvvetlerine ve müttefiklerine gidiyordu. Azerbaycan'ın ekonomik durumunu gözden geçiren resmi bir hükümet yayını, Rusya'ya yapılan ihracatın önemi konusunda şunları söylüyordu: «Avrupa ne miktarda petrol satın alırsa alsın, Rus pazarı kapalı olduğu sürece Azerbaycan'ın mali durumu düzelemez.»⁸¹

İhracat hacminin küçüklüğünün yanısıra, savaş sonrası dünya fiyatlarındaki düşüş de ekonomiyi etkilemişti. Bu şartlar altında hükümet, petrol üretiminde büyük kısıntılar yapılmasını önleme kararı verdi, zira işsizliğin artması siyasal bir patlamaya neden olabilirdi. Bu karar doğrultusunda devlet işçi ücretlerini ve üretim masraflarını ikâme etmek üzere petrol şirketleri sahiplerine devlet yardımı başlattı, bunun sonucu olarak 1920'nin başında yıllık toplam ham petrol üretimi tüm depolama tanklarını doldurmuş, hükümet geri kalanının denize dökülmesi kararına varmıştı.⁸² Petrol endüstrisine yapılan yardımlar ordu, bürokrasi ve eğitim sistemine yapılan harcamalarla birlikte büyük bir bütçe açığına neden oluyordu. 1919 yılı devlet harcamaları 1.085 milyon rubleyi bulurken, gelir sadece 665 milyondur. Bütçe açığının 250 milyonluk kısmı, yeni para basımı yolu ile kapatıldı, ancak bu tedbir de enflasyonist baskıları beraberinde getiriyordu.⁸³ Kısmen denetim altına alınmasına rağmen işsizlik giderek artıyordu, Mayıs 1919'da Bakü civarındaki işsizlerin sayısı 10.000 civarındaydı. Şehir proletaryası arasındaki hoşnutsuzluklar grevlerle açığa çıkıyor ve özellikle yerli olmayan işçiler arasında

da Bolşevikler tekrar önemli ölçüde popüler oluyorlardı. Durumun kötülüğüne karşın, bazı Azerbaycanlılara göre bir ölçüde iyimser olmayı mümkün kılan şeyler vardı. Tek başına petrol zenginliği, ülkenin bağımsız varlığını temellendirecek ekonomik yapıyı oluşturabilirdi. 1919 yılının ikinci yarısında Batum boru hattının faaliyete geçmesiyle Batı Avrupa'nın Bakü petrol üretimine olan ilgisi artmıştı, diğer yandan cumhuriyetin ilk dönemi için görüleceği gibi kredi bulma imkanları vardı.⁸⁴ Bir gün Rusya'da iç savaş bittiğinde özgür ve müreffeh bir Azerbaycan için umutların ortaya çıkacağı bekleniyordu. Ancak bu tür umutların gündeme gelmesi iki şeye bağlıydı: Rusya'da mücadeleyi kim kazanacak ve belki daha da önemlisi, kazanan tarafın Rusya ile bağlarını çözmüş olan Azerbaycan'a karşı tavrı ne olacaktı?

Varlığını Sürdürme Diplomasisi

Azerbaycan'ın iç sorunları ne kadar acıklı durumda olursa olsun, cumhuriyetin kaderi son kertede dış dünyadaki gelişmelere bağlıydı, nitekim bağımsızlık dönemi boyunca dış işler en ön planda yer almıştı. Azerbaycan Rusya'nın dev gölgesinde yaşamayı sürdürüyordu, geçici olarak iç savaşla sarsıldıysa da, Rusya Bakü rejimi için önemini koruyordu. Ancak, Azerbaycan her ne kadar Rusya'daki iç savaş ekonomisini köreltiyorsa da, bağımsız cumhuriyetin varlığını sürdürmesinin de aynı iç mücadelenin devamına bağlı olduğu gerçeğiyle karşı karşıya bulunuyordu. Buna karşın, her iki taraftan birinin süratle ve ezici bir şekilde galip gelmesi Azerbaycan devletinin sonu olacaktı. Bu gerçek karşısında Azerbaycanlılar için bir soru önem kazanıyordu: Rusya'da bu iki taraftan hangisinin kazanması daha az tehlikeli olur?

1918'de eski Rus imparatorluğu toprakları üzerinde mantar gibi biten hükümetler içinde Azerbaycan en az Bolşevik aleyhtarı olanlar arasındaydı, «Mart Olayları»nın taze anısı ve Sovyet Rusya'nın bu yılın yazında Bakü üzer-

rinde açıkça hak iddia etmesi dikkate alındığında bu önemli bir farktı. Azerbaycanlılar, Moskova'nın sürekli tekrarladığı ulusların kendi kaderlerini tayin haklarını temin etme çabası içindeydiler. Kızıl Ordu'nun asıl güçlerinin uzak bölgelerde savaştığı bir dönemde bu tür beyanatları dışta gördükleri gibi değerlendirmek daha kolaydı. Han Hoyski hükümeti daha Gence'deyken, Tiflis'teki Sovyet temsilcilerine «Genelde Rusya ve özelde Sovyet Rejimi ile karşılıklı dostluk içinde yaşamak arzusunda» olduklarını bildirmişlerdi.⁸⁵ Kabine Bakü'ye taşındıktan hemen sonra, Azerbaycanlı yöneticiler Moskova Yiyecek İlaş Komitesi temsilcisi I. P. Orlov ile görüşmelerde bulundular ve Orlov'dan halkın Dış İşler Komiserliğine, ticari faaliyeti kolaylaştırmak üzere düzenli diplomatik ilişkiler kurulması için bir öneri verilmesini istediler. Bu bağlantılar İngilizlerin gelmesi ve Sovyet Rusya'ya petrol sevkiyatına ambargo koymasıyla sona ermişti. Ancak, Azerbaycanlı yöneticiler, giderek artan boyutlarda Hazar Denizi üzerinden yürütülen Astragan ile yasa dışı ticareti bastırma konusunda pek titiz davranmıyorlardı. İngiliz generali T. Bridges, Bakü petrolünün Rus iç savaşı için önemi konusunda raporunda şöyle diyordu:

«Bakü'de büyük miktarda petrol depolanmış, Astragan yoluyla doğal pazarları olan Rusya'ya sevkedilmeyi bekliyor ve Azerbaycan'daki en önemli sıkıntılardan biri, Bolşeviklerle ticaret yapmasına izin verilmemesi. Bu ve Bakü'nün tekrar Bolşeviklere dönmesi ihtimali, Beyaz Ordu Generali Denikin'in burayı askeri gerekçelerle işgal etmesi için yeterli koşulları oluşturuyor.»⁸⁶

1919 yılı boyunca Rusya'daki iki taraf arasında Azerbaycan için en yakın tehdit, General A. I. Denikin komutasındaki Güney Rusya Gönüllü ordusundan (Beyaz Ordu) geliyordu. «Tek ve bölünmez» Rusya için dövüşen tutucu bir askeri gücün Rusya'dan türemiş devletlerin egemenliğine saygı göstermesi pek beklenemezdi. Ayrıca Denikin'in kuvvetleri bölgeye daha yakın bir tehlikeydiler. Kış başında gönüllülerle Gürcistan arasında, Karadenizin kıyısında yer alan Taupse, Soçi ve Sukumi bölgelerini de-

netleme konusunda İngilizlerin aracılığının etkisiz kaldığı büyük bir çatışma baş gösterdi.⁸⁷ Denikin bu çatışmanın ardından Kuzey Kafkasya Cumhuriyetini istilâya girişti. Bu Azerbaycan'ı alarma geçirmişti, Bakü petrolünün Beyazların bir sonraki hedefi olduğunu sezinen Han Hoyski, yardım için İngilizlere müracaat etti.⁸⁸

Başlangıçta İngilizlerin tavrı, Bakü hükümetine tekrar güvence vermek olmuştu: Denikin'i desteklemeye devam etmekle birlikte, Bakü'yü zaptetmesine yardımcı olmaya niyetleri yoktu. Ayrıca, İngilizler Gönüllülerin güçlerini Kızıl Orduyla mücadelede yoğunlaştırdıklarını, gerilerindeki küçük devletlerle çatışmaya girerek dikkatlerini dağıtmayacakları konusunda ısrarlıydılar. Ocak 1919'da Thomson Kafkas Dağları alanı ile Dağıstan'ın kuzey ucu arasında bir sınır çizdi, Gönüllüler bu çizgiyi geçmeyeceklerdi. Dahası, Han Hoyski'nin uyarısıyla Denikin'in Azerbaycan'daki siyasal ve askeri faaliyetlerine engeller koymuş, Denikin'i Azerbaycan'ı içten fethetme girişimlerine karşı uyararak üzere acilen bir dizi tedbir almıştı. Bu temelden hareketle, İngilizler 1 Mart'ta Bakü'de demirlemiş olan Rus Hazar Filo'sunu silahlardan arındırmış Beyazlar için adam toplamakta olan General Przhevalski'nin Azerbaycan'ı terkmesini istemişlerdi. Bu arada Biçerakov'un müfrezesi de yasaklanmış, halihazırda bir gölge Hazar hükümeti kurmuş olan Albay'ın kendisi görünüşte bir ünvan olmak üzere İngiltere'ye davet edilmişti.⁸⁹

Tüm bu tedbirler Denikin'in 1919 baharında Petrovsk da dahil olmak üzere Dağıstan'ın kuzey kısmını işgal etmek üzere Thomson sınırını aşmasını engelleyemedi. Beyazların ilerlemesi sürerken Azerbaycan hükümeti Thomson'a bir protesto notası göndererek, «eldeki tüm imkanlarla Dağlılara yardıma koşmak mecburiyetini» bildirdiler.⁹⁰ Komşu müslüman halklar arasında dayanışma dalgası siyasal bölünmeleri aşarak tüm ülkede yayıldı. Birlik halinde bir parlamento komitesi Dağıstanlılara yardım olarak silahlı gönüllüler ve acil para yardımı göndermeyi de kapsayan girişimleri düzenliyordu.

Ortak bir tehlike karşısında bölge güvenliğini sağlamak üzere ortak çaba gösterme gerekliliği doğmuştu. 16 Haziran'da Azerbaycan ve Gürcistan arasında karşılıklı bir savunma anlaşması imzalandı. Her iki Cumhuriyet te Ermenistan'ı bu anlaşmaya katılmaya davet ettiyse de bu davet herhangi bir Rus aleyhtarı ittifakta taraf olmaktan kaçınan Erivan hükümeti tarafından kabul edilmedi.⁹¹

İngilizler bu sefer Denikin ile uzlaşarak durumu sakinleştirmeye çalışıyorlardı; Dağıstan'da Denikin'in istilasını tanıyarak, 11 Haziran'da bu kez Petrovsk'un güneyinden geçen bir sınır çizdiler. Ancak, yazın gücünün doruğuna ulaşmış olan Denikin, İngilizlerin koyduğu sınırları kabul etmeye her zamankinden daha az niyetliydi. Azerbaycanlı gönüllüler ve bölgede kalmış olan Osmanlıların yardımcı olduğu Dağıstan direnişi, onu Azerbaycan ve Gürcistan sınırına kadar ülkenin geri kalanını istilâya kışkırtmaktan başka bir işe yaramadı. Durumu bir kez daha kabul eden İngilizler 4 Ağustos'ta üçüncü bir sınır çizdiler.⁹² Ancak bundan sonra Denikin, tüm gücünü kuzey'de Kızillara karşı tarihi saldırısı üzerine yoğunlaştırmak üzere Transkafkasya'daki harekâtına geçici olarak son verdi. Bölgedeki resmi temsilcisi General N. N. Baratov'a gönderdiği talimatta Transkafkasya'nın Rusya'nın bir parçası olarak görülmesinin gerekliliğine rağmen, şimdilik yerel yönetimlere izin verilebileceğini yazıyordu.⁹³

Azerbaycan, Denikin'in istifasına karşı durmaya çalışırken, diplomatları da Versailles'de toplanan büyük güçler tarafından tanınmak ve desteklenmek için mücadele veriyorlardı. Paris Barış Konferansı'na gönderilen temsil heyetinin başında, ülkedeki en yüksek mevkîinin sahibi olan Topçubaşiyev vardı. Heyeti oluşturan diğer temsilciler ise, Parlamento üyeleri olan Hacinski, Mehtiyev, Muharremov ve Agayev ile, resmi hükümet gazetesinin editörü, Hacıbeyli Ceyhun Bey'di.⁹⁴ Heyet Fransa'ya giriş izinleri için üç ay İstanbul'da bekleyerek yolda gecikmişti. Diğer bir küçümseyici tavır, üstelik Thomson'dan tavsiye mektupları taşıyan Agayev'in İngilizler tarafından tutuk-

lanıp, sıkı ilişkilerini sürdürdüğü bir grup İTK üyesi ile Malta'ya sürülmesiydi. Azerbaycanlılar Paris'e ancak 1919 Nisan'ında varabildiler, davaları için zemin hazırlamak ve lobi oluşturmak için geç kalmışlardı. Üstelik, Batı'daki Ermeni yanlısı hareket veya Gürcü Menşeviklerin uluslararası sosyalizmle bağları gibi, komşularının sahip olduklarına benzer desteklerden de yoksundular. Azerbaycanlılar müttefik güçlerin temsilcileriyle görüşmeler yapmaya çalıştılar, genelde bu konuda pek başarılı olamadılar. Başkan Wilson'la zorlukla sağladıkları resmi görüşme oldukça soğuk geçmişti ve pek cesaret verici değildi. Başkan, müttefiklerin Rusya'dan ayrılan devletlere karşı siyasetinin temel ilkesini özetlemişti: Barış konferansı, dünyayı küçük parçalara ayırmayı amaçlamıyordu, bu bakımdan Azerbaycan sorunu, Rusya'nın durumu belli olmadan çözüme kavuşamazdı. Daha olumlu bir notayla ise, Transkafkasya halklarının konfederasyonu yönünde düşüncelerini tavsiye ediyor, bu tür girişimin Milletler Cemiyeti'nin mandası olarak, büyük güçlerden koruma görebileceğini belirtiyordu.⁹⁵ Topçubaşiyev Bakü'ye gönderdiği bunu izleyen raporunda; «Müttefiklerin en önde gelen düşüncesi, şüphesiz bir bütün olarak Rusya konusunda karara varmak ve Sozonov, L'vov ve Maqlakov ve diğerleri gibi Paris'te oturan bu tür adamları ilgilendiren Ruslar sorununu çözmek.»⁹⁶ Mülteci, Beyaz Rus siyasetçilerin Versailles'deki etkileri, Azerbaycanlıları açıkça rahatsız ediyordu, buna karşılık vermek üzere çoğu, zamanında Rusya'ya dahil olan diğer devletlerle ortak olan sayısız muhtıralar yazarak, bağımsızlık ve uluslararası tanınma gerekleri üzerine detaylı açıklamalarda bulundular. Müttefik devlet adamları, konferansa katılan hükümetlerin iddialarına karşı iddiaları çerçevesinde ilk olarak Versailles'da Transkafkasya sorunu ve onun «çapraşık, karmaşık ve tehlikeli sonuçlarıyla» yüz yüze geldiler.⁹⁷ Toprak talepleri oldukça mübalağalıydı ve coğrafya, etnik dağılım, ekonomi ve uluslararası siyaset gibi faktörler, bu talepleri ileri sürenler tarafından pek dikkate alınmıyordu. Ermeniler savaşta müttefiklere yardım-

ları karşılığında büyük bir devletle ödüllendirilmek istiyorlardı. İstekleri doğrultusunda oluşturulacak olan Büyük Ermenistan'ın Erivan guberniası, Tiflis guberniasının güneyi, Elizavetpol guberniasının Zangezür, Şuşa, Cevanşir ve Gence uездlerini içermesi, ayrıca Doğu Anadolu'nun yedi vilayetinin katılmasıyla İskenderun limanıyla Akdeniz'e kadar uzanması tasarlanıyordu.⁹⁸ Bu sınırlar tamamıyla tarihsel ve stratejik nedenlere dayandırılıyordu, öyle ki, gerçekleştiği takdirde devletleri içinde Ermeniler azınlıkta kalacaklardı. Ermeniler, genelde toprak talepleri ve uzun vadeli çıkarları doğrultusunda hem Transkafkasyalı hem de bölge dışı kimlikleriyle tavır gösteriyordu.

Diğer taraftan İran, Azerbaycan üzerindeki iddialarında daha da ileri gidiyordu: Tahran hükümeti «Rus savaşları ardından İran'dan koparılmış şehir ve eyaletleri» yani tüm Azerbaycan cumhuriyeti ve Dağıstan'ın bir kısmını talep etmişti.⁹⁹ Dünya Savaşı'na katılmayan İran'ın konferansta bulunması reddedilmiş, baş temsilcileri Ali Kulu Han'ın bildirgesi ise Batılı diplomatlarca alayla karşılanmıştı. Topçubaşiyev Bakü'ye, İran heyetinin Versailles'da taleplerinin karşılanmasını beklemediğini yazıyordu, ona göre İranlıların isteklerinin gerçek anlamı değişikti. Topçubaşiyev şöyle diyordu: «sürekli onlarla birleşmemiz gerektiğini söylüyorlar, ve bu kendilerinde mevcut olmayan aydınlarımız hakkında konuşmak en çok istedikleri şeyler.»¹⁰⁰

Azerbaycan hükümeti de talepleri bakımından pek mütevazî sayılmazdı. Topçubaşiyev'in sunduğu muhtıra, Erivan guberniasının büyük bir kısmı ile dinsel ve ekonomik bağlardan dolayı Kars ve Batum Azerbaycan cumhuriyetine katılmasını öneriyordu.¹⁰¹ Amaç, coğrafi bütünlükten ziyade, Bakü merkez olmak üzere tüm Transkafkasya müslümanlarının birleştiği bir devlet kurmaktı. Muhtıranın toprak talebine ilişkin olmayan kısmında daha çekingen bir hava hakimdi, diğer istekler şöyle sıralanıyordu:

1 — Barış konferansının Kafkas Azerbaycanının Rus İmparatorluğu'ndan ayrılışını onaylaması. Sınırları ilişik haritada gösterilen Azer-

baycan Demokratik Cumhuriyeti adı altında tamamen bağımsız Azerbaycan devletinin oluşturulması.

2 — Azerbaycan Cumhuriyeti heyet temsilcilerinin Paris Barış Konferansı ve komisyonlarının çalışmalarına katılabilmesi.

3 — Azerbaycan Cumhuriyetinin yüksek himayelerini beklediği Milletler Cemiyeti'ne üye olarak kabul edilmesi.¹⁰²

Versailles'daki güçler, ayrılıkçı hükümetleri tanıyarak geleceğin Rusya'sına karşı hareket serbestliklerini kaybetmek konusunda aceleci değillerdi. Buna karşın, Transkafkasya'nın geçici bekçiliğini İngilizlerden almak, Müttefik Yüksek Konsey'inin çok daha fazla ve acil olarak ilgilendiği bir konuydu. İngilizlerin Bakü'nün zenginliğine tamahları ve petrolden elde ettikleri kazançlar, her yerdeki gibi önceliklerinin devam etmesi için yeterli değildi. Bir yandan Mısır ve Hindistan'da askeri birlikler yetersiz kalırken, diğer yandan İngiltere mali krizler yaşıyor ve Parlamento'da Rus iç savaşına İngiliz müdahalesi aleyhine muhalefet giderek güçleniyordu. Bir dış işleri muhtırasında «İngiliz çıkarları, bu karşılıksız sorumlulukları uzun süre devam ettirecek kadar güçlü değil» diyordu.¹⁰³ Lloyd George Hükümeti 1919 Şubat'ında, yani Thomson'un Bakü'ye gelişinden sadece üç ay sonra, Transkafkasya'yı mümkün olduğu kadar çabuk terketme kararı aldı. Ardından Nisan ayı başında Yüksek Konsey Transkafkasya'nın bölgeyi vekalet altına almayı kabul eden İtalyanlara devredilmesini önerdi. Üstlerine, İngilizlerin çekilmesinin yeni doğan cumhuriyetlere karşı «bir vefasızlık hareketi» olduğunu söyleyen Thomson, Konsey'in kararını 10 Mayıs'ta resmen Bakü hükümetine bildirdi.¹⁰⁴ Azerbaycanlıların tepkisi hem İngilizlerin çekilmesini, hem de İtalyanların onların yerini almasını protesto etmek şeklinde oldu. Aslında yerel rejimler için büyük bir değişiklik olmamıştı. General Bridges, «Transkafkasya'nın hiçbir yerinde İtalyan işgali ciddiye alınmıyordu» diyor.¹⁰⁵ Diğer raporlarda, «İtalyanların durumu idare edemediğinin düşünüldüğü» ve «saygınlık, mali kaynaklar ve deneyimden» yoksun oldukları belirtiliyordu.¹⁰⁶ Sonuç olarak, İtalyan müdahalesi bölgeyi keşfetmek-

ten öteye gidemedi. 16 Mayıs'ta Prens Savoy başkanlığında olağandışı bir misyon Bakü'yü ziyaret etti, bunu Albay M. Gabba başkanlığında bir grup askeri uzman izledi. İtalyan ziyaretçiler Azerbaycan'ın içinde bulunduğu durumu şahsen görmüş ve savunması konusunda yardım sözü vermişlerdi. Azerbaycan'ın ekonomik zenginliğinden çok etkilenen Gabba ise, Bakü'de bakanlara İtalyan işgücü için göç imkanları olup olmadığını sormuştu.¹⁰⁷ Ancak Roma'da kabine değişikliği Transkafkasya'daki İtalyan çıkarlarını etkilemişti. Yeni başbakan Francesco Nitti, Rusya'nın ileride tekrar hak iddia edeceği bir bölgede İtalyan mandası tasarısını iptal etti. Bu arada İngiliz birliklerinin çoğu Transkafkasya'yı terketmiş ve tahliye hareketi bitmek üzereydi, geride sadece Batum'da küçük bir garnizon ve Oliver Wardrop başkanlığında diplomatik bir misyon kalmıştı.

Batılı güçlerin bölgeyi himaye etme konusundaki isteksizlikleri karşısında Azerbaycan, güvenlik arayışı içinde, kendisi gibi zayıf olan komşu devletlerle ilişkileri güçlendirmeye girişti. İran'la kötü başlayan ilişkiler, iki ülke arasındaki köklü bağların bir kanıtı olarak büyük bir gelişme gösterdi. Diplomatik bağlantılar gerçekte, İran'ın Versailles'da toprak taleplerini açıklamasından hemen sonra kuruldu. Azerbaycan dış işleri bakan yardımcısı, Adil Ziyathanov, Cumhuriyetin temsilcisi olarak Tahran'a yerleşti, diğer taraftan Seyyid Ziyaaddin Tabatabai başkanlığında İranlı bir diplomatik misyon gümrük, posta servisi ve ticaret konularında görüşmeler yapmak üzere Bakü'yü ziyaret ettiler.¹⁰⁸ Tabatabai aynı zamanda Azerbaycan cumhuriyetinin bir tür konfederasyon halinde İran'la birleşmesinin arzulandığını bildirmekle görevliydi. Tasarı iki taraf için de hedeflerine varmaları açısından yararlı olacaktı: İran Rusya lehine kaybettiği topraklarına kavuşurken, Bakü, Tebriz'le birleşebilecekti.

9 Ağustos 1919'da imzalanan İran - İngiliz Anlaşmasının, Kacar Krallığını İngiliz himayesi altına koyması, Bakü hükümetinin birleşmeye yönelmesinde çok etkili oldu. İranlılar bu anlaşmaya yurtsever bir muhalefet gösterir-

ken, Azerbaycanlılar devletlerinin varlığını sürdürmek açısından bunu dolambaçlı yoldan tekrar İngiliz koruması altına girmek için bir fırsat olarak değerlendiriyorlardı. Topçubaşiyev 1 Kasım 1919 tarihinde, Paris'te İranlılara ekonomik ve siyasal birlik anlaşması önerdi. Bu öneri, ortak dış politikayı da kapsıyordu.¹⁰⁹ Detaylar iki hükümet tarafından belirlenecek ve birleşme her iki hükümetin onayına bağlı olacaktı. Bakü rejimi için önerinin en önemli kısmı, Azerbaycan'ın İngiltere'den İran'ın gördüğü yardımın aynıını alması şartıydı. Azerbaycanlılar ima yoluyla da olsa, İngiltere ile bağlantısının yararı olmaksızın zayıf ve geri bir ülke olan İran ile birleşmeyi düşünmediklerini belli ediyorlardı. Ancak, Meclis'in İngiliz - İran Anlaşmasını onaylamayı reddetmesiyle, sahne arkasından tekrar İngiliz korumasına girmek için yapılan girişimler boşa gitti. Aslında birleşmenin gerçekleşmesi halinde dahi İngilizlerin İran için geçerli olan şartları Azerbaycan'a uygulamaları şüpheliydi.¹¹⁰ Yine de bu engel iki ülke arasındaki bağlantıların gelişmesini engelleyemedi, aksine bu süreç 1920 Mart'ında bir dostluk ve ticaret anlaşmasının imzalanmasıyla doruk noktasına ulaşmıştı.¹¹¹ Bakü ve Tebriz yönetimleri arasındaki yakınlaşma ve Müsavatçıların koyu İngiliz taraftarlığı, Hıyabani önderliğinde gelişen sömürgecilik karşıtı ve ayrılıkçı hareketin yaygınlaştırdığı Tebriz'de muhalif tepkilere sebep oldu. Bu hareket, Tahran'daki merkezi hükümete olduğu kadar, İngiliz hakimiyetine de karşıydı, dahası Azerbaycan cumhuriyetine de düşmanlık beslemeye başlamıştı. Hıyabani ve takipçilerinin Müsavat rejimine aşırı soldan muhalefet yapan Himmət ve Adalet gruplarının sempatisini kazanması pek şaşırtıcı sayılmazdı, böylece devrimci pan-Azerbaycan dayanışması tekrar gündeme gelmişti.¹¹²

Sonunda, Azerbaycan diplomasisinin en sağlam başarısı Gürcistan ile yapılan karşılıklı savunma anlaşması olmuştu. Bu, her iki cumhuriyete de Rusya'ya karşı durumlarını güçlendirdikleri hissi vermiş, daha da önemlisi özellikle Azerbaycan'ın Batı Transkafkasya'nın müslüman kesimleri üzerindeki iddialarından vazgeçmesiyle Bakü ve

Tiflis arasında uyumlu bir havanın doğmasını sağlamıştı. Transkafkasya Federasyonu'nun çözülmesinin en büyük sorumlusu olan Azerbaycan, şimdi bölgesel işbirliğinin aktif savunucusu olmuştu. Üç komşu devleti biraraya getirmek üzere hükümet düzeyinde bir seri Transkafkasya konferansı düzenlendi. Ortak çıkarların önemine rağmen, Gürcistan ve Ermenistan ile birleşmek için şartlar pek elverişli değildi. Ermenistan birinci Transkafkasya konferansına katılmak yerine Borçalı **uezdi** hakkında bir anlaşmazlık dolayısıyla Gürcistan topraklarına saldırmış, çatışma ancak İngiliz müdahalesi ile durdurulabilmişti.¹¹³ 25 Nisan'da başlayan İkinci Konferans'a ise Karabağ ve Nahcivan'da Ermeni ve Azerbaycanlılar arasındaki kanlı çarpışmalar eşlik etmişti. Erivan guberniasının Müslüman nüfuslu kesimi olan Nahcivan, Ermenilerin vazgeçilmez addettikleri bir bölgeydi. İngilizler bir kez daha durumu sakinleştirmek zorunda kaldılar. Nahcivan'daki gönüllü Osmanlılar ve Azerbaycanlı başıbozukların Türkiye ile stratejik bir bağ kurmalarından korkan Thomson, müslüman taraftarı tutumunu değiştirerek bölgenin Ermeni yönetimi altına konmasını emretti.¹¹⁴ Bu esnada devam eden Transkafkasya konferansı ise, Ermenistan'ın Gürcistan ve Azerbaycan ile Denikin'e karşı bir ittifaka girmeyi reddetmesiyle son buldu.

1919 Ekim ve Kasım aylarında Rus iç savaşında çok önemli bir dönüş oldu: Gönüllü Ordusu Moskova'ya karşı hareketinde fazla ileri gitmiş, çiğneyebileceğinden büyük parça ısırılmıştı. Beyazlar Tuba'ya vardıklarında karşılaştıkları güçlü bir karşı saldırıyla düzensiz olarak ve apar topar tekrar güneye doğru geri çekilmek zorunda kaldılar. Denikin'in yenilgisinin Transkafkasya Cumhuriyetlerinde sevinç yaratması için pek neden yoktu, bu kez zafer sarhoşu Bolşevikler gibi daha korkulu bir düşmanla yüzyüze geleceklerdi. Transkafkasya'nın kaderi bu noktada tekrar Versailles'daki devlet adamlarının dikkatini üzerine çekti. Bolşeviklerin Kafkas dağlarını aşmasına izin verilirse, devrimin Türkiye, İran ve tüm Ortadoğu'ya yayılmasına kapı açılacağına inanıyorlardı. Batı Avrupa basını ve diploma-

tik dedikodu kaynakları, Kafkasya'nın savunmasını güçlendirmek üzere Batılı ülkelerin askeri yardım göndereceği söylentisi yaymaktaydılar.¹¹⁵ Gerçekte, 1920 Ocak'ında yüksek rütbeli müttefik komutanları, Paris'teki temsilcileriyle Azerbaycan ve Gürcistan'ın savunma ihtiyaçlarını görüşmekteydiler. Bu görüşmelerin tek elle tutulur sonucu, Yüksek Konsey'in bu iki cumhuriyeti, 12 Ocak'ta da Ermenistan'ı pratik olarak tanıması oldu, hukuki olarak tanınmaları ise, Türkiye ile barış anlaşması imzalandıktan sonra oldu. Kısa bir süre sonra, Azerbaycan, Denikin ve Japonya tarafından tanındı, ancak bu pratik olarak değerini yitirecekti.¹¹⁶

Tüm bu gelişmelerde aynı yıl içinde 1920 Kışında İngiliz hükümetinin Rusya siyasetini tamamen değiştireceğine dair belirti yoktu. Rus iç savaşına yeni türeyen rejimlerin yanında müdahale etmek İngilizlere pahalıya mal oluyordu. Üstelik pek desteklenen bir siyaset değildi. Bu bakımdan Londra artık Moskova'ya yakınlaşmaya karar vermişti.¹¹⁷

Başlangıçta Transkafkasya'ya yapılacak askeri yardımdan vazgeçilmedi, ancak üç cumhuriyetin değişik konumlarına göre koşullara bağlandı, aslında müttefikler bir iç çatışma çıkar korkusuyla Transkafkasya'ya silah göndermeye korkuyorlardı.¹¹⁸ Diğer taraftan Ermeniler ve Gürcüler Londra ve San Remo'daki uluslararası konferanslarda sınırlar konusunu tartışmaya devam ediyorlardı. Karabağ'da Azerbaycanlılar ve Ermeniler arasında çatışma çıkmış, 22 Mart 1920'de Ermeniler bir isyan çıkarmışlardı. Bu, bölgede tekrar kendini hissettiren bir güç olan Sovyet Rusya'nın artan düşmanca kuşatmasının bir sonucu.¹¹⁹

Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye

Azerbaycan'ın savaş sonrası dönemde, Türkiye (bu dönemde Türkiye teriminin neye karşılık geldiği de ayrı bir konu olabilir) ile ilişkileri, iç ve dış ilişkilerinde özel bir bö-

lüm oluştuyordu. İşgal altında bulunan Osmanlı devleti, Sultan VI. Mehmed'in müttefik yanlısı rejimi ve önderleri Mustafa Kemal'in 1919 yazında savaş kahramanı olacağı direniş hareketi arasında ikiye bölünmüştü. Bakü, İstanbul'daki sultanın rejimi ile resmi ilişkilerini sürdürüyordu, diğer yandan coğrafi koşullar onu Doğu ve Orta Anadolu'da temellenen ve kendilerini Osmanlı değil, Türk olarak tanıtan hareket ile karmaşık bir ilişkiye sürüklemekteydi.¹²⁰ Dahası, Türkiye'deki antiemperyalist güçler arasında da Kemal'i izleyenler ve eski İTC rejimine sadık kalanlar arasında bölünme vardı, tekrar yönetimi ele geçirmeye çalışan İttihatçılar Mustafa Kemal'in rakibi durumundaydılar, ancak Kemal, ihtiyatla hareket içinde güçlenmelerini engellemiştir. Eylül 1919'da, Sivas Kongresi'ne katılanlar İTC ve siyasetiyle tüm ilişkilerin kesilmesi için and içtiler. İki grup arasındaki bölünme, Anadolu'da su yüzüne çıkmazken, Transkafkasya'da daha belirgin bir şekilde görülebiliyordu.¹²¹

Mondros Mütarekesinden sonra Osmanlı birliklerinin çekilmesiyle Azerbaycan'daki Türk unsuru yok olmamıştı. Azerbaycan'da görev yapan eski Osmanlı ordusu mensupları ve öğretmenler Türklerin varlığının en görünür işaretiydiler. Mustafa Kemal müttefiklere karşı bağımsızlık savaşına giriştiğinde, Türkiye yerel halk arasında tekrar saygınlık kazandı. Azerbaycan'da Türk etkisi her zaman için güçlü olmakla birlikte, önceleri İttihatçılara eğilim söz konusuydu. Birinci Dünya Savaşı'nın son günlerinde Enver Paşa, Bakü'yü Türkiye'yi fethetme harekâtına temel olarak seçtiyse de, değil fetihleri gerçekleştirmek, Azerbaycan'ın merkezine dahi ulaşamamıştı.¹²² Aynı amaçla Nuri Paşa, mütarekenin ardından Osmanlı birliklerini Azerbaycan emrine verme girişiminde bulunmuştu. Nihayet İttihatçılar Batı emperyalizmine karşı Sovyet Rusya ile işbirliği yapmanın yararlı olabileceğine karar verdiler. Mustafa Kemal de bu görüşleri paylaşıyordu. Doğu vilayetleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Temmuz - Ağustos 1919 tarihlerinde Erzurum'da yapılan toplantısında Mustafa Kemal,

Türlere, yabancı müdahalesine karşı kahramanca dövüşen Rusları örnek almalarını öğütüyordu.¹²³ Özel olarak ta Bolşevizmin ulusal hareketin ideolojisi olarak benimsenmesinin söz konusu olmadığını, ancak Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye yardımcı olmasının sağlanması gerektiğini sürekli tekrarlıyordu. Kemalistler de İttihatçılar da Bolşeviklerle bağlantı kurma çabası içindeydiler, bunun için de en iyi zemin, Azerbaycan'dı. Savaştan sonra Azerbaycan'da görüştüğümüz ilk kayda değer Türk, tanıdık biriydi: Nuri. 1919 başında Bakü'deki İngiliz tevkifinden kaçarak Dağıstan'da Denikin'e karşı savaşa katılmış, ülkenin düşmesinden sonra Bakü'ye gelmişti. Yarı resmi Türkiye Halkının Temsilciliği, burada Eylül 1919'da onun himayesinde kurulmuştu.¹²⁴ Temsilciliğin görevi, Milli Mücadele için destek sağlamaktı. Buna Bakü yönetiminden mali yardım bulmak ta dahildi. Bu konu Azerbaycan kabinesini bölmüş, sonunda İngilizleri gücendirme korkusu, belirsiz ve ikili bir ifadenin kullanılmasına neden olmuştu.¹²⁵ Türklerin Bakü'lü Himmetçiler yoluyla Bolşevik yeraltı faaliyetleriyle kurduğu bağlantı daha ümit vericiydi. Türklerin baş delegesi Nuri değil, Mustafa Kemal'e yakın olan Fuat Sabit'ti. Ekim'de Sabit, Onbeşinci Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya raporunda şöyle yazıyordu :

«Bolşeviklerle görüşüm, Bolşevizmin memleketimizde tesisi için içtimai, iktisadi hiç bir esas olmadığı gibi, halkın ırfan ve ananesi de buna muhalif olduğundan hiç bir ıslahatı içtimaiye davetine girişmeden ne suretle yardım edeceklerini sordum. Her surette yardım edeceklerini ve şimdi yol olmadığından yalnız paraca yardım mümkün olduğu ve ne miktara ihtiyaç hasil olursa olsun derhal vereceğini temin ettiler.»¹²⁶

Türkiye ve Bolşevikler arasında diğer bir iletişim yolu, Halil Paşa'nın girişim emriyle açıldı. Savaştan sonra bu eski Osmanlı orduları Doğu Kumandanı, Sultan'ın emriyle tutuklanmış, fakat kaçmayı başararak milliyetçilere yardım önerisinde bulunmuştu. Mustafa Kemal, Enver Paşa'nın akrabası olan bu seçkin İttihatçının deneyim ve saygınlığını kullanmaya karşı değildi. Ayrıca onu Anadolu di-

şında tutmak ta tercih edilebilirdi, böylece Halil Paşa'yı Sovyet Rusya'dan askeri yardım sağlamak üzere gizli bir görevle Transkafkasya'ya gönderdi.¹²⁷ Aralık 1919'da Halil Paşa Bakü hükümetiyle ilişkilerini sürdürürken, aynı zamanda Bolşevik Bölge Komitesi üyeleriyle bağlantı kurduğu Azerbaycan'a yola çıktı. En önemli kaygısı Anadolu ile Azerbaycan arasındaki koridoru açık tutmak olduğundan, Nahcivan'da Ermeni yönetimine karşı direnenlere destek sağlamıştı.¹²⁸ Ancak, Nahcivan'daki çatışmalara Türklerin katılması, Batı gazetelerinde Ermenistan'a karşı birlikte hareket eden gizli bir Azerbaycan - Kemalist anlaşması olduğu söylentilerine yol açmıştı. Topçubaşiyev, Paris'te Azerbaycan'a sağlamaya çalıştığı müttefik desteğini kaybetme korkusuyla bu söylentileri kesinlikle yalanlıyordu.¹²⁹

Gerek Transkafkasya'daki ve gerekse Anadolu'daki Türkler, Azerbaycan hükümetinin nazik diplomatik durumunu pek dikkate almıyorlardı. Zayıf Transkafkasya Cumhuriyetleri er veya geç Rus yönetimi altına gireceklerdi. Mustafa Kemal'in tahminlerinin bu yönde olduğu kaydedilmiştir. Dahası bu görüş, Türkiye'de pek çok kimse tarafından paylaşılıyordu.¹³⁰ Mustafa Kemal, Karabekir ile birlikte Türkiye'nin Transkafkasya stratejisinin amaçlarını özetle şöyle belirliyordu: Türkiye'deki Milli Mücadelenin çıkarları açısından Ermenistan'ın bastırılması, Gürcistan'ın tarafsızlığı ve Azerbaycan'ın Sovyet sistemine dahil edilmesi gerekmektedir. Azerbaycan bu şartlar altında Sovyet yardımının savaş halindeki Anadolu'ya akması için köprü görevini görecek. Buna karşılık Türk milliyetçi önderlerine göre, batı eğilimli bir grubun yönettiği Azerbaycan, İngiliz siyasetinin bir aracı olacak ve Türkiye ile dost Rusya arasında bir engel teşkil edecekti. Müttefiklerin Transkafkasya Cumhuriyetlerini tanıması, Mustafa Kemal için çok önemli bir gelişmeydi. Komutanlara gönderdiği bir genelgede emperyalistlerin Bolşeviklerle Türkleri ayırma tasarısı doğrultusunda Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlıklarını desteklediğini yazıyordu. Ardından, bu plan başarılı olur ve Kafkas ulusları ülkemizi kuşatan

katı bir duvar oluştururlarsa, Türkiye'nin yapacağı şey, bu duvarı temelinden yıkmak olacaktır, deniliyordu. Sonuçta Mustafa Kemal'in önerisi şuydu :

Şark Cephesinde resmi veya gayri resmi seferberlik yaparak Kafkas seddini arkadan yıkacak tahşidata başlamak, yeni Kafkas hükümetleriyle ve bilhassa Azerbaycan, Dağıstan gibi İslâm hükümetleri ile müstacelen temasa gelerek itilaf planına karşı kararlarını ve vaziyetlerini anlamak, Kafkas milletleri bize sed olmaya karar verdikleri halde harekâtı taarruziyetimizi tevhit için bolşeviklerle anlaşmak.¹³¹

Bu tavır, geçmişte Azerbaycan'ın Rusya'dan bağımsızlaşma hareketinde Türkiye'yi doğal müttefik görmesine izin veren geleneksel siyasetin ani bir şekilde tersine döndüğünü gösteriyordu. Mustafa Kemal, Türkiye'nin dış siyasetine ilişkin olarak pan - İslamizm ve pan - Türkizmi tamamiyle reddediyor, böylece 1918'den sonra dahi bu akımları destekleyen İttihatçıların siyasetinden kesinlikle ayrılıyordu. Mustafa Kemal'e göre, pan - Türkizm ve Pan - İslamizm sadece Türkiye'nin Rusya'nın dostluğuna olan ihtiyacı ile çatışmakla kalmıyor, «önce Türkiye» düşüncesine dayanan milliyetçiliği ile de çelişiyordu. Yine de Azerbaycan'da Türk bağımsızlık savaşına sempati duyanların sayısı oldukça fazlaydı ve giderek de artıyordu. Bu sempatizanlar çok çeşitli bir yelpaze oluşturuyorlardı: bunlar arasında, sonunda İttihatçıların milliyetçilerin yerini alacağına inanan pan - İslamistler, Türkiye'deki hareketin dünya çapında bir anti - emperyalist patlamanın başlangıcı olduğunu düşünen solcular ve genelde dar Azerbaycan milliyetçiliğine karşı olan değişik siyasal düşüncelere sahip kimseler bulunuyordu. Yusufbekov'un ikinci kabinesi, bu yaygın sempati hisleri doğrultusunda bir iyi niyet gösterisi olarak, Aralık 1919'da Mustafa Kemal'e para yardımı buldu.¹³² Bu hareket, genel durumu değiştirmedeği gibi, Azerbaycan'da bulunan Türklerin aslında Azerbaycan Cumhuriyetinin yıkımına yol açacak faaliyetlerini de durduramamıştı. Halil Paşa'nın dahi çocukça davrandığını söylediği Nuri Paşa, kökü 1918 Haziran krizine dayanan Müsavatçılara karşı büyük kinle, tüm gücünü Bolşevik-

leri desteklemeye vermişti.¹³³ Kendisi ve İttihat ve Terakkî takipçilerine Azerbaycan'da siyasal destek sağlayan İttihat grubuyla yakın ilişkisi işte bu tarihlerde başlamıştı.

NOTLAR:

- (1) «Milli Azerbaycanın onbeş yillığı,» *A.Y.B.* 2, no. 17 (1933), s. 113 - 14.
- (2) I. A. Guseinov, «Istoricheskie znachenie lozunga 'Nezavisimyi Sovetskii Azerbaidzhan,» *Azerbaidzhanski Gosudarstvennyi Universitet, Uchenye zapiski*, no. 10 (1957), s. 67.
- (3) *A.Y.B.*, 2, no. 17 (1933), 194.
- (4) G. Jäschke. «Der türkisch - aserbaidshanisch Freundschaftsvertrag vom 4 Juni 1918,» *Vorderasien: Studien zur Auslandkunde*, no. 1 (1944), 64, ayrıca bkz. Râsulzada, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 61; Kurat, s. 662 ff.
- (5) İslam ordusu konusunda bkz. K. Rüştü, «Büyük harpte Kafkas yollarında 5-nci piyade fırkası,» *Askerî mecmua*, no. 93, (Tarih kısmı, no. 34) (1934), 5 - 6; Ludshuveit, s. 209-11.
- (6) Rüştü, s. 5.
- (7) Mirza-Bala., *Musavat*, s. 139., A. Raevski, *Musavatskoe pravitel'stvo na versal'skoi konferentsii. Doneseniia predstavitelei musavatskoi delegatsii* (Baku, 1930), s. 3 - 4.
- (8) Osmanlı müdahalesine Azerbaycan'ın tepkisi konusunda bkz. Mirza Bala, *Musavat*, s. 148; Guliev, *Bor'ba*, s. 74-5.
- (9) Guliev, *Bor'ba* s. 73-4. Kabine üyelerinin listesi için bkz. *Le 28 Mai 1919* (Baku, 1919), s. 9.
- (10) Pipes, s. 205.
- (11) Sh. A. Tagieva, *Natsional 'no-osvoboditel'noe dvizhenie v Irankom Azerbaidzhane v 1917 - 1920 gg* (Baku, 1956), s. 37. İran Azerbaycanı konusunda Osmanlı politikasının bir değerlendirmesi olarak bkz. *Der neue Orient* (1918), c. 3, s. 378.
- (12) Pan - Türkizmin, Azerbaycan'da Osmanlı müdahalesi deneyimi

çerçevesinde bu tür bir yorumu için bkz. M. E. Resulzade [Râsulzada], *O panturanizme v sviaz'i s kavkazskoi problemoi* (Paris, 1930).

- (13) Suny, *The Baku Commune*, s. 269.
- (14) Allen, Muratoff, s. 486-8; Korganoff, s. 186-8.
- (15) A.N.S.S.S.R., Institut Istorii, *Dokumenty po istorii grazhdanskoi voiny v S.S.S.R.* (Moscow, 1940), c. 1, s. 381.
- (16) U.S.S.R., Ministerstvo Inostrannykh Del, *Dokumenty vneshnei politiki S.S.S.R.* (Moscow, 1940), c. 1, s. 381'den alıntı.
- (17) Mühlman, p. 207'den alıntı.
- (18) J. W. Wheeler-Bennet, *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace* (London, 1938), s. 433.
- (19) Mirza-Bala, *Musavat*, s. 147'den alıntı.
- (20) Komün üzerine bir monografi olarak bkz. Suren Shaumian, *Bakinskala Kommuna*, ayrıca bkz. Suny, s. 331 f.f. Baku Sovnarkom'unun uyguladığı reformlar konusunda bkz. P. A. Azizbekova and M. A. Gaziev, «Bakî Khalg Kommissarlâri Sovetinin 1918-nji İldâ sosialist tadbirlari,» in A.N.Az.S.S.R., *Böyük Oktiabr va soviyet hakimiyyati ughrunda mubariza* (Baku, 1958), s. 204-16.
- (21) Suny, *The Baku Commune*, s. 238.
- (22) Ratgauzer, *Revollutsiya i grazhdanskaya volna*, s. 177.
- (23) Azerbaycan kırsal kesiminde köylülerin şiddet hareketleri için bkz. Stepan Shaumian, c. 2, s. 157-9. Şubat 1918'de Şaumian köylülerden adam öldürme ve yakıp yıkmaktan vazgeçmelerini istemişti. Bkz. Suny *The Baku Commune*, s. 293 - 4.
- (24) Iskenderov, s. 214.
- (25) K.P.Az., Institut Istorii Partii, *Bol'sheviki v bor'be*, no. 456'dan alıntı.
- (26) *Ibid.*, no. 452'den alıntı.
- (27) *Ibid.*, no. 506.
- (28) Suny, *The Baku Commune*, s. 296.
- (29) Suren Shaumian, s. 29-30; Ludshuveit, s. 219.
- (30) Dunsterville'nin Bakü seferi konusunda bkz. L. C. Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce* (London, 1932). See also Kazemzadeh, *Struggle*, s. 139-43; R. G. Ullman, *Anglo-Soviet Relations, 1917-1921*, c. 1, *Intervention and the War* (Princeton, 1961), s. 305-7; G. A. Brinkley, *The Volunteer Army and the Allied Intervention in South Russia, 1917-1921* (Notre Dame, Ind., 1966), s. 60-3. Monografik çalışmalar olarak bkz. A. H. Arslanian, «The British Decision to Intervene in Transcaucasia during World War I,» *Armenian Review* 27 (Summer 1974), 146-59; idem, «Dunsterville's Adventure: A Reappraisal,» *I.J.M.E.S.* 12 (1982), 199-216; idem, «Britain and the Transcaucasian nationalities during the Russian Civil War,» in Suny, *Transcaucasia*, s. 293-304.

- (31) Bkz. Great Britain, F.O. 371/42519 Caucasus File, 512. Bakü'deki İngiliz konsolos yardımcısı R. Mc Monell'in raporu, Bolşeviklerin her zaman İngilizleri davet düşüncesine şiddetle karşı çıkmadıklarını gösteriyor.
- (32) Bisherakhov'un Bakü savunmasındaki rolü için bkz. Suren Shaumian, s. 33-4; Rakgauzer, s. 195-200
- (33) Suny, **The Baku Commune**, s. 318.
- (34) Kazemzadeh, **Struggle**, s. 138-9.
- (35) Allen and Muratoff, s. 492, Ludshuveit, s. 248 ve Dunsterville, s. 284 arasında, Bakü'ye ulaşan İngiliz kuvvetlerinin sayısal büyüklüğü açısından farklılıklar vardır, ancak bu üç kaynak ta İngilizlerin şehri savunma işi için zayıf oldukları noktasında birleşmektedirler.
- (36) Dunsterville, s. 309.
- (37) Mühlman, s. 270; Pomiankowski, 374.
- (38) Kazemzadeh, **Struggle**, s. 143-4. Ermeni kaynaklarını inceleyerek toplam 8, 988 kişinin öldüğünü söylüyor, diğer kaynaklarda çok daha yüksek; Korganoff, s. 204 de ölenlerin sayısını 15.000 - 30.000 arasında, Walker, s. 261'de 20.000 olarak hesaplıyor. 15 Eylül (Bakü) kıyımı için ayrıca bkz. V. S. Archives, RG 256, «The Caucasus», «Confidential Volume, chap. 3», «Massacres in Baku», no. 861, K. 00/5.
- (39) A. S. Bukshpan (ed.), **Postedme dni komissarov bakinskoi komuny** (Baku, 1928); «Pamiatii 26 bakinskikh komissarov,» **Krasnyi arkhiv**, nos. 4-3 (89-90) (1938), 3-29.
- (40) Ludshuveit, p. 262; Allen and Muratoff, p. 495.
- (41) A. L. Popov, «Iz epokhi angliiskoi interventsii v Zakavkaz'e,» **Proletarskaia Revoliutsiia** (1923), 225.
- (42) Ziemke, s. 475; Jäschke, **Der Turanismus**, s. 45-7.
- (43) Trumpener, s. 197.
- (44) Hovannisian, **Armenia**, s. 239.
- (45) E. Kurtulan, «Türk ordusunun Azerbaycanda kalması meselesi,» **Azerbaycan**, nos. 4-6 (1964), 15; Mirza-Bala, **Musavat**, s. 149-50
- (46) Raevski, **Angliiskaia Interventsiia**, s. 33.
- (47) U.S. Archives, RG 256.184.02102/6, Harbord Report, app. A. exh. B.
- (48) Mirza-Bala, **Musavat**, s. 151; ayrıca bkz. Baikov, s. 150.
- (49) Great Britain, F.O. 371/24819, R.I.G. Gorton, Brig. General, «Notes on the Situation in Azerbaijan,» December 8, 1918.
- (50) Karabağ sorunu konusunda monografik çalışma olarak bkz. R. Hovannisian, «The Armeno-Azerbaijani Conflict over Mountainous Karabagh,» **Armenian Review** 24 (Summer 1971), 3-24; idem, **The Republic of Armenia: The First Year, 1918-1919** (Berkeley, Calif. 1974) (hereafter cited as **Republic**), s. 165-97.
- (51) Hovannisian, **Republic**, 169-70.

- (52) Great Britain, F.O. 371/3658, March 18, 1919.
- (53) Ullman, s. 223-4; Hovannisian, **Republic**, s. 157; Great Britain, F.O. 371/E8378/308, «Outline of Events in Transcaucasia,» May 31, 1922.
- (54) ibid.
- (55) Ullman, s. 78-9. Sovyet görüşü için bkz. A.N.Az.S.S.R., **Istoriia**, c. 3, s. 167-8; Raevski, **Angliiskaia interventsii**, s. 20-2; D. Erukidze, **Krakh imperialisticheskoi interventsii v Zakavkaz'e** (Tiflis, 1954). İngiliz görüşü için bkz. F.O. 371/3690; ayrıca bkz. U. S. Archives, RG 256, 861 K. 00/5; RG 256, 184. 021/371.
- (56) U.S. Archives, RG 256, 861, K. 00/5, «The Caucasus,» Confidential Volume, «Reorganization of Baku Branch of Russian State Bank.»
- (57) Great Britain, F.O., 371/E 8378/308, «Outline of Events.»
- (58) U.S. Archives, RG 256, 184.02102/6, Harbord Report, app. A. da Transkafkasya'da İngiliz politikası hakkında şu yoruma rastlıyoruz: «Bu işgal döneminde İngiliz siyasetini anlamak çok güçtü, çünkü öyle görünüyordu ki, belli bir siyaset izlenmiyordu.»
- (59) **Le 23 mai 1919**, s. 15.
- (60) D.Z.T., «La premiere république musulmane: l'Azerbaïdjan,» **R.M.M.** 36 (1918-19), 231; ayrıca bkz. A.A.A., «Eshce in pechal'nogo proshlogo: Proiskhozhdenie azerbaïdzhanskogo parlamenta,» **Kavkaz** 12/24 (1935), 28-9.
- (61) Mirza-Bala, **Musavat**, s. 155; A.N.Az.S.S.R., **Istoriia**, c. 3, s. 169'da biraz daha değişik rakamlar veriliyor.
- (62) Guliev, **Bor'ba**, s. 143-52.
- (63) U.S. Archives, RG 256, 184.02102/8, Harbord Report, app. C. October 16, 1919.
- (64) İkinci ve üçüncü Hoyski kabineleri üyeleri için bkz. **Le 28 mai 1919**, s. 9, 18-9. Birinci Yusufbekov kabinesi üyeleri için bkz. U.S. Archives, RG 256, 18.01602/23, ikinci kabinesi için bkz. Karabekir, s. 493.
- (65) A.N.Az.S.S.R., Sektor Filosofii, **Istoriia gosudarstva i prava Azerbaïdzhanskoi S.S.R.** (Baku, 1964), s. 278.
- (66) Mirza-Bala, **Musavat**, s. 159-64.
- (67) ibid., s. 163.
- (68) A. G. Karaev, **Iz nedavnogo proshlogo** (Baku, 1926), s. 81.
- (69) Dönemin tarımsal sorunları konusunda bkz. N. Pchelin, **Krest'ianski vopros pri Musavate** (Baku, 1931); I. A. Guseinov, «Krestianskoe dvizhenie v Azerbaïdzhane 1917-1920 gg.» in A.N.Az. S.S.R., **Böyük Oktlabr**, s. 217-65.
- (70) D.Z.T., «La premier république,» s. 264.
- (71) U.S. Archives, RG 256, 184.02101/8, Harbord Report, app. C. October 16, 1919.
- (72) Baikov, s. 156.

- (73) A. Azeri, «Die Errungenschaften der nationalen Republik Aserbaidzhan,» *Die Befreiung* 2 (1939), 58-9; M. A. Räsulzada, «Kafkasya Türkleri,» *Türk Yılı* (1928), 527-9.
- (74) Azerbaidzhanski Gosudarstvennyi Universitet, *Pervoe desicitletie* (Baku, 1930), s. 1-10.
- (75) Azeri Türk 18 (1928), 4.
- (76) Sulkiyevic konusunda bkz. Fisher, s. 123-6.
- (77) K.P.Az., Institut Istorii Partii, *Bor'ba za pobedu sovetkol vlasti v Azerbaidzhane, 1918-1920; Dokumenty i materialy* (Baku, 1967), no. 347, s. 292.
- (78) Mirza - Bala, *Musavat*, s. 163. Diğer kaynaklar farklı rakamlar veriyorlar. A.N.Az.S.S.R., Istorii, 20.000 ve Bailov 50.000 ayrıca bkz. E. Kurtulan, 'Azerbaycan ordu teşkilatı,» *Azerbaycan*, nos. 7-9 (1964), 13-15.
- (79) Republic of Azerbaijan, Delegation to the Paris Peace Conference, *Economic and Financial Situation of Caucasian Azerbaijan* (Paris, 1919), s. 7.
- (80) A. Dubner, *Bakinskii proletariat v gody revollutsii* (Baku, 1931), s. 112 - 13. Nüfusun yaşama standardı için bkz. Ibid.
- (81) Republic of Azerbaijan, Delegation to the Paris Peace Conference, *Economic and Financial Situation*, s. 7.
- (82) U.S. Archives, RG 256, 184.01602/23, «Supplementary Report on the Situation in Azerbaijan,» May 1, 1914.
- (83) Republic of Azerbaijan, Delegation to the Paris Peace Conference, *Economic and Financial Situation*, s. 9.
- (84) Azerbaycan'ın ekonomik potansiyeli konusunda Batılıların görüşü için bkz., Great Britain, F.O. 371/36662/72735; US Archives RG 256.184.01602/2.
- (85) Raevski, *Angliiskaia Interventsiia*, s. 16'dan alıntı.
- (86) Great Britain, F.O. 371/3662. «Notes on Present Conditions in the Caucasus.» July 26, 1919. ayrıca bkz. K. Agaev, *Osobata morskaiia ekspeditsiia* (Baku, 1967), s. 36-44.
- (87) G. A. Brinkley, s. 155.
- (88) Great Britain, F.O. 371/898, «Outline of Events,» s. 14.
- (89) Raevski, *Angliiskaia Interventsiia*, pp. 94-5; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 242.
- (90) A. I. Denikin, *Ocherki russkol smuty* (Berlin, 1925), c. 4, s. 125'den alıntı.
- (91) Great Britain, F.O. 371/3662/113022; D.Z.T., *La premiere république*, s. 266. Ermeniler konusunda tartışma olarak bkz. Hovannisian, *Republic*, s. 379-84.
- (92) Great Britain, F.O. 371/E 8378/808, «Outline of Events,» p. 14. Brinkley, s. 161-3.
- (93) Denikin, c. 4, s. 137-8.
- (94) Great Britain, F.O. 371/3667, 23445.

- (95) Kazemzadeh, *Struggle*, s. 266; Hovannisian, *Republic*, s. 289-91.
- (96) I. A. Guseinov, *Istoricheskie znachenie*, s. 71'den alıntı.
- (97) Great Britain, F.O. 371/E 8378/808, «Outline of Events,» s. 12
- (98) Republic of Armenia, Delegation to the Peace Conference, *La République Arménienne et ses voisins: Questions territoriales* (Paris, 1919), s. 9-11.
- (99) *Claims of Persia before the Conference of the Preliminaries of Peace at Paris* (Paris, 1919), s. 9-10.
- (100) I. A. Guseinov, *Istoricheskie znachenie*, s. 68'den alıntı.
- (101) *Claims of the Peace Delegation of the Republic of Caucasian Azerbaijan presented to the Peace Conference* (Paris, 1919), s. 9
- (102) *ibid.*, s. 49.
- (103) Great Britain, F.O. 371/E 8378/808, «Outline of Events,» s. 13.
- (104) Great Britain, CAB, 45/107, Thomson, «Notes in Transcaucasia,» May 26, 1919.
- (105) Great Britain, F.O. 371/3662, July 26, 1919.
- (106) Great Britain, F.O. 371/E 8378/808, «Outline of Events,» s. 13; U.S. Archives, RG 246, 184.01602/97; B. B. Moore to R. Tyler, July 24, 1919.
- (107) K.P.Az., Institut Istorii Partii, *Bor'ba za pobedu*, no. 383. s. 321 - 2.
- (108) Kazemzadeh, *Struggle*, s. 229.
- (109) Raevski, *Angliiskaia Interventsiia*, s. 62-3.
- (110) Rus Azerbaycan'ının İran'la birleştirilmesi konusunda bir Batılı önerisi için bkz. U.S. Archives, RG 256, 869.00/2, Memorandum of Samuel Edelman, December 12, 1918.
- (111) Mirza - Bala, s. 178.
- (112) Hiyabani hareketinin yükselişi konusunda bkz. Tagieva, s. 82 - 116, Cottam, s. 122 - 4.
- (113) Kazemzadeh, *Struggle*, s. 174-82.
- (114) Nahcivan sorunu konusunda detaylı bir tartışma olarak bkz. Hovannisian, *Republic*, s. 235 - 49.
- (115) Avalov, s. 244.
- (116) *Ibid.*, s. 244.
- (117) Brinkley, s. 214, Ullman, 294-304.
- (118) Rvalov, s. 241.
- (119) Azeri ve Türk tehditleri karşısında Ermeni politikası üzerine bkz. *Ibid.*, s. 262, 281. Ayrıca bkz. R. Hovannisian, «Caucasian Armenia between Imperial and Soviet Rule: The Interlude of National Independence,» in Suny, *Transcaucasia*, s. 227-92. Karabağ ayaklanması konusunda bkz. Mirza - Bala, *Musavat*, s. 171.
- (120) R. G. Hovannisian, «Armenia and the Caucasus in the Genesis of the Soviet - Turkish Entente,» *I.J.M.E.S.* 4 (1973), 2, 129-47;

- G. Jäschke, «La rôle du communisme dans les relations russo-turque», *Orient* 7 (1963), 26, 81 - 46.
- (121) A. A. Cruinkshank, «The Young Turk Challenge in Postwar Turkey», *M.E.J.*, 22 (Winter 1968), 17 - 18.
- (122) S. S. Aydemir, *Makedonyadan Ortaasya'ya Enver Paşa* (İstanbul, 1978), c. 3, s. 446.
- (123) Hovannisian, *Armenia and the Caucasus*, s. 138.
- (124) *Ibid.*, s. 140; Karaev, s. 60.
- (125) Great Britain, F.O. 371/E 8378/808, «Outline of Events», s. 19.
- (126) Karabekir, s. 359.
- (127) Jäschke, *La role du communisme*, s. 33-4.
- (128) V. S. Archives, RG 256, 184.0602/95 July 23, 1919; Karabekir, s. 328 - 30. Halil Paşa'nın Nahçıvan savaşına katılması, bölgedeki Türk-Azeri gönüllülerin başında bulunan Binbaşı Halil Bey'le karıştırılmamalı.
- (129) *Der Neue Orient* 4 (1919), 22.
- (130) G. Jäschke, «Beitrage zum türkischen Freiheitskampf», *W.I.*, nos. 4, 5 (1956), 46; U.S. Archives, RG 256.18401602/19, 1/2, Bristol to Churchill from Constantinople, April 11, 1919.
- (131) Karabekir, s. 466-7.
- (132) Mirza-Bala, *Musavat*, s. 180.
- (133) Karabekir, s. 611.

YEDİNCİ BÖLÜM

SOVYET YÖNETİMİNİN GELİŞİ

Azerbaycanlı Komünistler ve Rus Bolşevikler

Parlamentonun açılışından kısa bir süre sonra Himmet, Şeyhülislamzade'nin yazdığı ve hükümetin resmi gazetesinde basılan bir bildiri ile yeni platformunun ana hatlarını çizdi. En önemli iki nokta şunlardı: 1 — Yeni oluşturulan cumhuriyetlerin kendi kaderini tayin ilkesi doğrultusunda bağımsızlıklarını kazandıkları gerçeğinin kabulü, 2 — Yeni oluşan devletlerin demokratik hükümetlerine sosyalist katılım gereğinin tanınması.¹

Parlamanter rejimin kurulması, zayıflayan Azerbaycan sosyalist hareketini yeniden canlandırdı. 1919 Yılı başlarında Bakü'de sadece Himmet üyeliği, işçilerin üçte ikisi olan 300 civarındaydı.² Parti, Mart ayında bölünmelere son vermek üzere Bolşevik yanlısı unsurları içine almayı kabul etti. Himmet'e diğer taraftan gençlerin katılması taze kan olmuştu. Bu, yaşları 20 civarındaki genç destekçilerin bazılarının Bolşevik eğilimli olması dışında sağlıklı bir gelişmeydi. Aynı şey daha önceki «Tiflis Merkezi» için geçerliydi. Garayev ve diğer genç radikaller: Mirza Davud Hüseyinov, Mir Fettah Müsavi ve Ashum Aliyev, partinin merkez komitesinde, Abilov, Ağamalıoğlu ve Pepinov gibi kıdemli Menşeviklerle yanyana oturuyorlardı. Aynı zamanda, Parlamento'ya atanan Gorayev ve Müsavi, kısa bir süre sonra Bolşeviklerin sözcülüğünü yapmaya başladılar.

1918 Yazında en alt noktaya gelmiş olan Bolşevik et-

kisi, Azerbaycan bağımsızlığının ilk yılında tekrar temel bulmaya başladı. İngilizlerin bölgedeki varlığıyla gelişen liberal ortamla birlikte, Bolşevikler yarı yasal biçimde de olsa tekrar faaliyete geçmişlerdi. 1918 Kasım'ında artık Rus Komünist Partisi (Bolşevikler) RKP (B) adını almış olan eski parti üyeleri daha sonra Bakü komitesine dönüşecek olan geçici bir büro kurmuşlardı. Önderleri ise, Mart 1919'dan itibaren Anastas I. Mikoyan'dı.³ Bolşeviklerin ilk işi, petrol alanları ve fabrikaların temsilcilerinden oluşmuş sürekli bir organ olan Bakü İşçi Kongresine sızmak oldu. Kongre 6 Mayıs'ta, öncelikle ekonomik tavizler ve özelde toplu pazarlık hakkı için şehir çapında grev başlattı. Ancak grev, Bolşeviklerin «Azerbaycan'da tüm iktidar Sovyetlere» gibi siyasal talepler getirmesi ve Sovyet Rusya'yı destekleme çağrısı yapmasıyla iki gün içinde son buldu. Azerbaycanlılar işlerine ilk dönenlerdi, Himmet ise grevden desteğini çekmişti.⁴

Bolşeviklerin bu olaydan çıkaracakları en önemli ders, yerli halk ile iletişim kurma ihtiyacıydı. Bu, Himmet, Ekinci ve Adalet gibi aşırı sol Müslüman örgütleri üzerinde etkin bir denetim kurmalarını gerektiriyordu. Himmet söz konusu olduğunda, partide büyük ölçüde Menşevik önderlik geleneği söz konusu olduğundan ve yandaşlarının Ruslara karşı güvensizlikleri dolayısıyla bunu başarmak pek kolay gözüküyordu. 1919 Mayıs'ında Mikoyan Moskova'ya, Rus Bolşeviklerinin Azerbaycanlılar üzerindeki zayıf etkisi üzerine şunları yazıyordu: «Cehalet, müslüman militanların propagandaları, müslüman işçilerin, milliyetçilikle yolundan sapmış olan sağ kanat müslüman sosyalistlerinin tarafına çekilmelerini mümkün kılıyor.»⁵ Aynı raporda, Sovyet tipi hükümet isteyenlerin dahi, bunun «Rusların idaresinde, yabancı, kendi seslerini duyuramayacakları bir yönetim olmasından korkuyorlar» deniliyordu.⁶

Bolşevikler, Himmet'i doğrudan ele geçirmektense, iç bölünmeleri kışkırtmak suretiyle çözülmesine sebep olmayı seçmişlerdi. Bakü komitesi, 15 Temmuz 1919 tarihli özel bir kararında, «örgütsel olarak komünist kanadının ayrıl-

masını sağlamak üzere, Himmet içindeki bölünmelerin hızlandırılması ve daha sonra ayrılan kanada yardım edilmesi» önerisinde bulunuyordu.⁷ Mikoyan'a karşı, «karakterlerinin yumuşaklığı» dolayısıyla Garayev ve Hüseyinov, bu tavsiyeyi uygulama konusunda isteksizdiler,⁸ sonunda görünüşte olan, radikal gençlerin ılımlı parti liderliğine karşı isyanıydı. Bu ikisi ve Müsavi önderliğindeki sol - Himmetçi grup, Temmuz sonunda partiden ayrıldı. Rus baskısı bir kez daha, Azerbaycan sosyalist hareketi içinde gedik açmıştı.

Daha önce Tiflis merkezine bağlı olanlar, şimdi sağcı olarak niteleniyor ve Sosyal Demokrat İşçi Partisi - Himmet adını koruyorlardı. Bolşeviklerden uzaklaşan ve Parlamento sistemine bağlı olan bu grup, Pepinov tarafından Parlamentaoya verdikleri bir bildiriyle konumlarını belirlediler: «İşçilerin haklarını savunmakla birlikte, Bolşeviklerden yana değiliz. Hükümetin, parlamentoda sağdan da soldan da gelen tehlikelere karşı eşit tavır alacağımızdan şüphesi olmamalıdır.»⁹ Cumhuriyetin varlığını sürdürmesindeki sorumluluğu paylaşmaya hazırlığın bir göstergesi olarak Aralık 1919'da Pepinov, Çalışma Bakanı olarak Yusufbekov'un kabinesine girdi.

Bölünmeden sonra Azerbaycan Komünist Partisi - Himmet adını alan sol - Himmetçiler, Azerbaycan Sovyetleri için güç kazanmaya yönelmişlerdi. RKP (B), Bakü komitesinin tavsiyeleri uyarınca, Ekinci'nin, önderleri Ruhullah Ahundov olan Marksist eğilimli nüvesini içine aldı.¹⁰ Üçüncü Müslüman sosyalist örgütü olan Adalet'e dokunulmamıştı. Bakü komitesi, sınıf bilinci düşük ve örgütsel olarak zayıf bu İranlı grubu pek önemsemiyordu.¹¹ Ancak bazı hücreleri Himmet'le birleşmişti ve Adalet Merkez Komitesi Başkanlığını bir Himmetçi olan Bunyadzade yapıyordu.¹²

Yerli komünistler, yeni gruplaşmalarla güçlerini arttırdıkları, ileride varlıklarına son verip Rus partisi içinde eriyebilecekleri düşüncesinden pek hoşlanmıyorlardı. 1919 Yılı'nın ikinci yarısında Transkafkasya'daki yeraltı komünist dünyasında büyük bir çatışma patlak verdi, olayın görü-

nürdeki nedeni, Azerbaycan'daki komünist örgütün adının ne olacağıydı. Kafkas Dağlarının güneyindeki en yüksek Bolşevik otorite olan Tiflis temelli **kraikom** (Bölge komitesi) partinin doğrudan RKP (B)'nin bölgedeki bir şubesi olması gerektiği görüşündeydi. Himmetçiler ise kendi adlarına, kendi gelenek ve milli kimliklerini yansıtan isimleriyle, bağımsız bir yapı olarak kalma arzusundaydılar. Sonunda alternatif olarak, Müslüman Komünist Partisi - Himmet gibi isimler önerildi.¹³ Bu isim tartışmasının arkasındaki gerçek tartışma konusu, şimdi Azerbaycan'ın ayrı bir devlet olmasıyla yoğunlaşan, Rus merkezîliğine karşı Azerbaycan ayrılıkçılığıydı. Parti ismi sorunu gerisindeki temel soru : Azerbaycan, Sovyetleşme ile Rusya'nın basit bir eyaleti mi olacak, yoksa, Sovyet sistemi içinde belli ölçülerde bağımsızlık kazanacak mı? sorusuuydu.

Komün'ün yıkılmasından sonra, Rusya'ya iltica eden yoldaşları Bakü'lü Himmetçileri destekliyorlardı. Bunların büyük bir kısmı, 1917 - 18'de partideki Bolşevik grubunun kaymak tabakasını teşkil eden Nerimanov, Sultanov, Efendiyev ve Musabekov'un yaşadığı Astragan'da toplanmışlardı. Burada Himmet'in yerel bir bürosunu kurdular ve yeniden aynı isimle bir gazete çıkarmaya başladılar. Ayrıca, Bakü ile çok geniş ölçüde gizli ilişkiler kurmuşlardı.¹⁴ Bu Azerbaycanlı mültecilerden sadece birkaç tanesi, Moskova'ya gidip, müslümanlara ilişkin Sovyet siyasetinin şekillenmesinde seslerini duyurabildikleri mevkilere geldiler. Efendiyev Transkafkasya Müslüman İşleri Komiseri oldu, Şahbazi aynı komiserlikte, İsrailbekov, Dış İşleri Komiserliği Yakın Doğu bölümünde çalışıyordu, Serdarov ise, Müslüman Komünist Örgütleri Bürosu başkan yardımcısıydı.¹⁵ Aralarında en yüksek mevki sahibi olan, Nerimanov'du. 1919 Haziran'ında Moskova'ya geldikten sonra Dış İşleri Komiserliği Yakın Doğu Bölüm başkanlığı yapmış, daha sonra da Milliyetçilik İşleri Komiser yardımcısı olmuştu. Nerimanov, devrimi eski Rus imparatorluğu dışında kalan yerleri de kapsamak üzere tüm Müslüman Doğu'ya yaymak gerektiğini savunuyordu. Bir mektubunda «İslam olan

tüm devlet ve milletlere Sovyet gücünü getirelim, yüzyılda yapamadıklarını on yıl içinde başaracaklardır» diye yazıyordu.¹⁶ Bu girişim doğal olarak Azerbaycan'dan temellenecekti. Nerimanov, tebliğ, rapor ve konuşmalarında vatanına, Rusya'nın himayesinde sovyetleşme çağrısında bulunuyordu. Ardından şu uyarılarda bulunuyordu : Azerbaycanlı işçiler «Rus, Ermeni ve diğer proletarya kadar devrimci değildir. Bunun sebepleri yaygın cehalet ve atalet olduğu kadar, Himmet Partisindeki bazı Menşeviklerin şovenist tavırlarıdır. Ayrıca milli ve dinsel önyargılar da önemli rol oynamaktadır.»¹⁷

Nerimanov, Rusya'nın bağımsız bir Sovyet Azerbaycanı ilan etmesi gerektiğini düşünüyordu, bu, Mayıs grevinden sonra bazı Bakü'lü Bolşeviklerin ileri sürdükleri bir düşünceydi, ancak Transkafkasya Parti Kongresi tarafından reddedilmişti.¹⁸

Moskova temelli Himmetçiler, Azerbaycan ve yerli komünistler konusunu 19 Temmuz 1919 Politbüro'sundan önce gündeme getirmek için nüfuzlarını kullandılar. Bu, Rus Denikin saldırısının en canlı olduğu dönemdi, ve Moskova'ya daha önce Rusya'ya dahil olan Polonya, Finlandiya ve Estonya'nın bağımsızlıkları henüz bildirilmişti. Merkez Komitesi Örgütlenme Bürosuyla birlikte hareket eden Politbüro, şu sıkıcı başlığı taşıyan bir resmi karar yayınladı : «Himmet Partisinin Oblast Komitesi haklarına sahip Bağımsız Komünist Parti olarak tanınması ve Azerbaycan'ın Bağımsız bir Sovyet Cumhuriyeti olarak tanınması üzerine.»¹⁹ Bu karar metninin dili karışıklık ve kararsızlık noktasına varan bir ihtiyatlılık gösteriyordu :

Merkez Komitesinin Himmet Partisi önerilerine ilke olarak itirazı olmadığı kabul edilmiştir. Meselenin kesin çözüme ulaşmasının ise RKP (B) Transkafkasya Komitesi'nin onayına sunulmasına bağlı olduğu anlaşılmıştır. Yoldaş Stalin karardan haberdar edilecektir ve bu karar onun itirazı olmazsa bağlayıcı olacaktır. Aynı şey, bağımsız Azerbaycan'ın tanınması konusunda da uygulanacaktır.²⁰

Azerbaycanlı tarihçiler tarafından doğru bir milliyetçilik siyasetinin zaferi diye övgülerle sözü edilen bu beya-

natin tümü gerçekte anlamca çelişkilerle zedelenmiştir ve ikazlarla doludur. Bağımsız olan ülkenin partisi tamamiyle özerk olacak, ancak statüsü bölge örgütünün üstünde olmayacaktı. Yani, daha açıkçası Azerbaycan bağımsızlığının anlamı, Sovyet Ukranyası veya Belorusya tipinde bir özerklikten başka bir şey değildi, ki bu da kendi başına büyük bir tavizdi. Aslında, Himmet'in bağımsız varlığını hoşgörme isteği, parti yapısında federalizme engel olan merkezîyetçilik ilkesine ters düşüyordu. Daha da çelişik bir durum, uzak ve üzerine pek az şey bilinen Azerbaycan hakkındaki son kararın Himmetçilerin taleplerine inatçı bir muhalefet gösteren Kraikom'a havale edilmesiydi. Tiflis'teki fırtınalı toplantılarda Azerbaycanlılar, kendi hedefleri doğrultusunda mücadele verdiler. Politbüro'nun kaçamaklı kararına başvurarak, partilerinin Sovyet Azerbaycan'ının bağımsızlığının mantıksal sonucu olan özerklik hakkı olduğunu savunuyorlardı. Dahası, taktik olarak dikkate alınması gereken hususlar vardı: Azerbaycanlı komünistler Rusların doğrudan memuru durumuna gelmeleri halinde müslüman işçiler arasındaki desteklerini büyük ölçüde yitireceklerdi. Zaten halihazırda Himmetçiler, Rus yönetiminin yeniden tesis edilmesi için çalışan yabancı ajanlar olarak damgalanmışlardı.²¹

Kraikom üyeliğine getirilmiş olan Hüseyinov ve Sultanov tarafından ileri sürülen bu iddialar, Azerbaycanlılara verilen tavizlerin diğer milletlere de tanınacağı temelden hareketle reddedilmişti. Ayrıca, Tiflis'teki bürokratlar, Bakü'deki gelişmelerin kendi etkinlik alanlarından çıktığını görmek istemiyorlardı. Himmetçiler ise kendi adlarına, milliyetçi sapma ve ayrılıkçılık suçlamalarına rağmen mücadelelerinden vazgeçmek istemiyorlardı. Safalarında isyancı bir kaynama vardı. RKP (B) ile birleşmeye hazırlanmak yerine, Tatar komünisti Sultan Galiyev'in sunduğu seçenek gündeme getirildi: Müslümanlar ve diğerlerinin ayrı ayrı olması.²² Himmet Azerbaycanlılardan oluşacak, Adalet eskisi gibi İran'dan göçedenlerin örgütü olmaya devam edecek, RKP (B) ise diğer milletleri içinde

barındıracaktı.²³ Adalet her bakımdan Himmetçileri destekliyordu, bu sadece müslüman dayanışmasının değil, iki grubun önderlik ve alt düzeylerdeki örgütsel yakınlığının da bir göstergesiydi. Her ikisi de, silahlı bir ayaklanma planı amacıyla Ekim sonunda yapılan toplantıya katılmayı reddettiler.²⁴ Benzer bir şekilde, bir ay sonra, Bakü komitesinin RKP (B) ile birleşmeyi tartışmak üzere çağırdığı konferans, müslüman örgütlerce boykot edildi. Böylece Azerbaycanlı komünistlerin partilerinin milli kimliğini vurgulama çabaları doruk noktasına ulaşmıştı.

Bakü'lü Bolşevikler için çatışma giderek belâli bir yöne kayıyordu. Kısa bir süre içinde Himmet ve Adalet'in parti hücrelerini birer birer ele geçirerek müslüman komünist liderlerini bir oldu bitti karşısına getirdiler. Bu grupların örgütsel çalışmalarının durumu dikkate alındığında, bu işin çok hızlı bir şekilde gerçekleşmesi gerekiyordu, denilebilir, bu özellikle hücrelerinin toplantı yapmadığı ve üyelik listeleri olmayan Adalet için geçerli bir açıklamaydı.²⁵ 1919 Sonlarında Azerbaycan'da bağımsız bir İranlı Komünist Partisine izin verme düşüncesinden vazgeçildi, bunun sebebi, Adalet'in her zaman Himmet'in yanında yer alması olsa gerekti. Yine de RKP (B) Himmet hücrelerini birer ikiye yutarken de olsa, Bakü komitesi Parti ismi konusunda Azerbaycanlılara taviz verme nezaketinde bulunmuştu.

Dahası, Bakü'lü Bolşevikler, Kraikom'un denetiminden çıkmak istiyorlardı. Üst düzeyde bir müdahale için Miko-yan ve Ahundov Moskova'ya gönderildi.²⁶ Güney Rusya'da görevli Bolşevik lider S. M. Kirov da Azerbaycan komünistleri konusunda bir an önce karar verilmesi taraftarıydı. 1920 Başında Kraikom içindeki, «ortodoks - daha doğrusu eski kuşak yoldaşlarımız Nazaratian, Makhoradze ve diğerleri Himmet ve Ermeni Komünist Partisi konusundaki görüşlerimizi paylaşmaktan acizler» diye yakınıyordu.²⁷ Ancak, Moskova'dan son söz, Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'ın işgali için diplomatik zemin hazırlığına başladığı 1920 Ocak'ında geldi. 2 - 9 Aralık 1919'da yapılan RKP (B)

8. Rusya Kongresi'nde, Sovyet topraklarındaki tüm milli örgütlerin, bölgesel alt birimler oluşturmak üzere feshedilip, Komünist Parti'ye katılmaları kararı alındı.²⁸ Halen sovyetleşmemiş olan Azerbaycan için önerilen çözüm, Bakü komitesi lehinde bir uzlaşmaydı: Azerbaycan'da yaşayan tüm milletler, tek bir komünist örgüt içinde yer alacaklardı, Himmet ismi dahil olmak üzere, örgütte müslüman ve Türk özelliklere ilişkin hiçbir ifade yer almayacaktı. Parti, hem milli hem coğrafi bir anlam taşıyan Azerbaycanlı terimini kullanacaktı. Himmetçileri memnun edecek bir şekilde, kurucu kongreye atanan temsilcilerin çoğu Himmet üyeleri idi. Himmetçi Bakü'lü temsilciler, RKP (B) üyeleriyle eşit sayıdaydılar, herbirinin 30'ar temsilcisi vardı. Bölgenin diğer yerlerindeki komünist örgütlerden gelen 60 temsilcinin çoğu da Himmetçilerden oluşuyordu. Adalet te 30 oy kazanmıştı. Böylece 11 Şubat 1920'de Bakü'de toplanan kongre, sıkı bir müslüman çoğunluğun denetiminde açılıyordu.²⁹ İki gün sonra, Azerbaycan Komünist Partisi (Bolşevikler), AzKP (B)'nin kuruluşu ilan edildi. 43 kişiden oluşan Merkez Komitesinin çoğunluğunun Azerbaycanlı olması ve başkan Hüseyinov, yerli unsurun gücünü yansıtmaktaydı. Kongre, «beyler, hanlar, kapitalistler ve milliyetçiler idaresine, son verme çağrısı yapan bir bildiriyle son buldu.³⁰

Uzun süreli çatışmalar durulmuş, komünistler iktidarı ele geçirme hazırlıklarını hızlandırmışlardı. 1919 Yazı başında, Astragan'dan sağlanan yardımla, Azerbaycan'da bir dizi gazete çıkarılmaya başlandı. Hükümet tarafından bastırılan bu yayınlar değişik bir ad altında hızla tekrar ortaya çıkıyordu, çoğunlukla editör aynıydı: Garayev.³¹

Komünistler propagandalarını Müsavatçı rejime karşı yoğunlaştırmışlardı. Azerbaycan'ın sisli geleceğine ilişkin önerileri vardı: toprak reformu sorunu sovyetleşmeyle kökten ve uzun vadeli bir çözüme kavuşacaktı. Sovyetlerle yönetilen bir Azerbaycan, ülke ürünlerinin doğal pazarı olan Rusya ile dostça ilişkiler içinde olacak, petrol ihracatı ülkenin ekonomik sorunlarına son verecekti. Diğer taraftan,

Sovyet iktidarı, ulusal bağımsızlığın sonu olmayacaktı, tam aksine, «bağımsızlıktan anladıkları, ulusun yüzde beşinin, kapitalistlerin, büyük toprak sahiplerinin ve diğer bazılarının çıkarları, bizim kastettiğimiz bağımsızlık, yüzde 95'in yararına olacak» deniliyordu.³² Ancak bundan sonra, Azerbaycan gerçekten bağımsızlığına kavuşacaktı. Şimdi yönetimde olanlar, İngilizlerin basit bir kuklasıydı, Azerbaycan'ın kaderi de onları pek ilgilendirmiyordu. «İngiliz emperyalizmi ülkemize bağımsızlığını veremez ve asla vermeyecektir. İngiltere, diğer milletleri samimi olarak bağımsız kılmak istiyorsa, neden Türkiye'nin bağımsızlığını yıktı ve neden Türk halkını boğazlamaya çalışıyor?» deniliyordu.³³ Komünistler, Türkiye'deki Milli Mücadele'nin yankılarını kendi silahları doğrultusunda kullanmak için, halk arasında hala etkin olan pan - İslamist ve pan - Türkist hislerden yararlanmakta hiç geç kalmıyorlardı.

Azerbaycanlı komünistlerin etkisi giderek güçleniyordu, 1920 Nisan'ı sonlarında parti üyelerinin sayısı 4.000'e yükseldi, yani yıl başından bu yana 1.000 kişilik bir artış olmuştu.³⁴ Ancak bu gelişme, Bakü ve yakın çevresi için sözkonusuydu. Diğer kesimlerde yaşayan halk ilgisizliğini sürdürüyor, parti faaliyetleri oldukça yavaş ilerliyordu. Karabağ'dan AzKP (B) Merkez Komitesine bir raporda, «yerel şartları bilen, deneyimli ve iyi yoldaşlarımızın eksikliği dolayısıyla Karabağ'ın Şuşa **uezd**indeki çalışmalarımız zayıf kalıyor» deniliyordu.³⁵ Mart 1920'de hükümet yabancılara tutuklamaya ve sınır dışı etmeye başlayıp, sadece komünistleri içine almaya giriştikten sonra, kadro eksikliği sorunu daha da arttı. Kraikom Moskova'ya şu alarm mesajını veriyordu:

Yasal örgüt ve kurumların işlevleri büyük çapta sınırlı kalmaya başladı. Özellikle müslümanlar arasındaki çalışmalar bundan zarar görmekte, genç müslüman militanlar deneyimsiz ve çalışma yeteneğinden yoksun. Merkez komitesinden kategorik olarak yoldaş Musabekov, Efendiyev ve Şahbezov'u talep ediyoruz. Nerimanov Kızıl Ordu yaklaşırken hareket etmeli. Aksi takdirde geleceğe yönelik çalışma imkansız olacak.³⁶

Bağımsızlığın Alacakaranlığı

Yerli komünistlerin zayıflığının, Cumhuriyet yöneticilerine sağladığı kısıtlı rahatlık, kısa zamanda yerini yeni sıkıntılara bıraktı. Müsavat Partisinin sağ ve sol kanatları arasındaki bölünmenin derinleşmesiyle, Azerbaycan'da siyasal kriz merkezden yayılmaya başlamıştı. Siyasal ortam karışırken, bundan karlı çıkan taraf sol olmuştu. Yusufbekov'un sağdan çekilmesiyle güçlenen Resulzade ve Hacinski önderliğindeki sol, 9 - 12 Aralık tarihleri arasında toplanan Müsavat'ın ikinci parti Kongresini, reform programını onaylamaya ikna etti. Daha da önemlisi, solcular Rusya'yla ilişkileri kolaylaştırmak üzere hükümetin değişmesi konusunda ısrarlıydılar.

1919 Aralık ayı sonunda, Yusufbekov, ikinci kabinesini kurdu. Bu, sol - kanat Müsavatçılar, bağımsızlar, Himmetçi - Menşevikler, Sosyalist Blok ve İttihad'dan oluşan geniş bir koalisyondu, Başbakan Yusufbekov, dış işleri bakanı Han Hoyski, İç işleri bakanı, Hacinski, Eğitim bakanı Şahtatinski Hamid Bey, Savaş bakanı, Mehendarov, çalışma bakanı Pepinov, Maliye bakanı Raşid Kaplanov ve Ticaret bakanı Hudad Aslanov'du.³⁷ İttihad'ın koalisyona dahil edilmesi, dikkat çekici bir gelişmeydi. Bir muhalefet partisi olarak siyasal yelpazenin en sağından, sola doğru ihtiyatlı bir evrim geçiren İttihad, sonunda kendine en yakın grup ilan ettiği Bolşeviklerle 1920 başında birleşmişti.³⁸ «Dinin temel öğretisiyle çatışmadığı sürece sosyalizmin tüm ilkelerini» kabul ettiklerini bildiriyorlardı.³⁹ Parti gazetesinde İslam ve sosyalizmin uzlaştırılabilirliği üzerine makalelere yer veriliyor, inancın «sadece manevi bir mesaj değil, müslümanların sosyal ve siyasal hayatlarına kurumsal bir şekil» oluşturduğunu ileri sürüyorlardı.⁴⁰ Bu bakış açısı İttihad'ın milliyetçilik düşmanlığı ile uyumluydu. Komünizmi milliyetçilik üstü bir güç olarak takdir ediyorlar, dahası, müslüman dünyanın emperyalistlere karşı savaşında sunabilecekleri desteğin, laik eğilimlerine oranla daha önemli olduğuna inanıyorlardı.

Hükümet kuruluşunun ilk günlerinde, sağlamlığını test eden bir dizi olayla karşılaşmıştı. Sovyet dış işleri komiseri, Grigori Çiçerin'in, 2 Ocak 1920 tarihli notası Azerbaycan cumhuriyetine karşı sinir savaşının açılış topu niteliğindedeydi ve diplomatik iletişimden çok, yerli proletaryaya seslenmeyi hedefliyordu. Nitekim, Bakü komünist basını tarafından yeniden basılmış ve geniş çapta halka dağıtılmıştı. Çiçerin, Bakü rejiminin bir an önce Sovyet Rusya ile görüşmelere başlamasını istiyordu.

Güney Rusya'daki Beyaz Muhafız Ordularının yenilmesini hızlandırmak amacıyla, iki ülke komutanları arasında askeri bir anlaşmanın sonuçlandırılması (bakımından bu görüşmeler gerekiyordu)... Denikin sadece Rus değil, Azerbaycan ve Gürcistan işçi ve köylülerinin de düşmanı... Çok geç olmadan Azerbaycan halkını Denikin'le mücadeleye çağırıyoruz. Azerbaycan, ezilen sınıflarının sosyal ve siyasal çıkarlarını yeterince kavracağı takdirde önerilerimizi kabul edecektir.⁴¹

Hükümetin, süratle toplantıya çağırdığı Devlet Güvenlik Komitesi, «mevcut durum hakkında İngilizlerin düşüncelerini ve Cumhuriyetin çıkarları doğrultusunda nüfuzları kullanıp kullanmayacaklarını sorma» kararı aldı.⁴² Bu Sovyet baskısı karşısında Müttefik Yüksek Konseyi Azerbaycan'ı tanımış ve Paris'te Transkafkasya'ya askeri yardım tartışması başlamıştı.

Bu gelişme, Azerbaycanlı yöneticiler arasında bir iyimserlik havası yarattı. Dış işleri bakanı Han Hoyski, müttefiklerin tepkisiyle, konumunun güçlendiği inancıyla, Azerbaycan'ın ilke olarak Rusya'nın iç işlerine müdahale etmek istemediğini, yani iç savaşta taraf olmayacağını bildirdi. Hoyski, hükümetlerinin Moskova ile ilişkilerini düzeltmek konusunda sabırsız olmadığını da belirtmişti.⁴³

Çiçerin'in 23 Ocak tarihli ikinci notası, Batı'nın tavrının Sovyet tarafını caydıramadığını göstermişti. Komiserlik Azerbaycan'ı Denikin'e karşı ortak mücadeleye katılmamakla suçlayarak, askeri ittifak önerisini tekrarlıyordu. Sovnarkom'un emekçi kitlelerin haklarına saygısı, milletlerin kendi kaderini tayin hakkı ilkesi ve bu ilkelerin Sovyet hükümeti tarafından tutarlı bir biçimde uygulandığı çeşitli olaylar, Han Hoyski'yi hatırlatıyordu.⁴⁴

Han Hoyski ise, Çiçerin'e 1 Şubat tarihli notasında, suçlamalara karşı çıkıyor ve her türlü görüşmeden önce, «Azerbaycan Cumhuriyetinin bağımsızlık ve egemenliğinin koşulsuz olarak tanınması» konusunda diretiyordu. Ayrıca, Sovyetlerin Polonya, Finlandiya ve Estonya'yı tanıması örnek olarak gösteriliyordu.⁴⁵

Çiçerin, 20 Şubat'taki cevabında AzKP(B) Merkez Komitesinin tavsiyelerini hesaba katarak, «Azerbaycan Cumhuriyetinin tanınması gereksizdir ve hiçbir yarar getiremeyecektir» diyordu.⁴⁶ Sovyet Komiserliği, Azerbaycan'ı tanıma konusunu başından savıyor ve Estonya örneği için, Sovyet Rusya'nın bu ülke ile diplomatik ilişkileri, ancak uzun ve karmaşık görüşmelerden sonra kurulmuştur deniliyordu. Çiçerin, Azerbaycan'ın son cevabının Sovyet önerilerinin reddi anlamına geldiğini belirtiyordu.⁴⁷

Sovyet diplomatik saldırıları tırmanışa geçmişti, diğer taraftan, Batı'dan herhangi bir destek gelmiyordu, bu durum Azerbaycan kabinesi içinde bir takım gerginliklerin meydana gelmesine neden oldu. Kabine içinde «Rusya'yı yatıştırma» düşüncesinin en samimi sözcüsü, iç işleri bakanı, M. H. Hacinski'ydi. Giderek artan bu gerginliğin içinde, Azerbaycan'ın varlığını sürdürmesi ümidinin Moskova'ya geniş çapta tavizler vermek yoluyla olacağını söylüyordu. İlk adım olarak AzKP(B)'nin faaliyetlerinin yasallaştırılması tavsiyesinde bulundu, aslında bu, komünistlerin ne ihtiyaç duydukları, ne de arzuladıkları bir hareketti.

Hacinski'nin başdüşmanı olan Han Hoyski, ancak 1920'de önde gelen Müsavatçılara iç tehlikelerle mücadele etmek üzere bir plan önererek, başlangıç olarak iç işleri bakanı Hacinski'nin yerine güvenilir bir Müsavatçının getirilmesini tasarlıyordu. Bu hareket, sosyalistlerin istifasına neden olacak olursa, bu daha da iyi olur, bunların yerine güvenilir ve kararlı kimselerin atanmasıyla yeni bir kabine oluşturulurdu. Bu yeni hükümet, Parlamento'yu feshetmek ve Azerbaycan Kurucu Meclisi için erken seçim kararı almak gibi geniş yetkilere sahip olmalıydı.⁴⁸

Han Hoyski'nin, devletin liderliği sorununa getirmeye

çalıştığı çözüm, karışık sonuçlara neden olmuştu. Hacinski iç işleri bakanlığından alınarak, yerine daha katı düşünceleri olan ve göreve gelir gelmez Komünist Partinin çalışmasını baskı altına almaya başlayan Rüstembekov getirildi. Ancak, sosyalistlerin istifasını engellemek amacıyla, Hacinski'nin ticaret ve endüstri bakanlığına getirilerek kabinede kalması sağlanmıştı. Hacinski, bu kez yeni görevi çerçevesinde, fakat artık ekonomik temelden hareketle görüşlerinin propagandasını yapmaya girişti. Rusya'ya uygun şartlarla, başta petrol olmak üzere hammadde temin eden dost bir ülke olması halinde, Bolşeviklerin Azerbaycan'ı tanıma konusunda daha yumuşak davranacaklarını ileri sürüyordu. Müsavat liderlerinin Mart ayı ortasındaki toplantılarında, Hacinski'nin görüşleri büyük bir çoğunlukla desteklenmiş, Resulzade açıkça Rus yanlısı grubun yanında yer almıştı.⁴⁹ Rusya'yı caydırmanın tek yolunun kuzeyde güçlü savunma cepheleri kurmak olduğunu savunan Han Hoyski ve yandaşları azınlıkta kalmıştı. Azerbaycan'ın yönetici seçkinleri gerçekçi ve sağduyulu bir biçimde kaçınılmaz olana hazırlanıyorlardı.

Kızıl Ordu amansız bir biçimde güneye ilerler ve ufukta Batı'dan hiçbir yardım gözükmezken, Azerbaycan'ın durumu hakkında iyimser olmak oldukça güçtü. Silahlı direnişin başarısız olacağına inananlar, askeri yapının da sivil yapı kadar aksaklıklarla dolu olduğunun farkındaydılar. Bir yandan Savaş Bakanı yardımcısı Şihlinski, komünist yeraltı faaliyetleriyle işbirliğine giriyor, diğer yandan daha önce çarlık ordusunda hizmet görmüş olan subaylar, ne kisve altında olursa olsun, Rusya ile savaşmaya niyetli görünmüyorlardı. General Mehmendarov, tüm Azerbaycan ordusunun tek bir Rus müfrezesi karşısında bile duramayacağını söyleyerek, Parlamento'da şok yaratmıştı.⁵⁰ Ayrıca, genellikle bilinen fakat söylenmeyen bir noktaya değinerek açıkça, Ruslar kabul etmediği sürece Batı'nın Azerbaycan'ı tanımasının değeri olmadığını belirtmişti. Genelkurmay, Kızıl Ordu'ya karşı herhangi bir savunma tedbiri almaktan kaçınıyordu. Türk subaylar, kendi adlarına, Bakü'deki re-

jim değişikliğini sabırsızlıkla bekliyorlardı, böylece bir Sovyet Azerbaycan'ı, Lenin'in Rusya'sını Mustafa Kemal'in Türkiye'sine yaklaştıracaktı.

Bu tür hislerin hüküm sürdüğü askeri birlikler içinde moral düşüklüğü hızla yayılıyordu. Komünistlerin ordu içine sızma faaliyetleri denetlenememekteydi. Bunun sonucu olarak bazı birlikler parti hücreleri ile birleşmiş durumdaydılar. Askeri disiplin giderek çökerken, firarlar inanılmaz bir oranda çoğalmıştı. 23 Mart'ta Karabağ'da Erivan hükümetinin desteklediği bir Ermeni ayaklanmasının başgöstermesiyle, Azerbaycan Genelkurmayı hemen hemen tüm orduyu isyancılara karşı harekete geçirdi, böylece Azerbaycan ordusu Bakü'nün Moskova karşısındaki stratejisinin bir unsuru olmaktan çıkmıştı.⁵¹ Bu arada, Mart sonu ve Nisan başlarında 11. Kızıl Ordu, Kuzey Kafkasya ve Dağıstan işgalini pekiştirmekle meşguldü ve Moskova şimdi bu işgali Transkafkasya'ya kaydirmaya karar vermişti. Lenin 17 Mart'ta Kuzey Kafkasya Revkom (Devrimci Komite) Başkanı, Grigori Ordzhonikidze'ye gönderdiği kararnamede şöyle diyordu :

Bakü'yü almak bizim için son derece önemli. Tüm çabalarınızı bu yönde yoğunlaştırın, ancak diplomatik davranmayı unutmayın, güvenli yerel Sovyet otoritesinin hazırlandığını özellikle belirtin. Aynı şey Gürcistan için de geçerli, fakat onun için daha dikkatli davranmanızı tavsiye ederim. Askeri birliklerin sevki meselesini Baş Kumandan ile halledin.⁵²

İşgalin askeri ve siyasal düzenlemeleri için, 8 Nisan'da, başında Ordzhonikidze'nin bulunacağı özel bir organ, Kavbüro (Kafkas Bürosu) oluşturulmuştu. Başkan yardımcısı Kirov'du, iki Gürcü komünist Budu Mdivani ve Aleksandr Stopani ise büronun üyeleriydiler. Sovyetlerin bu dönemini inceleyen tarihçilerine göre, geniş yetkilerle donatılmış Kavbüro'nun kuruluşunun nedeni, Moskova'nın, yerel komünistlerin tek başlarına iktidarı ele geçireceklerine güvenememiş olmasındandı. Bu doğrultuda, Transkafkasya Komünist Örgütleri Bölge Komitesi'nin rolü, «işgal için ge-

reken bir iç devrim görüntüsü verecek hareketlerin» yürütülmesine indirgenmişti.⁵³

70.000 kişilik 11. Ordunun korumasız Azerbaycan sınırına hareketiyle, Cumhuriyet kendini siyasal krizlerin sonuncusuyla yüzyüze bulmuştu. Mart sonunda, sosyalist parlamento grubu vekilleri, komünistlerin tutuklanmasını protesto ederek, Yusufbekov kabinesinden desteğini çekti. Bu artık dağılmanın son sancıları içinde kıvranan ve bir avuç politikacıdan ibaret kalan, Sosyal Demokrat Himmet Partisi'nin son hareketiydi. Bir iki hafta içinde, Paris'te oturan Şeyhülislamzade dışındaki tüm Menşevik-Himmetçiler Komünist Parti'ye katılmış ve böylece ilk ve son olarak Azerbaycanlı Marksistler arasındaki bölünme son bulmuştu.

İttihad'ın da desteğini kaybeden Yusufbekov kabinesi, ülke içinde ve dışındaki gelişmelerle başa çıkamayacağını anlayarak 1 Nisan'da istifa etmişti. Kabinenin düşüşü, Hacinski için bir yenisini kurma fırsatı yaratmıştı, tasarısı, bu kez komünistleri de içine alan diğer bir ortanın solu koalisyonu oluşturmaktı. Aslında komünistlerin katılması, konumunu güçlendirecek ve kabinenin Rusya tarafından kabulünü sağlayacaktı.⁵⁴ Hacinski, onu İngiltere'nin düşmanı ve komünistlerle dostça ilişkiler kurabilecek biri olarak addeden Halil Paşa'ya yaslanarak, komünistlerin desteğini kazanma amacıyla uzun ve sonuçsuz girişimlerde bulundu.⁵⁵ Kızıl Ordu birliklerinin sınır boyunca uzanan kıyılarda yoğunlaştığı haberi geldiği esnada, Yusufbekov kabinesi, geçici hükümet işlerini yürütüyordu. 15 Nisan'da Han Hoyski, Çiçerin'e gönderdiği son notasında bu harekât konusunda açıklama istedi ve Azerbaycan'ın görüşmelere hazır olduğunu bildirdi. Hiç bir cevap alamayacaktı.⁵⁶

Bu esnada Bakü'deki Kemalist Türklerin olayları Ankara hükümeti lehinde etkilemek girişimleri karışıklık çıkarıyordu. Nisan ayı başında, çeşitli gruplarının çabalarını birleştirmek üzere bir toplantı düzenlediler, toplantıya katılanlardan bazıları halihazırda Azerbaycan Komünistlerine oldukça yakındılar, nitekim Mart ayı içinde Bakü'de Tür-

kiye Komünist Partisini kurdular.⁵⁷ Toplantıda hazır bulunan Halil Paşa ve Fuad Sabit, Azerbaycan krizi karşısındaki Türk siyasetinin ana hatlarını belirleyen bir çözüm benimsemişlerdi, bunun üç temel noktası şunlardı :

1 — Halihazırdaki İngiliz yanlısı Azerbaycan hükümetinin en kısa zamanda ilgâ edilerek yerine Bolşeviklerle işbirliği yapabilecek bir hükümetin oluşturulması,

2 — Bu hükümet değişikliğini gerçekleştirmek üzere bir komitenin kurulması ve bu komitenin propaganda, neşriyat ve askeri hareket konularında şubelerinin oluşturulması (sonuncu şube Bolşevikleri de kapsamına alacaktı),

3 — Türk Komünist Partisi talep etmediği sürece Bakü'nün Kızıl Ordu tarafından işgali kabul edilmeyecekti. Türk ve Azerbaycan Komünist partilerinin de kabul ettiği komitenin düşüncesine göre, Azerbaycanın istilasından kaçınmak gerekiyordu.⁵⁸

Türk komünistleri bu kararı, Karabekir Paşa'ya ulaştırmışlar, o da bunu Moskova'daki Türk askeri misyonuna gönderdiği direktiflerde kullanmıştı. Karabekir 8 Nisan tarihli tavsiyelerine ek olarak, Bolşeviklerin «amaç ve ilkelerini» kabul etmeyi ve «Sovyet devletler grubuna» katılmayı öneriyordu.⁵⁹ Türkler, başarıyla sonuçlanacağını öngördüklerinden, Azerbaycan'da Sovyet askeri hareketini gereksiz buluyorlardı. Aslında Karabekir'in görüşleri, kendisini dolambaçlı yoldan da olsa, Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a girişine karşı savlarını desteklemede kullanmayı uman bir çok Türk ve Azerbaycanlı komünisti yakından ilgilendiriyordu. Nitekim Karabekir'in bu tavsiyeleri, bazı değişikliklerle Mustafa Kemal'in 28 Nisan'da Lenin'e gönderdiği, ancak Haziran'a kadar Moskova'ya ulaşmayan mektubuna eklenmişti.⁶⁰ Ancak bu arada Sovyetler'in Azerbaycan'ı ele geçirmesiyle Ankara rejiminin arabuluculuğunun bir yararı kalmadı.

Yaklaşmakta olan işgali yumuşatmak üzere bir girişim olarak, E. A. Kvantaliani başkanlığında bir AzKP(B) temsilciler heyeti, Petrovsk'daki 11. Ordu Karargâhlarına çağrılmış ve kendilerine bir an önce uygulamayı tasarladıkları darbe hareketinden sonra en az 24 saat Kızıl Or-

du'nun Azerbaycan sınırını geçmeyeceği konusunda güvence verilmişti.⁶¹

Bakü'deki Türkler içinde en faal rolü oynayan Halil Paşa, Azerbaycanlıları Kızıl Ordu'nun gelişinden korkmaya ikna etmeye çalışıyordu. Bu kuvvetler Karabağ ve Ermenistan'a, buradan da Türk Milli Mücadelesine katılacakları Anadolu'ya gitmek üzere, Azerbaycan'dan sadece geçeceklerdi. Kısa süre sonra, 11. Ordunun kumandanlığına getirilmeyi bekleyen Halil Paşa, böylece Rusların iyi niyetlerini kanıtlamış olacaktı. Bu arada İttihad, hükümete karşı sokak gösterilerinde, Batı yanlısı Müsavat liderlerini Kızıl Ordu'nun Türkiye'nin yardımına koşmasını engellemekle suçluyordu.⁶² Halil Paşa, yeni görevine getirilme beklentisiyle, Dağıstan'a gitmek üzere 26 Nisan'da Bakü'den ayrıldı, ancak oraya vardığında, 11. Ordu kumandanı Levondovski, Moskova'nın tayini hakkında hiçbir bilgi vermediğini söylemişti, bunun üzerine, Halil Paşa konuyu tartışmak için başkente hareket etti.⁶³

Sonunda, Azerbaycanlı komünistler hükümete ilişkin tavırlarını açıklığa kavuşturdular; hiçbir görev kabul etmeyecekler, ancak Hacinski onlara karşı gerektiği gibi davranırsa, yakın gelecekte kuracağı bir kabineye karşı çıkmayacaklardı. Gerçekte, Hacinski'ye, kendilerini rahatsız etmemesini, istedikleri takdirde ayağını kaydıracaklarını söylemişlerdi. Umutsuzluk içinde Komünist Parti'ye girmek üzere başvurmuş, komünistler de ona kişisel güvenliği konusundaki korkularını hafifletmek üzere hiçbir anlam taşımayan bir üyelik kartı vermişlerdi.⁶⁴ Hacinski, 22 Nisan'da şaşkınlık içinde bulunan Parlamento'ya görevinin sona erdiğini söyledi. Bunu izleyen karışıklık ve panik içinde, yönetici kesimden birçok kimse trenlerle Tiflis'e doğru yola çıktılar. Rüstembekov gibi diğer bazıları ise, Müsavat (daha doğrusu sağ kanadının) diktatörlüğü fikrine bağlıydılar, ancak ordunun desteği olmadığı sürece bu, umut verici olmaktan uzaktı.⁶⁵ Yine de hükümet temsilcileri ile Ordzhonikidze arasında petrol dağıtımı ve ekonomik işbirliği konularında görüşme düzenlendi. Bu ticari

görüşmeler, Bakü'den cumhuriyetin düştüğü haberi gelene kadar devam etmişti.

Komünistlerin İktidara Gelməsi

AzKP(B) liderleri, 27 Nisan gününü tarih olarak belirledikleri darbe için şartların olgunlaştığına karar vermişlerdi. Üç gün önce, 24 Nisan'da hareket işareti alan pek iyi silahlanmamış komünist çatışma grupları harekete geçtiler, 25 Nisan'da tüm parti komiteleri mücadele kumandası altına girme emri aldılar, emri uygulama konusunda suçlu bulunanların ölümle cezalandırılacağı bildirilmişti.⁶⁶ Tarihi 27 Nisan günü, gece yarısından kısa bir süre sonra, Bakü'ye, dört zırhlı trenin Yalama İstasyonundan sınırı geçtiği ve General Şihlinski'nin demiryolu köprülerini havaya uçurma emirlerini uygulayamadığı haberi veriliyordu. Bu haber Bakü'lü komünistleri şaşırtmış olmalıydı, zira Ruslar 24 saat bekleme dönemini dikkate almamışlardı.⁶⁷ Sabahleyin, Bakü'ye doğru yol alan Kızıl Ordu trenleri, Azerbaycanlıların göstermelik direnişini ezerken, AzKP(B) bir bildiri yayınlamıştı. «Hain, cani ve karşı devrimci» Müsavat Partisi hükümetinin yıkıldığı ilan ediliyor, şimdi tek yasal otoritenin, Nerimanov, Hüseyinov, Musabekov, Bunyadzade, Alimov ve Garayev'den oluşan Azerbaycan Geçici Askeri - Devrimci Komitesi (Azrevkom) olduğunu bildiriyordu.⁶⁸

Azrevkom, görünürde de olsa, iktidarı ele geçirmenin yasal bir biçimde olmasına dikkat etmişti. Parlamento, öğlenleyin acil olarak toplandı ve Sultanov, bu organın tüm yetkilerini 24 saat içinde devretmesini talep eden bir ültimatoma verdi. Parlamentonun cevabından anlaşıldığı üzere, ültimatoma birçok konuda güvence veriyordu, bunların bazıları vaziyeti kurtarma mahiyetindeyken, diğerleri, yıkılan rejimin yönetici kadrosunu teminat altına almayı amaçlıyordu.

Vekiller görüşmelerde bulunurken, küçük Hazar filosunun komünist mürettebatı, silahlarını parlamento bina-

sına yöneltmişlerdi. Türklerden oluşan Parlamento Muhafız Alayı'nın konumu da eşit derecede tehditkardı.⁶⁹ Acil oturma başında, Savaş Bakanı Mehmedarov silahlı direnişin düşünülmemeyeceğini bildirdi. Küçük bir azınlık oluşturan bazı vekiller, hükümetin bir savunma savaşı yürütmek üzere Gence'ye taşınmasını önerirken, İttihadçılar ve sosyalistler Sovyet iktidarını memnuniyetle kabul ettiler.⁷⁰ Ahrar da halkın partisi olarak, aynı kitlelerin çıkarlarının sözcüsü olan komünistlere muhalefet etmek için bir neden görmüyorlardı. Müsavat adına konuşan Resulzade, şu uyarılarda bulunmuştu :

Ülkeye giren ordunun Türk olduğu varsayılıyorsa da, ordu yine de Rustur, işgal kuvvetidir, amacı, sınırı 1914 çizgisinde yeniden tesis etmektir. Anadolu'ya geçmek bahanesiyle buraya gelmiştir, ancak ülkemizi terketmeye niyetli değildir. Kızıl Rusya ile anlaşmak için Bolşeviklerin ültimatomunu kayıtsız şartsız kabul etmeye gerek yoktur.⁷¹

Resulzade'nin tercihi, «radikal vekillerden oluşan, olağanüstü yetkilerle donatılmış, mücadele veren Türkiye ve devrimci Rusya arasındaki işbirliğini güvenceye alacak olan bir hükümet»ten yana idi. Sonunda, diğer partilerin cumhuriyetin bağımsızlığını savunmaya niyeti olmadığına ve Müsavat'ın da bunu tek başına yüklenemeyeceğine göre, partinin olacaklar üzerinde sorumluluk kabul etmediğini bildiriyordu.⁷² Ardından, Parlamento'nun Azrevkom'a vereceği cevabın hazırlanması işine katıldı.

Cevap hazırlanırken Menşevik - Himmetçi Ağamalıoğlu, işgal tehdidi konusunda bir tirada girişti :

Kimsenin direnişe teşebbüs kumarına girişmesine izin vermeyin, kimsenin şehrin harabolması ve masum kanı akması tehlikesini göze almasına izin vermeyin! Hem kimin adına? Şu anda hükümet değişmek üzere, parazit ve aylakların savunucusu Yusufbekov, Hoyski ve diğerlerinin yerini, köylü ve işçilerin savunucusu Nerimanov, Mirza Davud (Hüseyinov) ve diğerleri alacak.⁷³

27 Nisan 1920, akşam 11'de Parlamento, 1 muhalif, 1 eksik ile aşağıdaki şartların komünistlere sunulmasını onayladı :

1 — Sovyet idaresi altında Azerbaycan'ın tam bağımsızlığı sağlanacak,

2 — Azerbaycan Komünist Partisi tarafından kurulacak hükümet geçici bir otoriteye sahip olacak,

3 — Azerbaycan'ın nihai idare sistemi, hiçbir dış baskı olmaksızın, Azerbaycan'ın en yüksek yasal organı olan, Azerbaycan İşçi Köylü ve Asker Sovyeti tarafından belirlenecek,

4 — Tüm idari memuriyetler devam edecek, sadece sorumluluk taşıyan mevkilerdeki kimseler değiştirilecek,

5 — Yeni oluşturulan geçici komünist hükümet, mevcut hükümet ve parlamento üyelerinin can ve mal güvenliğini temin edecek,

6 — Yeni hükümet, Kızıl Ordu'nun savaş koşullarına girmesini önleyecek,

7 — Yeni hükümet, Azerbaycan'ın bağımsızlığını bastırmaya yönelik tüm dış güçlere karşı, tam gücüyle, sert tedbirlere başvurmak suretiyle direnecekti.⁷⁴

Bu iktidardan feragat hareketiyle Azerbaycan'ın bağımsız devlet deneyimi, Bolşevik ültümatomunun koyduğu zaman tahdidinden 1 saat önce, resmen son bulmuş oluyordu.

İktidarın devralınması hemen hemen kansız olmuştu, Parlamento dışındakilerin çok azı, içerde oynanan dramın farkındaydılar. Halkın tek düşündüğü, Kızıl birliklerin Bakü'ye yaklaşmakta olan girişleriydi. Bir komünist gazetesinin muhabiri, «27 Nisan akşamı şehir üstünde tuhaf bir gerginlik atmosferi vardı» diye yazıyordu.

Sokaklar insan doluydu. Küçük gruplar halinde toplanmış, fısıldaşıyorlardı. Kızıl Ordunun yolda olduğu ve şimdiden Kaçmas istasyonunu ele geçirdiği haberi şehirde hızla yayıldı. Huzuru kaçmış ahali, silahlı çatışmayı önleyebilsek deyip duruyordu. Heyecan içinde yataklarına çekildiler... Yeni rejime geçişin nasıl bir şey olduğunu ve nasıl davranacağını bilmeyen şehir uykuya daldı. Ertesi günün, 28 Nisan tarihiyle basılan akşam gazeteleri, gelmekte olanlar konusunda sessizliği sürdürüyordu. Bunlar son basımlarıydı.

28 Nisan 1920: Bugün şehrin her köşesine canlılık geldi. Sokaklarda devrimci iktidara gelişin tipik sahneleri görülmeye başladı. Zirhlili bir araç, kaldırımında gürledi, nasırlı ellerinde silahlar taşıyan işçilerle dolu kamyonlar etrafta koşturup duruyor. Naberezhnaia yakınında, Sadova caddesinde öğrenciler mücadele gruplarına yazılıyorlar, kamyonlar işçi semtlerinde silah dağıtıyor... Bakü halkı, kanlı çarpışmaları gözü önüne getirerek, bu ani rejim değişikliğinden dolayı mem-

nuniyet duyuyor. Bazıları onu samimiyetle karşılıyor, diğerleri ise yüreklerinde korkuyla.⁷⁵

Aynı gün Azrevkom, Lenin'e bir telgraf gönderdi, resmen «Müsavatçı» hükümetin yıkıldığı bildiriliyor, Azerbaycan'daki yeni Sovyet iktidarı «karşı devrimin iç ve dış baskılarıyla kendi gücü ile başa çıkamayacağından» Sovyet Rusya'nın kardeşçe yardımı isteniyordu.⁷⁶ Bu arada, Bakü sokakları Kızıl Ordu üniformalı askerlerle kaynıyordu, birliklerinin başında gelen Levandowski, şimdiden şehirde karar gâhlarını kurmuştu. Ayrıca, 28 Nisan'da tümü yerli üyelerden, çoğunlukla da eski Himmetçilerden oluşan Azerbaycan Sovnarkom'u kurulmuştu. Başkan ve dışişler komiseri Nerimanov'du. Diğer komiserler ise şöyleydi: H. N. Sultanov (İç işleri), J. İldirim (Ordu ve Donanma), A. H. Garayev (Çalışma ve Adalet), H. M. Musabekov (Tarım, Ticaret ve Endüstri), M. D. Hüseyinov (Maliye), J. Vezirov (Ulaştırma), A. Elimov (Sağlık).⁷⁷ Nihai güç Ordzhonikidze'nin Kavbüro'sunun elinde olsa da, bu Azerbaycan aydınlar sınıfının en radikal kesiminin muzaffer olduğu dakikaydı.

Lenin Bakü'deki rejim değişikliğini haber verirken, olayı öncelikle Rusya'nın ekonomik ihtiyaçları çerçevesinde değerlendiriyor, Bolşeviklerin her yerde karşılaştıkları aksiliklere bir teselli olarak görüyordu. «Dün iki haber aldık, bir tanesi oldukça kötü» diyordu.

Polonya hükümeti bizimle görüşmelere girme doğrultusundaki siyasetini değiştirerek, cephede düşmanca tavırlar takınmaya başladı. Polonya şimdiden Zhitomir'i aldı ve Kiev üzerine yürümekte... Diğer taraftan, Bakü'den aldığımız haber, endüstrimizin iyiye gideceğini gösteriyor. Hepimiz, endüstrimizin sürekli olarak petrol sıkıntısı çektiğini biliyoruz, fakat şimdi gelen haberlere göre, Bakü'de proletarya Azerbaycan hükümetini düşürerek, iktidarı ele geçirmiştir. Bu artık endüstrimize hayat verecek ekonomik temele kavuştuk demektir.⁷⁸

Lenin, daha darbeden iki hafta önce, Bakü petrolü ile ilgilenmek üzere birini görevlendirmişti, bu görev doğrultusunda A. P. Serebrovski, Kızıl Ordunun şehre girmesinin hemen ardından Rusya'ya sevkiate başladı.⁷⁹

İşgâlin Sonuçları

Sovyet Azerbaycanının ortaya çıkan hükümet yapısına göre en yüksek yürütme ve yasama organı, Azrevkom'du. İlginç olan, tanımları yürütme organı olan Sovyetlerin sovyetleşme hareketinden sonra ortada görünmemesiydi. Bunun tek istisnası, yeterince güvenilir seçmenin bulunduğu Bakü'ydü. Diğer yerlerde, yerel yönetim merkezden görevlendirilen Revkomların (devrimci komite) eline geçmişti. Bunlar, **uezd** düzeyinde İç işleri komiserliği tarafından, kasaba ve köy düzeyinde ise, komiserliğin **uezd** düzeyindeki organı tarafından atanıyorlardı. Ülkenin birçok yerinde yeterince komünist bulunmadığından, Revkom oluşturmak üzere Bakü'den bir başkan gönderiliyor, üyeler ise yerli halk arasından, hatta geçmişte komünistlere yakın olmayanlar arasından dahi olabiliyordu.⁸⁰

AzKP(B) dışındaki tüm siyasal partiler feshedilmişti, ancak hepsinde Azrevkom'un emri söz konusu değildi. İttihad, darbenin ardından 27 Nisan devrimini amaçları doğrultusunda gördüklerini bildiriyor, üyelerine komünistlerin saflarına katılmalarını tavsiye ediyordu.⁸¹ Benzer bir şekilde, önderlerinin ismen kendilerini Bolşevik ilan ettiği, Menşevik - Himmet de kendi kendini feshetti. Bir yıl içinde, Ağamalıoğlu, Sovyet hükümetinde aldığı görevlerin ilkinde atanarak Tarım Komiseri oldu. Abilov, Azerbaycan Elçisi olarak Ankara'ya gönderildi. Önde gelen Menşeviklerden Cemalbekov ve Saniyev ise, Çeka'nın hizmetine girdiler. Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesini destekleyen Sosyalist Blok liderlerinden Safikurdski ve Rıza Karasarov, Bakü Sovyetinde görev verilerek ödüllendirildiler. Müsavatın sol kanadı yeniden örgütlenmek suretiyle dağılmayı engelleme girişiminde bulundu. 28 Nisan kongresinde Bolşeviklerin kendilerinin koşullarını kabul etmeleri şartıyla, Azrevkom'la işbirliğini onayladılar.⁸² Sol - Müsavat liderleri arasında Resulzade, Himmet geçmişi ve Bolşeviklerle kişisel bağlantıları dolayısıyla özel bir ilgiye mazhar olmuştu. 1905'ten bu yana tanışıklığı olan Stalin tarafın-

dan Moskova'ya davet edilmişti. Burada kendisine Azerbaycan hükümetinde yüksek bir mevki teklif edildiği biliniyordu. Ancak 1922'de, Rusya'dan kaçmayı başararak, sürgünde gezgin bir ulusal önder hayatı sürmeye başladı.⁸³ Ve o da Azerbaycanlı siyasal mültecilerin sığınağı haline gelen Kemalist Türkiye'nin sunduğu misafirperverlikten yararlandı.

Eski rejimin diğer bazı üyelerinin durumu bu kadar iyi değildi. 27 Nisan'ın ertesi günü, tutuklamalar ve idamlar başlamıştı, iki hafta sonra ise, komünist yönetime karşı direnişin yayılmasıyla kanlı misillemelere varmıştı. Yusufbekov, General Sulkiewicz, Ziyathanov, Rajibekov, Han Hoyski ve Ağazade ölenler arasındaydı, son ikisi Tiflis'teki sürgünlerinde katledilmişlerdi.⁸⁴

Bolşeviklerin amacı, kendilerine Azerbaycan'ı kazandıran girişimlerini ileri götürmektir, başlarını iki yöne çevirmişlerdi. Birincisi, Transkafkasya'nın geri kalan kısmını ele geçirmek üzere Batı yönüydü. Ordzhonikidze, Gürcistan ve Ermenistan'ın birkaç hafta içinde işgal edilebileceğine inanıyordu. Nitekim, Mayıs başında, 11. Ordunun temel kuvvetleri, Azerbaycan'ın batı sınırları boyunca yayılıyorlardı. Her iki komşu cumhuriyette Bakü'de oynanan dramın, iktidarı ele geçirmenin klasik senaryosunun tekrarlanması, yani, Kızıl Ordunun ülkeye girişiyle aynı zamana rastlayacak komünist bir ayaklanma çıkması bekleniyordu. Ne var ki, Gürcistan ve Ermenistan'daki komünist yeraltı faaliyetlerinin Bakü'dekinden daha zayıf, yerel rejimlerin ise daha güçlü oldukları ortaya çıkmıştı.⁸⁵ 2 Mayıs'ta, Tiflis'te baş gösteren küçük çaplı ayaklanma, hükümet tarafından bastırıldı. Ermenistan'ın bazı yerlerinde Taşnak hükümete karşı, kargaşalık içinde bir mücadele halini alan 1 Mayıs gösterileri, yerel komünist örgütlerin hemen hemen tamamıyla yıkılmasıyla sonuçlandı.⁸⁶ 11. Ordu da daha şanslı sayılmazdı, Gürcistan sınırını geçen kuvvetleri amansız bir karşı saldırıyla karşılaştılar. İşgalin uzun, yorucu ve pahalı bir macera olacağı aşikârdi. Bu, Sovyet Rusya'nın üstelik Polonya ile uğraştığı bir zaman-

da göze alabileceği bir şey değildi. 5 Mayıs'ta Lenin, Ordzhonikidze'ye düşmanca tutumunu terketmesini emretti, iki gün sonra ise Rusya ve Gürcistan arasında bir barış anlaşması imzalanmış, Moskova Gürcistan'ın bağımsızlığını kayıtsız şartsız tanımıştı.⁸⁷

Bolşeviklerin gözlerini diktikleri diğer istikamet, güneyde, İran yönündeydi. İran Azerbaycanında ve Gılan'da yayılan devrimci hareketler ümit verici görünüyordu. Aylarca süren bir hazırlık devresinden sonra, Hıyabani'nin Demokratik Partisi 15 Nisan 1920 günü, Tebriz'de Tahran hükümetine karşı bir isyan başlatmıştı, bu olay, Bakü'nün düşüşünün arifesinde cereyan ediyordu. İsyancılar Azadistan (özgürlük ülkesi) adı altında bağımsız bir cumhuriyet ilan ediyorlar, Bakü'deki Müsavatçı rejimle aralarına mesafe koymak üzere Azerbaycan ismini kullanıyorlardı.⁸⁸ İngiliz emperyalizmine düşmanca bir tavır alan Tebrizli isyancıların programının Sovyet Rusya'ya karşı tutumu ise dostçaydı, diğer taraftan hem ayrılıkçılığı savunması, hem tüm İran'ın çıkarları adına konuşması çelişik bir durum yaratıyordu. Bu programın ana hatları şunlardı :

- 1 — İran'daki yağmacı yabancı güçlerin ülkeyi terketmesi,
- 2 — Tahran hükümeti tarafından atanan görevlilerin İran Azerbaycanından çıkarılması,
- 3 — Anayasanın doğru bir şekilde uygulamaya konması,
- 4 — Büyük güçler ve onların İranlı müttefiklerine karşı demokrasi için mücadele,
- 5 — Sovyet Rusya ile ticari ve diplomatik ilişkilerin tesisi.⁸⁹

Takipçilerinin çoğunluğunu, kendilerini liberal olarak adlandıran tüccar ve zenaatçıların oluşturduğu Hıyabani hareketinin siyasal hedefleri konusunda değişik düşünceler ileri sürülmüştür.⁹⁰ Sovyet Azerbaycanı tarihçileri, özelliklerine bir ekleme daha yaparak, onu, ülkenin her iki kısmı için de önemi Sattar Han ile kıyaslanabilecek Azerbaycan ulusal bağımsızlık hareketinin öncülerinden biri olarak göstermektedirler.⁹¹ Aslında Hıyabani, emperyalistlerce desteklenen Müsavatçılarla Azerbaycan birliği için dayanışmaya girmeyi düşünmüyordu. Bolşeviklerin Bakü darbe-

sini olumlu karşılamıştı, bu hareketi eski Himmətçilerin bir zaferi olarak görüyordu. Ancak kısa bir süre sonra, Bakü'de son sözün Ruslarda olduğu, dahası Rusların yayılmacı bir siyaset izledikleri ortaya çıkmaya başlayınca düşüncelerini değiştirmişti. Bu arada, 18 Mayıs'ta Kızıl Kuvvetler Enzeli limanını ele geçirerek, burayı, Gılan'da Sovyet tipi yerel bir rejim kurmuş olan Mirza Küçük Han'ı destekleme harekâtı için üs haline getirdiler.⁹² Sovyetlere karşı şüpheleri giderek artmakta olan Hıyabani, Tahran'a karşı isyanı devam etmekle beraber, tepki olarak hiddetli bir İran yurtseveri olmuştu. İngiliz olsun Rus olsun yabancıların İran'ın iç işlerine müdahaleye hakkı olmadığını bildiriyor, Bolşevikler İran'ın herhangi bir yerini ilhak etmeye kalkıştıkları takdirde İran Azerbaycanlılarının onlara karşı tek kişi kalıncaya dek dövüşecekleri tehdidini savunuyordu.⁹³ Böyle bir durum meydana gelmedi, fakat Azadistan kısa bir süre içinde Aras nehrinin kuzeyindeki Sovyet iktidarına muhalif olanların sığınağı haline geldi.

Bakü'nün işgalinin ilk ayı içinde Sovyetlerin Azerbaycan ötesindeki hedefleri gündemden kalktı, bunun nedenlerinden biri, işgalin moral bozucu şokundan çıkan Azerbaycanlıların inatçı tutumlarıydı. Muhalefet ne birleşmiş, ne de büyük çapta organize edilmişti, yine de Sovyet aleyhtarı siyasal faaliyetin iki merkezi oluşmuştu : Tiflis'teki mültecilerin kurduğu Azerbaycan'ın Selâmeti Komitesi ve Genç Müsavatçıların gizli derneği.⁹⁴ Komünist yönetime karşı muhalefetin temel direği, ağır işe talepleri, Sovyet hükümetinin keyfi idaresi, ve yönetimin militan lâikliğinden şikayetçi olan halkın birdenbire ortaya çıkan tepkisi idi. Hoşnutsuzluk eski rejime pek de fazla bağlı olmayan Azerbaycan askeri birlikleri arasında da yayıldı. Ordu içindeki şikayetlerin nedeni, Azerbaycan ordusunun Kızıl Ordu modeline uydurulması girişimiydi, bu doğrultuda olmak üzere bazı subayların işine son veriliyor ve birlikler bölünüyordu. Gence garnizon komutanı Albay Mirza Kacar'ın ve kurmay subaylarının yerini Kızıl Ordu subaylarının alması kararı, Azerbaycan ayaklanmalarının ilk ve en şiddetlisi-

nin çıkmasına neden oldu.⁹⁵ Böylece, gecikerek de olsa Azerbaycan'ın gerçek direnişi başlamış oldu.

28 Mayıs gecesi 18.000 kişilik Gence garnizonu ayaklanarak şehrin müslüman kesimini ele geçirdi.⁹⁶ Çatışma, Azerbaycanlıların demiryollarını yardımcı kuvvetler için açık tutmaya çalışan Rusları engellemeye gayret ettikleri demiryolu istasyonu civarında yoğunlaşmıştı. Kızıl Ordu kuvvetlerinin trenle hızlı bir şekilde şehre ulaşmalarıyla Gence kuşatıldı ve kırsal kesimle bağlantısı kesildi. Ruslar ancak 29 Mayıs'ta bir dizi saldırı düzenlediler ve ancak ağır kayıplarla geri püskürtülebildiler, ancak sonunda zafer Rusların üstün topçu kuvvetlerinin olmuştu. 1.000 civarında isyancı hayatını kaybetmiş, diğerleri ise birtakım silahlı grupların toplanmaya başladığı dağlara kaçmayı başarmıştı.⁹⁷ Hareketin karşılığı acımasız ve sert olmuştu. İsyanın bastırılmasını denetlemek üzere Bakü'den gelen Sultanov, acil olarak infaz edilmek üzere yüzlerce idam cezası emri verdi. Ordunun Gence dışındaki tasviye hareketinde 6 general, 6 albay, 3 binbaşı ve 7 yüzbaşı kurban edilmişti. Sonuncuların çoğu Gence isyanının ertesi günü Narcin adasında öldürülen 79 kişilik gurubun içindeydiler.⁹⁸

11. Ordu, isyanın beklenen yayılması karşısında takınılacak tavra ilişkin, içinde alarm havası olan özel bir emir çıkardı: Kızıl kuvvetler, tugaydan küçük olmayan büyük birimler halinde toplanacaklar ve uzun vadeli savunma için uygun mevkileri işgal edeceklerdi. Telgraf haberleşmesi, müstahkem mevkiler arasında bağlantıyı düzenleyecek olan süvari bölükleriyle desteklenecekti. Emir, «milli ve dini önyargılardan kaynaklanan huzursuzlukların» yoğunlaşabileceği ihtimalini öngörüyordu. Bu durumda askeri birlikler karşı saldırı üssü olarak Bakü'ye çekileceklerdi.⁹⁹ Şimdilik bölgedeki komutanlara halkı silahsızlandırma yönünde girişimde bulunmaları emredilmişti: silahlarını gizleyen ve direnişe kalkışanlar, buldukları anda idam edilecekler, kendiliğinden silahlarını teslim edenlere ise, fazladan ödül verilecekti, bu ödüller tüfekler için ise 1 ile 5

Ruble arasında değişiyordu.¹⁰⁰ Bu ihtiyat tedbirlerinin Sovyet aleyhtarı ayaklanmaların çapı gözönünde bulundurulduğunda aşırı olduğu görülür. Ayaklanma ülkenin bazı kısımlarına yayılmış, fakat çatışmalar hiçbir zaman Gence'deki yoğunluğu aşmamıştı. Ancak bu en önemli stratejik merkezde durum yatıştırıldıktan ve Rus kuvvetleri diğer bölgelere yayıldıktan sonra Karabağ'da büyük bir ayaklanma başgösterdi. Başlarında, artık diğer birçok pan - İslamist gibi Bolşevikler'in gerçek yüzünü görmüş olan Nuri Paşa vardı. Ayaklananlar Şuşa'yı ele geçirdi, burada Azerbaycan Piyade Bölüğü de onlara katıldı, ancak isyancılar kısa bir süre sonra bir hava filosunun desteklediği Kızıl Ordu süvari bölüğü ile yüzyüze geleceklerdi. Zakatali'de diğer bir ayaklanma tehlikesi başgöstermesine rağmen, Kızılar 15 Haziran'da Şuşa'yı kolaylıkla geri aldılar. Nuri Paşa'nın kuvvetleri dağılmış, geride kalanlar Hıyabani'nin elinde bulunan bölgeye gitmek üzere İran sınırını geçmişlerdi.¹⁰¹ Zakatali'de isyanın nedeni, yerel Revkomun halkın silahlarını toplama emriydi, ancak hareket aynı zamanda dinsel özelliklere de sahipti. 1000 kişilik kuvvetin başında bir Molla, Hafız Efendiyev bulunuyordu.¹⁰² 10 Günlük bir çatışmadan sonra isyancılar dağıldı, bazıları Gürcistan ve Ermenistan arasındaki tarafsız bölgenin dağlarına sığındılar.

Ayaklanmalar sert tedbirler alınarak bastırılmıştı, fakat bunun ötesinde etkin olamamalarının nedeni, birden beliren kırsal isyanlara özgü içsel zayıflıklarıydı. Azerbaycan'ın Rus aleyhtarı ayaklanmaları, kısıtlı kapsamları, iletişim eksiklikleri ve kısa sürelilikleriyle, 19. yüzyılın ilk yarısında geleneksel toplumlarda görülen isyan hareketlerine çok benziyorlardı. Yüzyıl öncesi gibi, geniş çapta yaygınlaşan bu isyanlar, ayrı ayrı ve ardarda hızla bastırılıyorlardı. Artık sünni - şii çatışmasını kullanamayan Ruslar, zaman zaman yerli işçi bölüklerini isyancılara karşı gönderiyor, böylece bir iç savaş ögesini, yani şehri kıra karşı kullanıyorlardı.¹⁰³ Yine de, duraksayarak da olsa, ayaklanmalar devam ediyordu. İkinci bir dalgalanma, 33

ülkenin temsilcilerinin Bakü'de, Birinci Doğu Halkları Kongresi için toplandıkları 1920 Eylül'ünde ortaya çıktı. Azerbaycan'daki komünist devrimi, üstelik bunu Asya'daki diğerlerinin müjdecisi olarak kutlama amacıyla olan bu toplantıyı, Sovyet yönetimine karşı bir dizi müslüman ayaklanması izledi. Bunların içinde en geniş çaplı olanı, 11. Ordunun Rusya ile bağlantısını kesme tehdidinin söz konusu olduğu Dağıstan isyanıydı. Müslüman direnişin bu güçlü kalesinde, şeriatın korunması uğruna mücadele, 1921 baharına kadar sürdü. Bu mücadelenin Azerbaycan'da en önemlileri, örnek olmak ve cesaret vermek üzere bir çok etkisi olmuştu.¹⁰⁴ Azerbaycan'da Dağıstanlı Imam Gotsinski, Said Bey ve Ali Hanov gibi önderlerin benzerine rastlamak mümkündü. Kuba **uezdi**nde Hafız Efendiyev, 5.000 kişilik bir kuvvet oluşturmuştu. Commad Bey'in kuvvetleri, Karabulak civarında Han Şirvanski'rinkiler ise Karadanlı'da faaldiler. 1920 Kasım'ında, başlarında bir Namaz'ın bulunduğu büyük bir grup Zegam nehri vadisindeki dağ geçitlerini tutmuş, Kızıl Ordu kuvvetlerini geçirmemişti. Yılın sonunda, Lenkoran'ın güney kıyısındaki bölge ancak deniz ve karadan birleşik ve karmaşık askeri harekâtla bastırılabilen büyük bir isyana sahne olmuştu.¹⁰⁵

Azerbaycanlıların silahlı direnişleri, Sovyetler 2 Aralık 1920'de Ermenistan'ı, 18 Mart 1921'de, Gürcistan'ı istila ederlerken, içten içe 1924'e kadar devam etti. Bu iki bağımsız cumhuriyetin düşmesiyle komünistlerin Azerbaycan üzerindeki hakimiyeti pekişti. Böylece dev komşuları karşısında Transkafkasya halklarının kader birliği teyid edilmiş oluyordu.

NOTLAR:

- (1) **Azərbaycan**, 60 (1918), December 14.
- (2) Iskenderov, s. 344.
- (3) A.N.Az.S.S.R., **Istoriia**, c. 3, bölüm 1, s. 176.
- (4) *Ibid.*, s. 185-7.
- (5) K.P.Az., Institut Istorii Partii, **Bor'ba za pobedu**, no. 173.
- (6) *Ibid.*, no. 173. s. 138.
- (7) Quoted in Guliev, **Bor'ba**, s. 408.
- (8) A. Mikovan, «Bakinskoe podpol'e prianghiiskoi okkupatsii,» **Iunost'** 10 (1968), 93.
- (9) K.P.Az., Institut Istorii Partii, **Bor'ba za pobedu**, no. 328, s. 275.
- (10) Guliev, **Bor'ba**, 407-8.
- (11) *Ibid.*, 412.
- (12) Ravasani, s. 253.
- (13) Karaev, s. 54-5.
- (14) E——v [Efendiev], «Gazeta Gummet l'sentral'nogo Biuro Muzul'man Kommunistov Kavkaza,» **Zhizn' natsional'nosteri** 22 (1919).
- (15) A. Talibov, «Milli müstamläka masalasi haggında marksizm-leninizm nazarıyasının S. M. Afandiyev tarafından müdafiası edilması va tablighi,» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser.Ob.N.** 10 (1961), 3 - 14.
- (16) Narimanov, s. 20.
- (17) K.P.Az., Institut Istorii Partii, **Bor'ba za pobedu**, no. 347. s. 291.
- (18) *Ibid.*, no. 173. s. 138.
- (19) Guliev, **Bor'ba**, s. 284; S. Blank, «Bolshevik Organizational Development in Early Soviet Transcaucasia,» in Suny, **Transcaucasia**, s. 317-20.
- (20) Guliev, **Bor'ba**, s. 284.
- (21) Karaev, s. 54.
- (22) Kasım 1918. Birinci Tüm Rusya Müslümanları Kongresinde, Sultan Galiyev, kendi Merkez Komitesi olan bağımsız bir Müslüman Komünist Partisi kurmak gerektiğini savunmuştu, kabul edilmemekle birlikte bu fikir Azerbaycanlılar da dahil olmak üzere, bazı müslüman komünistler arasında tutulmuştu. Sultan Galiyev konusunda monografik bir çalışma olarak bkz. A. Bennig-

- sen and C. Lemercier-Quelquejay, **Le sultan galievisme au Tatarstan** (Paris, 1960).
- (23) K.P.Az., Institut Istorii Partii, **Ocherki Istorii Komuunisticheskoi Partii Azerbaidzhana** (Baku, 1963), s. 321. Himmetçilerin tavırları konusunda Mikoyan'ın hatıraları için bkz. **Bakinskii rabochii** 75. April 25, 1925.
- (24) Ia. Ratgauzer, **Bor'ba za sovetskii Azerbaidzhan** (Baku, 1928), s. 61.
- (25) Guliev, **Bor'ba**, s. 430.
- (26) Iskenderov, s. 419; Pipes, s. 218-19.
- (27) S. M. Kirov, **Stat'i i rechi** (Moscow, 1937), c. 1, s. 201.
- (28) Ravasani, s. 254.
- (29) K.P.Az., Institut Istorii Partii, **Azərbaycan Kommunist Partiyasının tarixi** (Baku, 1958), c. 1, s. 374. **Bakinskii rabochii**, 100, April 27, 1928. Burada, AzCP (B) Birinci Kongresi için toplanma çağırısının Himmetçilerin öncülüğünde yapılmasının Bakü komitesi tarafından beklenmediğini gösteren delillere yer veriliyor. Bu durum, kongrede neden müslümanların güçlü olduklarını buna karşı Rusların pek dikkate alınmadığını açıklayabilir. Ayrıca bkz. Guliev, **Bor'ba**, s. 473. •
- (30) K.P.Az., Institut Istorii Partii, **Ocherki Istorii K.P.Az.**, s. 324.
- (31) Bennigsen, Quelquejay, **La presse**, s. 329.
- (32) **Fuqara Sădası** August 27, 1919.
- (33) *Ibid.*, August 24, 1919.
- (34) K.P.Az., Institut Istorii Partii, **Ocherki Istorii K.P.Az.**, s. 326.
- (35) K.P.Az., Institut Istorii Partii, **Bor'ba za pobedu**, no. 494, s. 421.
- (36) *Ibid.*, no. 523, s. 446.
- (37) Karabekir, s. 493.
- (38) Karaev, s. 100.
- (39) **İttihad 1** (1919), Guliev, **Bor'ba** s. 143.
- (40) *Ibid.* 6 (1919), s. 143.
- (41) Kazemzadeh, **Struggle**, 279'dan alıntı.
- (42) Raevski, **Angliiskaia intereventsiia**, s. 181-2.
- (43) Kazemzadeh, **Struggle**, s. 280.
- (44) Guliev, **Bor'ba**, s. 331-2.
- (45) Popov, **Iz epokhi**, s. 211-12.
- (46) Guliev, **Bor'ba**, s. 335.
- (47) *Ibid.*, s. 332.
- (48) Hacinski olayının iki ayrı değerlendirilmesi aynı yazar tarafından, bazı detayları farklı olmak üzere yazılmıştır. S. Rustambeyli [Rustambekov], «27 Nisan hatırası», **A.Y.B.** 2 (1933), 176-80; Sh. Rustambekov, «Iz pechal'nogo proshlogo», **Kavkaz**, 7-9 (19-20) (1935), s. 7-11.
- (49) Rustambeyli, s. 183.
- (50) Baikov, s. 174.

- (51) H. b. Agaev, «Pis'mo Enver Pashe», **Kavkaz** 9 (45) (1937), 27.
- (52) V. I. Lenin, **Polnoe sobranie sochinenii**, c. 51, s. 163-4.
- (53) Pipes, s. 224.
- (54) Rustambeyli, s. 184.
- (55) Karabekir, s. 663.
- (56) Kazemzadeh, **Struggle**, s. 280-1.
- (57) Bakü Türk komünist örgütünün gelişmesi konusunda bkz. G. S. Harris, **The Origins of Communism in Turkey** (Stanford, Calif., (1967), s. 58; Karabekir, s. 609-12; F. Tevetoğlu, **Türkiyede sosyalist ve komünist faaliyetler, 1910 - 1960** (Ankara, 1967), s. 229.
- (58) Karabekir, s. 610.
- (59) *Ibid.*, s. 633-4.
- (60) G. Jäschke, «Neues zur russisch-türkischen Freundschaft von 1919 - 1939», **W.I.** (New series) 6 (1961), 205-6.
- (61) Karaev, s. 123-4.
- (62) Agaev, «Pis'mo Enver Pashe», s. 25.
- (63) G. Jäschke, «Transkaukasien: Ein Musterbeispiel sowjetrussischer Eroberungspolitik», **Osteuropa** 11 (1936), 26.
- (64) Karaev, s. 115-16; Mirza-Bala, s. 180-1; Nuh-Oğlu, «27 Nisan», **Kurtuluş** (1936), 514-17; Kazemzadeh, **Struggle**, s. 282.
- (65) Rustambeyli, s. 185.
- (66) K.P.Az., Institut Istorii Partii, **Bor'ba za pobedu**, no. 539, s. 460.
- (67) Zırlılı trenin komutanı M. G. Eyremov, yıllar sonra, Bakü'ye hareket etmekte acele etmesinin nedeninin petrol sahalarının tahrip edilmesini engellemek olduğunu söylemişti. Bkz. **Bakinskii rabochii** 93, April 23, 1925.
- (68) Iskenderov, s. 440.
- (69) Agaev, «Pis'mo Enver Pashe», s. 27; İu. A. Bagirov, **Iz istorii sovetsko-turetskikh otnoshenii** (Baku, 1965), s. 29-32.
- (70) Rustambeyli, s. 186.
- (71) Mirza-Bala, **Musavat**, s. 200'den alıntı.
- (72) Rustambeyli, s. 186.
- (73) Iskenderov tarafından arşiv kaynaklarından alıntı yapılıyor, s. 442.
- (74) K.P.Az., Institut Istorii Partii, **Bor'ba za pobedu**, no. 541, s. 461-2.
- (75) *Ibid.*, no. 555, s. 471.
- (76) *Ibid.*, no. 543, s. 462-3.
- (77) *Ibid.*, no. 544, s. 463.
- (78) Lenin, c. 40, s. 332.
- (79) A.N.Az.S.S.R., **Istoriia**, c. 3, bölüm 2, s. 243.
- (80) *Ibid.*, s. 240.
- (81) Mirza-Bala, **Musavat**, s. 203.
- (82) *Ibid.*, s. 204; Guliev, **Bor'ba**, s. 547-8.
- (83) Resülzade'nin biyografisi için bkz. Hostler, s. 215-217.

- (84) Mirza-Bala, **Musavat**, s. 213.
 (85) Kazemzadeh, **Struggle**, s. 209.
 (86) Ibid., s. 219.
 (87) Pipes, s. 228.
 (88) Benab, s. 14.
 (89) Ibid., s. 13.
 (90) Hiyabani hareketi üzerine monografik bir çalışma olarak bkz. A. Azari, **Qiyam-i Khiabani dar Tabriz** (Tahran, 1329); A. Vishnegradova, «Revoliutsionnoe dvizhenie v Persidskom Azerbaidzhane,» **Novyi Vostok**, 2 (1922), 249-55. Tagieva, s. 82-116; G Lenczowski, **Russia and the West in Iran: A Study in Great Powers Rivalry, 1918 - 1948** (Ithaca, N.Y., 1949), s. 61-4; Homa-younpour, **L'affaire d'Azerbaidjan** (Lausanne, n.d.), s. 29-46; A. Kasravi, **Tarikh-i hijdah sala-yi Azerbaijan** (Tehran, 1340/1961), s. 870 ff.; G. Nollau and H. J. Wiehe, **Russia's South Flank** (London, 1963), s. 156-8.
 (91) Mammad Jafar, s. 139-92.
 (92) Ravasani, s. 279-332; S. Zabih, **The Communist Movement in Iran** (Berkeley, Calif., 1966) s. 13 - 19; S. Blank, «Soviet Politics and the Iranian Revolution of 1919 - 1921,» **Cahiers du Monde Russe et Sovietique** 21, no. 2 (1980), 173-94.
 (93) S. E. Fatemi, **Diplomatic History of Persia, 1917 - 1923** (New York), s. 250. Hiyabani'nin bildirisi üzerine bir tartışma olarak bkz. Ibid.
 (94) Mirza-Bala, **Musavat**, s. 213 - 15; Guliev, **Bor'ba**, s. 552.
 (95) Gence ayaklanmasının siyasal arka plânı konusunda Rus görüşü için bkz. F. Makharadze, «Oktiabrskaya Revoliutsiia i sotsialpredateli,» **Proletarskaia revoliutsiia** no. 10 (1922).
 (96) A. B. Kadishev, **Interventsiia i grazhdanskaia voina v Zakavkaz'e** (Moscow, 1960), s. 294.
 (97) Ibid., s. 298; P. Gentizon, **La r surrection georgienne** (Paris, 1921), s. 215.
 (98) Mirza-Bala, **Musavat**, s. 213.
 (99) Kadishev, s. 292.
 (100) Ibid., s. 293.
 (101) Ibid., s. 304.
 (102) Ibid., s. 300; Guliev, **Bor'ba**, s. 552.
 (103) Kadishev, s. 301.
 (104) Allen and Muratoff, s. 511.
 (105) Kadishev, s. 350 ff.

SONUÇ

1905'de Azerbaycan halen Rusya ve İran arasında bölünmüş bir toprak parçasını tanımlayan coğrafi bir terimdi. Bu toprak parçasında yaşayan insanlar sadece müslüman bir kimliğe sahiptiler ve topluluk bilinçleri evrensel ümmet kavramıyla ifade ediliyordu. Bu tarihle, 1920'de Sovyetlerin Bakü'yü işgali arasında kalan dönem Azerbaycan ulusunun oluşumu anlamına gelen bağımsız cumhuriyetin yükselmesine tanık oldu. İki önemli tarihsel faktör dikkate alınmadığı takdirde, 15 yıl gibi bir süre bu kadar büyük bir dönüşüm için şaşırtıcı derecede kısa görünebilir.

Birincisi, Azerbaycan toplumu Rus yönetimi altında olduğu bir önceki yüzyıl boyunca birçok bakımdan bu dönüşüme hazırlanmıştı. Rus yönetiminin en önemli sonucu hanlıklara son vermek suretiyle Azerbaycan'ı ve ülkenin ekonomisini bir bütünlüğe kavuşturmak. Rusya ile bağlantının sosyal ve kültürel yan ürünü ise, daha sonra ülkenin önderliğini üstlenecek olan aydınlar sınıfının gelişmesiydi. Aydınlar sınıfı, sünni - şii zıtlığına son vermeye çalışmak, yeni edebi dilde eğitim ve modern iletişim araçlarını desteklemek gibi yollarla ülke bütünlüğünün sağlanmasına yerel katkıda bulunuyorlardı. Ayrıca lâik düşünceli aydınlar, ümmet bilincinin yıkılıp yerini Türk kavmi ve Azerbaycan milleti gibi etnik merkezli düşüncelerin alması konusunda da başı çekiyorlardı. İkinci olarak, 1905'den sonra Azerbaycan'ın karşılaştığı birbirini izleyen bir ayaklanmalar ve krizler dizisi, siyasal gelişmesinde hızlandırıcı rol oynadı. Bu dönemde Rusya'da üç, komşu ülkeler olan Türkiye ve İran'da birer devrim olmuş, bir dünya savaşı, biri

Osmanlılar biri İngilizler tarafından olmak üzere iki işgâl yaşanmıştı.

İstikrar ve yavaş yavaş oluşan değişimler devri bitmişti. Dönemin çalkantılı gelişmelerinin harekete geçirdiği aydınlar, Azerbaycan taleplerinin sözcülüğünü üstlenmişlerdi. Bu süreç bazı bakımlardan Rusya'da diğer milletlerin ulusal bağımsızlık hareketlerine benzerlik gösteriyorsa da, İslami çerçeveden kaynaklanan kendine has özelliklere sahipti. Millet veya ulus kavramının bir toplumsal kimlik olarak belirmesi, evrenselci İslami gelenek için yeni bir gelişmeydi. Bu düşüncenin Azerbaycan'a gelmesi Avrupa etkisiyle ve Rusya aracılığı ile olmuştu ve özü itibarıyla Rus karşıtı bir tavır oluşturmuyordu. Gerçekte, Azerbaycan'ın Rusya karşısındaki tavrı kararsızdı. Ahundzade bu ikilemi bir yanda yerel kültür mirasına derin bir bağlılık, diğer yanda ise gerekli değişimin aracı olan Rusya'ya duyulan minnettarlık şeklinde açıklıyordu. Bu tavır 20. yüzyıl milliyetçileri de dahil, birçok Azerbaycanlı aydının düşüncelerinde değişen şekil ve derecelerde yeniden ortaya çıkacaktı. Bu düşünsel tavır Azerbaycan ekonomisinin çıkarlarıyla uyum içindeydi, petrol endüstrisindeki patlama Rus pazarının talebiyle doğru orantılı geliyordu.

Avrupa ve Rusya etkisi dışında, Azerbaycan'da ulusal bilincin oluşmasını şekillendiren diğer faktörler, İslam dünyası ile birlik duygusu, Osmanlılarla etnik yakınlık ve İranlı Azerbaycanlılarla ortak kimlikti. Ancak Azerbaycanlı önderlerin takındıkları katı yerel ayrılıkçı tavır, onları Tüm Rusya Müslümanları Birliği, pan - Türkizm veya Transkafkasya federalizmi gibi daha geniş çerçeveli hareketlere katılmaktan alıkoymuştu. Azerbaycanlıların büyüyen hedefleri, dönemin değişen koşullarını yansıtan siyasal programlarla ifade ediliyordu. Bu programlar Azerbaycan çıkarları doğrultusunda bir dış güce dayanıyordu. Doğu halindeki ulusal hareketin Rusya içinde özerklik hedefi, Rus devrimi çerçevesine oturtulmuştu. Rus devrimi 1907'de olduğu gibi başarısız olduğunda veya 1918'de olduğu gibi özerklik konusunda gelecek vaatmediğinde, Azerbaycan-

lılar dikkatlerini Türkiye'ye çevireceklerdi. Pan - Türkizmin ulusal bilincin gelişmesinde ideolojik olarak büyük katkıları olmuştu, böylece Azerbaycanlılar Türklüklerinin giderek daha fazla farkına varıyorlardı, ancak Osmanlılara yönelmek ülkelerini kendi başlarına yönetme amaçlarına pek uygun değildi. Rus devrimi ve Osmanlılara yönelimin başarısızlığından sonra, Azerbaycan bağımsız devleti yönündeki program gündeme geldi. Bu milletlerarası düşmanlıklar ve dış baskıların tahrip ettiği bir program olan Transkafkasya federalizminin oluşturduğu bir ara aşamadan sonra gelmişti.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti dönemi ulusal hareketin evriminde çok önemli bir gelişmeydi, ancak yine de nihai hedefe varılamamıştı, bu hedef Azerbaycan'ın iki ayrı kısmını birleştirme doğrultusunda idi. Azerbaycan ulus devleti en umulmadık dış güce yönelmişti, İngiltere. İngiltere, Transkafkasya'da geçici çıkarı olan uzak bir güçtü. Dolayısıyla tam bağımsızlık dönemini izleyen İngiliz kuvvetlerinin çekilmesiyle Cumhuriyetin varlığını sürdürme çabaları ve iç anlaşmazlıklarla dolu bir alacakaranlığa dönüşmesi pek şaşırtıcı değildi.

Azerbaycan siyasal gelişimi boyunca, seçkin kesiminin esnek, ılımlı, açık düşünceli ve siyasal inceliğe sahip olmasına rağmen, Avrupalılaştırmış bu kesim ile geleneğe bağlı kitleler arasında bir uçurum olmasının sıkıntıları yaşanmıştı. Aydın kesim pan - İslamizmden Türkizme ve ondan da Azerbaycanizme doğru dönüşümü hızla yaşarken, geniş halk kesimi ümmet bilinci düzeyinde kalmış, yerel veya yabancı lâik bir iktidara karşı kayıtsız bir tavır takınmıştı. Azerbaycan ulus devleti düşüncesi, halkın çoğunluğu arasında kök salamadı, milliyetçilik (nasyonalizm) ya anlaşılmadı, ya da daha kötüsü komünistlerin Azerbaycan Cumhuriyeti'ne karşı propagandalarında kötüye kullandıkları bir terim oldu. Bu, cumhuriyetin yıkılmasının hayret verici derecede kolay oluşunu açıklamamıza yardımcı olabilir. Daha sonra Sovyet idaresine karşı ayakla-

nanlar dahi yıkılan yönetimin yeniden tesis edilmesi için çalışmadılar.

Cumhuriyetten iktidarı devralan yerli komünistler, halk yığınlarından çok, aydınlarla benzer görüşleri paylaşıyorlardı, aslında bunlar milliyetçi hareketin sosyal radikal kanadını oluşturuyorlardı. Karşı - devrimci burjuva milliyetçiliğine tüm düşmanlıklarına karşın milli bir varlık şekli olarak devletin geçerliliğini tanımışlardı, ancak, Azerbaycan devletinin bağımsızlığı konusunda hayrete kapılmamışlardı. Nerimanov, eski dostu Yusufbekov'a «Sovyet Rusya için Gürcistan ve Ermenistan ile birleşmenin özel bir önemi yok, fakat Bakü Sovyet Rusya'nın can damarıdır» diyordu.¹

Bu şartlar altında Himmetçiler, bir çeşit özerklik yolunda elde edebilecekleri en büyük hedefin pazarlığına yöneldiler, ancak bağımsız devlet ulusal hareketin istikrarlı hedefi halini alamadı. 1917 Sonbaharında Müsavat'ın bütün detaylarıyla hazırladığı program daha ziyade, özerklik yönünde daha gerçekçi bir çizgi izliyordu. Himmetçiler ulusal özerkliği gerçekleştirmek üzere dikkate değer bir birlik ve sağlamlık gösterdikleri Rus parti konseylerinde mücadeleye giriştiler. Böylece 1918'e kadar Azerbaycan'ın özerkliği taleplerini afaroz eden Rus komünistleri, Azerbaycanlı yoldaşlarının seslerine kulak vermeye başladı. Gerçekte, başlangıçta yerel sol kesimin milliyetçi duygularına hitaben tavizler şeklinde görünen tavır, Rusya müslümanlarına karşı uzun vadeli Sovyet siyasetini oluşturacaktı. Bu siyaset, onları İslami geçmişlerinden ve geleneksel toplumdan uzaklaştırmak üzere ayrı milli kimliklerin gelişmesini hızlandırmak ve desteklemek yönündeydi.

(1) Narimanov, *Stat'ı i pis'ma*, s. 20.

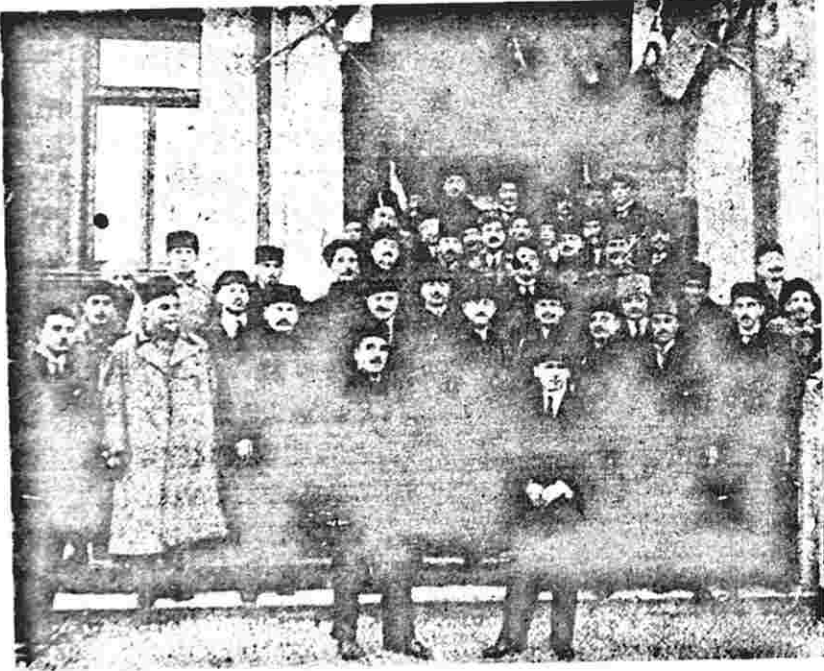
Bakü'daki Milli Mektebin de ilk müdürü olan tanınmış edebiyatçı Hüseyinzade Ali (Turanlı)

Huseyinzade Ali Bey ve Talipzade Abdurrahim Beyzade

Resul Riza

Azerbaycan devletinin ileri gelenleri 1920'de bir merasimden çıkarlarken

Azerbaycan Milli Şûra Reisi ve Müsavat Partisinin kurucusu M. Emin Resulzade.

Ahmet Ağaoğlu

Azərbaycan Harbiyə Nazırı
Səməd Mehmandar

Neriman Nerimanov

KAYNAKÇA

ARŞIV KAYNAKLARI

great britain : public records office
Cabinet Office Archives
Foreign Office Archives
War Office Archives
united states : national archives
General Records of the Department of State
Records of the American Commission to Negotiate Peace

RESMİ YAYINLAR VE BELGE KOLEKSİYONLARI

- Akademiia Nauk Azerbaidzhanskoi, S.S.R., Institut Istorii i Filosofii. **Rabochee dvizhenie v Baku v gody pervoi russkoi revoliutsii : Dokumenty i materialy.** Baku, 1956.
- Akademiia Nauk S.S.S.R., Daghestanskii Filial, Institut Istorii, Iazyka i Literatury. **Dvizhenie gortsov Severo-Vostochnogo Kavkaza v 20-50 gg. XIX veka.** Makhachkala, 1959.
- Glavnoe Arkhivnoe Upravlenie. **Revoliutsiia 1905-1907 gg v Rossi. Dokumenty i materialy.** Pankratova, A.M. (ed), Moscow, 1955.
- Gruzinskii Filial, Institut Iazyka, Istorii i Material'noi Kul'tury imeni N.I. Marra. **Ukazy kubinskikh khanov.** Tbilisi, 1937.
- Institut Istorii. **Kolonial'naiia politika rossiiskogo tsarizma v Azerbaidzhane v 20-60 gg. XIX veka.** Moscow and Leningrad, 1937.
- Baku po perepisi 22 oktiabria 1903 goda.** Baku, 1905.
- «Bor'ba s revoliutsionnym dvizheniem na Kavkaze v epokhu stoly-pinshchiny (Iz perepiski P.A. Stolypina s Gr.I.I. Vorontsovym-Dashkovym.» **Krasnyi arkhiv** 34, no. 3 (1929), 184-221; 35, no. 4 (1929), 128-50.
- Dimanshtein, S.D. (ed.), **Revoliutsina i natsional'nyi vopros**, vol. III. Moscow; Kommunisticheskota Akademiia, 1930.
- Kavkazskaiia Arkheograficheskaiia Kommissiia. **Akty sobrannye Kavkazskuru Arkheograficheskuiu Kommissieiu.** Tiflis, 1866-1885.

Kavkazskii Statisticheskii Komitet. **Sbornik svedenii o Kavkaze.** Tiflis, 1871.

Kommunisticheskaiia Partiiia Azerbaidzhana, Institut Istorii Partii. **Listovki bakinskikh bol'shevikov, 1905-1907.** Baku: Azgosizdat, 1955.

Bol'sheviki v bor'be za pobedu sotsialisticheskoi revoliutsii v Azerbaidzhane: Dokumenty i materialy. Baku: Izd-vo A.N.Az.S.S.R., 1957.

Bor'ba za pobedu sotsialisticheskoi revoliutsii v Azerbaidzhane. Dokumenty i materialy. Baku, 1967.

Obozrenie rossiiskikh vladenii za Kavkazom v statisticheskom, etnograficheskom i finansovom otnosheniakh. St. Petersburg, 1936.

Persia, Delegation to the Paris Peace Conference, **Claims of Persia before the Conference of the Preliminaries of Peace at Paris.** Paris, 1919.

Pervaiia Vseobshchaya Perepis' Rossiiskoi Imperii. 1897. **Raspredelenie rabochikh i prislug po gruppam zaniatii i po mestu rozhdeniia.** St. Petersburg, 1905.

«Pis'ma I.I. Vorontsova - Dashkova Nikolaiu Romanovu, 1905 - 1915.» **Krasnyi Arkhiv** 26 (1928) 97-126.

Republic of Armenia, Delegation to the Peace Conference. **Donn e statistique des populations de la Transcaucasie.** Paris, 1919.

La Republique Armenienne et ses voisins: Questions territoriales. Paris, 1919.

Republic of Azerbaijan. **Le 28 mai 1919.** Baku, 1919.

Claims of the Peace Delegation of Caucasian Azerbaijan Presented to the Peace Conference in Paris. Paris, 1919.

Composition antropologique et ethnique de la population de l'Azerbaidjan du Caucase. Paris, 1919.

Economic and Financial Situation of Caucasian Azerbaijan. Paris, 1919.

La République de l'Azerbaidjan du Caucase. Paris, 1919.

Republic of Georgia. **Dokumenty i materialy po vneshnei politike Zakavkaz'ia i Gruzii.** Tiflis, 1919.

Russia. **Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii** 2nd series. St. Petersburg, 1830-85.

Gosudarstvennaia Duma Pervogo Prizyva. Moscow, 1906.

Gosudarstvennaia Duma: Stenograficheskie otcheti. Sozvy I, II. N.d. USSR, Ministerstvo Inostrannykh Del. **Dokumenty vneshnei politiki S.S.S.R.** Moscow, 1957.

Vorontsov-Dashkov, I.I. **Vsepoddanneishaia zapiska po upravleniiu Kavkazskim Kraem generala ad'jutanta grafa Vorontsova-Dashkova.** St. Petersburg, 1907.

Vsepoddanneishii otchet za vosem' let upravlennia Kavkazom. St. Petersburg, 1913.

İKİNCİL KAYNAKLAR

A.A.A., «Eshche iz pechal'nogo proshlogo. Proiskhozhdenie azerbaidzhanskogo parlamenta,» **Kavkaz**, no. 12/24, (1935), 28-9

Abdullaev, G.B. **Iz istorii Severo-Vostochnogo Azerbaidzhana v 60-80 gg. XVIII veka.** Baku: Izd-vo A.N.Az.S.S.R., 1958.

Azerbaidzhan v XVIII veka i vzaimootnosheniia s Rossiei. Baku: Izd-vo A.N.Az.S.S.R., 1976.

Abdullaev, Z.Z. «1905-1907-ji illar rus ingilabinin iakhin va orta sharq olkarina ta'siri.» **A.N.Az.S.S.R., Trudy** 10 (1955), 235-63.

Abdurrahmanov, A. **Azerbaidzhan vo vzaimootnosheniakh Rossii, Turtsii i Irana v pervoi polovine XVIII veka.** Baku: Izd-vo A.N.Az.S.S.R., 1964.

Abrahamian, E. **Iran between Two Revolutions.** Princeton: Princeton University Press, 1964.

Abramishvili, A.Z. «Iz istorii azerbaidzhanskoi periodicheskoi pechati.» **Az.G.U., Uchenye zapiski**, no. 10, (1957), 69-80.

Adamiyat, F. **Andishahha-i Mirza Fath' Ali Akhundzadeh.** Tehran, 1349/1970.

Adilov, M.I. «M.F. Akhundovun dili va dram sanatkarlighi hagginda ba'zi geydlar» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser.Ob.N.**, no. 10 (1962), 57-65.

Afandiyev, S.M. (Efendiev). «Himmatin yaranmasi.» **Azərbaycan elmi savhasi**, nos. 1, 2 (1932), pp. 83-9.

Sechilmish asarlari. Baku: Azərbaycan Dövlət Nashriyyati, 1977.

Afşeranli, «Milli Azərbaycan ordusunun harb kabiliyeti.» **Kuruluş**, no. 16 (1936), 454-6.

Agaev, G.b. «Pis'mo Enver Pashe» **Kavkaz**, no. 9 (1937), 25-9.

Agaev, K. **Osobaia morskaiia ekspeditsiia.** Baku: Azgosizdat, 1967.

Agaian, Ts. P. **Krest'ianskaia reforma v Azerbaidzhane.** Baku: Iz-vo A.N.Az.S.S.R., 1956.

Aghakhi, A.M. «O vliiani M.F. Akhundova na razvitie progressivnoi obshchestvennoi mys'li v Irane.» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser.Ob.N.**, no. 10 (1962), 75-85.

Aghamirov, M. **M.A. Sabirin dunyagorushu.** Baku: Elm Nashriyyati 1962.

Birinji rus ingilabi illarinda Azərbaycan ijtimai fikrinda milli meseleye dair. Baku: Iz-vo A.N.Az.S.S.R., 1963.

Agaoğlu, S. **Babamdan hatıralar.** Ankara: Zerbamat Basımevi, 1940.

Akademii Nauk Azerbaidzhanskoi S.S.R., Institut Istorii, Istorii Azerbaidzhana. 3 vols. Baku: Izd-vo A.N.Az.S.S.R., 1958-63.

Prisoedinenie Azerbaidzhana k Rossii i ego progressivnye posledstviia v oblasti ekonomiki i kul'tury. Baku: Izd-vo A.N.Az.S.S.R., 1955.

Bol'sheviki Azerbaidzhana v pervoi russkoi revoliutsii. Baku: Izd-vo A.N.Az.S.S.R., 1963.

Böyük Oktyabr va Azərbaycanıanda soviət hakimiyyəti uğrunda mübarizə. Baku: Izd-vo A.N.Az.S.S.R., 1958.

Akademiia Nauk Azerbaidzhanskoi, Sektor Filosofii, **Istoriia gosudarstva i prava Azerbaidzhanskoi S.S.R.**, Baku: Izd-vo A.N.Az.S.S.R., 1964.

Akademiia Nauk Azerbaidzhanskoi, Institut Iazyka i Literatury. **Azərbayjan ədəbiyyatı tarixi.** 3 vols. Baku: Izd-vo A.N.Az.S.S.R., 1960-63.

Akhuraoghlu, Y. (Akçuraoghlu). «Türkçülük» Türk yılı (1928), 289-455.
Akhundov, B. lu. **Monopolisticheskii kapital v dorevoliutsionnoi baskinskoi promyshlennosti.** Moscow, 1959.

Akhundov, M. F. **Asarlari**, 3 vols. Baku: Izd-vo A.N.Az.S.S.R., 1958-62.
Akhundov, N. **Molla Nasraddin'zhurnalını nashri tarixi.** Baku: Azərbaycan Dövlət Nashriyyatı, 1959.

Azərbayjanda dövrü matbuat, 1832-1920: Bibliografiya. Baku: Izd-vo A.N.Az.S.S.R., 1965.

Azərbayjan satira zhurnalları, 1906-1920. Baku: Izd-vo A.N.Az.S.S.R., 1968.

Aknouni, E. **Political Persecutions: Armenian Prisoners of the Caucasus.** New York, 1911.

Akunal, D. «Azərbayjan için çalışanlardan Ahmet Kemal Akunal.» **T.A.** 2, no. 8 (1943), 349-55.

Alektorov, A. «Novye techeniia v zhizni magometanskikh shkol.» **M.N.P., Zhurnal** (1909), 187-203.

Algar, H. **Mirza Malkum Khan: A Study in the History of Iranian Modernism.** Berkeley: University of California Press, 1973.

«Malkum Khan: Akhundzada and the proposed reform of the Arabic alphabet.» **Middle Eastern Studies** 5, no. 2 (1969), 116-30.

Aliiev, G. «K voprosu o pomoshchi azerbaidzhanskoi demokratii mladoturetskomu dvizheniiu.» **Tiurkologicheskii sbornik.** Moscow: Izd-vo Nauka, 1966.

Aliieva, A.A. «1905-nji ilda Bakinin teatr hayati.» **A.I.S.**, 11 (1965), 104-29.

Ali-zade A. K. **Sotsial'no-ekonomicheskaiia i politicheskaiia istoriia Azerbaidzhana XII-XIV.** Baku: Izd-vo A.N.Az.S.S.R., 1956.

Alizade, M. «Pervaia russkaia revoliutsiia i persidskaia demokraticheskaia literatura.» **Az.G.U., Uchenye Zapiski**, no. 10 (1955), 119-29.

Allen, W.E.D., and Muratoff, P. **Caucasian Battlefields.** Cambridge: Cambridge University Press, 1953.

Allworth, E. **Central Asian Publishing and the Rise of Nationalism: An Essay and a List of Publications in the New York Public Library.** New York: New York Public Library, 1965.

Nationalities of the Soviet East - Publications and Writing Systems: A Bibliographical Directory and Transliteration Tables for Iranian and Turkic language publications, 1918-1945, Located in US libra-

ries. New York and London: Columbia University Press, 1971.
Alstadt-Mihradi, A. «The Azerbaijani - Turkish Community of Baku before World War I.» Ph.D. Dissertation, University of Chicago, 1983.

«The Azerbaijani Bourgeoisie and the Cultural-Enlightenment Movement in Baku: First Steps toward Nationalism.» in Suny, R.G. (ed.), **Transcaucasia: Nationalism and Social Change.** Ann Arbor: University of Michigan, 1983, pp. 197-208.

Arkomed, S.T. **Rabochee dvizhenie i Sotsial - Demokratia s 80-kh gg. po 1903 v Kavkaze.** Moscow: Gosudarstvennoe Izd-vo, 1923.

Materialy po istorii otpadeniia Zakavkaz'ia ot Rossii. Tiflis: Gosudarstvennoe Izd-vo, Gruzii, 1931.

Arsharuni, A., and Gabidullin, Kh. **Ocherki panislamizma i panturkizma v Rossii.** Moscow: Bezbozhnik, 1931.

Arsianian, A.H. «The British Decision to Intervene in Transcaucasia during World War I.» **Armenian Review**, no. 27 (Summer 1974), 146-59.

«Dunsterville's Adventure: A Reappraisal.» **I.J.M.E.S.**, no. 12 (1980), 199-216.

«Britain and the Transcaucasian Nationalities during the Russian Civil War.» In Suny, R.G. (ed), **Transcaucasia: Nationalism and Social Change,** Ann Arbor: University of Michigan, 1983, pp. 293-304.

Arslanian, A.H., and Nichols, R.L. «Nationalism and the Russian Civil War. The Case of Volunteer Army - Armenian relations, 1918 - 20.» **Soviet Studies** 31, no. 4 (1979), 559-73.

Atamian, S. **The Armenian Community.** New York: Philosophical Library, 1955.

Atkin, M. **Russia and Iran, 1780 - 1828.** Minneapolis: University of Minnesota Press, 1980.

Avalov, Z. **Nezavisimost' Gruzii v mezhdunarodnoi politike, 1918-1921 gg.** Paris, 1924.

Aydemir, S.S. **Makedonyadan Ortaasya'ya Enver Paşa,** vol. 3. Istanbul: Remzi Kitabevi, 1978.

Azerbaidzhanskii Gosudarstvennyi Universitet imeni Lenina. **Pervoe desiatletie.** Baku: Izd-vo Gosudarstvennogo Universiteta, 1930.

Azeri, A. «Die Errungenschaften der nationalen Republik Aserbaidshan.» **Die Befreiung**, no. 2 (1939), 57-61.

Azeri, A. **Oiyam-i Khabani.** Tehran: Safi 'Ali Shah, 1950.

Azimov, H. «Azərbayjan gazalarında sovetlərin faaliyyətinə dair, (iyul-oktyabr 1917).» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser.Ob.,N.**, no. 6 (1965), 24-35.

Azərbayjan gazalarında sovetlər (1917 - 1918 - ji illər). Baku: Elm, 1971.
Azizbekova, P.A. «Bakı Xalq Komissarları Sovetinin 1918-ji ildə sosialist tədbirləri.» In A.N.Az.S.S.R., **Böyük oktyabr və sovet hakimiyyəti**

- ughrunda mubariza. Baku : Izd-vo A.N.Az.S.S.R., pp. 204-16.
- Badalbeyli, A., and Kasumov, K. **Azerbaidzhanskii Gosudarstvennyi ordena Lenina Teatr Operey i Baleta im M.F. Akhundova : Kratkii ocherk.** Moscow, 1959.
- Baddeley, J. F. **The Russian Conquest of the Caucasus.** London : Longmans, 1908.
- Bagirov, Iu. **Iz istorii sovetsko - turetskikh otnoshenii v 1920 - 1922 gg.** Baku : Izd-vo A.N.Az.S.S.R., 1965.
- Bagirov, M. **Iz istorii bol'shevitskikh organizatsii Baku i Azerbaidzhana.** Moscow : Gosudarstvennoe Izd-vo Polit. Literatury, 1946.
- Baikov, A. «Vospominaniia o revoliutsii v Zakavkazii.» **Arkhiv ruskoii revoliutsii** 9 (1923), 91-194.
- Bammate, H. **Le Caucase et la revolution russe,** Paris, 1929.
- Baydamirova, B.S. «Akinchi gazetenin meydana qalması va onun Azərbaycan ijtimai-igtişadi fikir tarixində roluna dair.» **A.N.Az.S.S.R. R., Izvestiia, Ser.Ob.N.,** no. 5 (1963), 107-18.
- «Akhinci gazetesi kənd təsərrüfatı məsələsinə dair.» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser.Ob.N.,** no. 1 (1965), 37-47.
- Bartol'd, V. **Mesto prikaspuskikh oblastei v istorii muzul'manskogo mira.** Baku : Istoriko-etnograficheskaia seksiaia obsledovaniia i izucheniia Azerbaidzhana, 1925.
- Baykara, H. **Azerbaycanda yeniloşme hareketleri.** Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966.
- Azerbaycan istiklâl tarihi.** İstanbul : Azerbaycan Halk Yayınları, 1975.
- Bayramova, O. «Hayat gazetesinin ideya istigamati haqqında.» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser. Lit. İcz. İssk.** no. 2 (1982), 35-43.
- Belen'ki, S., and Manvelov, A. **Revoliutsia 1917 goda v Azerbaidzhane (Kronika sobytii).** Baku : Azgiz, 1927.
- Benab, Y.P. «Tabriz in Perspective: A Historical Analysis of the Current Struggle of Iranian Peoples.» **Review of Iranian Political Economy and History,** 2, no. 2 (1978), 1-42.
- Bennigsen, A., and Lemerrier-Quelquijay, Ch. **Les mouvements nationaux chez les musulmans de Russie : Le Sultan-galievisme' au Tatarstan.** Paris and The Hague : Mouton, 1960.
- La presse et les mouvements nationaux chez les musulmans de Russie avant 1920.** Paris and The Hague : Mouton, 1964.
- Islam in the Soviet Union.** New York : Praeger, 1967.
- Bennigsen, A., and Wimbush, S.E. **Muslim National Communism in the Soviet Union : A Revolutionary Strategy for the Colonial World.** Chicago : University of Chicago Press, 1979.
- Berkes, N. **Turkish Nationalism and Western Civilization : Selected Essays of Ziya Gökalp.** New York : Columbia University Press, 1959.
- Bihl, W. **Die Kaukasuspolitik der Mittelemächte.** Vienna : Kommission für neuere Geschichte Österreichs, 1975.

- Birgen, M. «Türk ordusunun Azerbaycana yardımı.» **Yakın tarihimiz,** 2, no. 5 (1962), 44-5.
- «Bizimkiler ve Azerbaycan.» **Yakın Tarihimiz,** 2, no. 18 (1962), 157-8.
- Bıyıklıoğlu, T. **Atatürk Anadolu'da (1919 - 1921).** Ankara, 1959.
- Blank, S. «Soviet Politics and the Iranian Revolution of 1919-1921.» **Cahiers du Monde Russe et Sovietique** 21, no. 2 (1980), 173-94.
- «Bolshevik Organizational Development in Early Soviet Transcaucasia.» In Suny, R.G. (ed.), **Transcaucasia : Nationalism and Social Change.** Ann Arbor : University of Michigan, 1983, pp. 305-38.
- Bor-Rashenski, E., «K voprosu o roli bol'shevikov Zakavkaz'ia v iranskoi revoliutsii 1905-1911 godov.» **Istoriik-marksist,** no. 11 (1940) 84-99.
- «İrankskaia revoliutsia 1905-1911 gg. i bol'sheviki Zakavkaz'ia.» **Krasnyi arkhiv,** no. 5 (1941), 33-70.
- Bournoutian, G.A. **Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule, 1807-1828 : A Political and Socioeconomic Study of the Khanate of Erevan on the Eve of the Russian Conquest.** (Malibu, Calif., 1982).
- «The Ethnic Composition and the Socio-Economic Condition of Eastern Armenia in the First Half of the Nineteenth Century.» In Suny, R.G. (ed.), **Transcaucasia : Nationalism and Social Change.** Ann Arbor : University of Michigan, 1983, pp. 69-88.
- Brands, H.W. **Azerbaidshaniche Volksleben und modernistische Tendenzen in den Schauspielen Mirsa Feth-Ali Ahundzades.** The Hague : Mouton, 1958.
- Brinkley, G.A. **The Volunteer Army and Allied Intervention in South Russia.** Notre Dame, Ind. : Notre Dame University Press, 1966.
- Browne, E.G., **The Persian Revolution, 1905-1909.** London : Cambridge University Press, 1912.
- The Persian Crisis of December, 1911.** London : Cambridge University Press, 1914.
- Poetry and Press in Modern Persia.** London : Cambridge University Press, 1914.
- Bukshpan, A.S. (ed), **Poslednie dni komissarov bakinskoi kommuny.** Baku, 1928.
- Butkov, P. **Materialy po novoi istorii Kavakaza.** St. Petersburg, 1869.
- Caferoğlu, A. «Azəri edebiyatında istiklâl mücadelesi izleri.» **A.Y.B.** 1 (1932), 291-305, 339-48, 361-71, 426-34.
- «İsmail bey Gasprinski.» **A.Y.B.** 2 (1933), 165-9.
- Azerbaycan.** İstanbul : Cumhuriyet Matbaası 1940.
- «Çarlık Rusyanın Azerbaycanda yaptığı istila savaşları.» **T.K.** 2 no. 19 (1964), 10 - 17.
- «Ziya Gökalp'in Azerbaycan Türklüğü üzerindeki tesiri.» **T.K.** 2 no. 24 (1964), 10-16.
- Cebesoy, A.F. **Moskova hatıraları.** İstanbul : Vatan Neşriyatı, 1955.

Cottam, R.W. **Nationalism in Iran (Updated through 1978)**. Pittsburg: University of Pittsburgh Press, 1979.

Cruickshank, A.A. «The Young Turk Challenge in Postwar Turkey.» **M.E.J.** 22 (Winter 1968), 17-28.

Denikin A.I. **Ocherki russkoi smuty**. 5 vols. Paris and Berlin, 1921-26.

Dubner, A. **Bakinskii proletariat v gody revoliutsii**. Baku: Azgning, 1931.

Dubrovin, N. **Zakavkaz'e ot 1803 do 1806 goda**. St. Petersburg, 1866.

Istoriia voyny i vladychestva russkikh na Kavkaz'e. 4 vols. St. Petersburg: N.N. Skorokhodov, 1871-88.

Dunsterville, L.C. **The Adventures of Dunsterforce**. London, 1932.

Dzhafarov, D. **Teatr imenii Azizbekova**. Moscow: Isskustvo, 1951.

D.Z.T. «La première republique musulmane.» **R.M.M.** 36 (1918-19), 229-36.

Efendiyev, S. M. (Afandiyet). «Ob organizatsii Gummet.» **Zhizn' natsional'nostel.** no. 28 (36) 1919.

«Iz istorii revoliutsionnogo dvizheniia tiurskogo proletariata.» **Iz proshlogo**. Baku, 1923, pp. 39-57.

«Razgrom musul'manskoi sotsial-demokraticheskoi organizatsii Gummet.» In **Iz proshlogo: Sbornik materialov po istorii bakinskoi bol'shevitskoi organizatsii i oktiabrskoi Revoliutsii v Azerbaidzhane**. Baku, 1924, pp. 21-3.

Enikopolova, I. K. **Griboedov i vostok**, Erivan: Aistan, 1974.

Ertürk, H. **İki devrin perde arkasi**. Istanbul: Hilmi Kitabevi, 1957.

Fabritius, W. «Die heutige Stadt Baku und die Naphtaindustrie in ihrer Umgegend.» **Russische Revue** 10 (1877), 33-50.

Fadeev, A.V. **Rossia i Kavkaz v pervoi tretii XIX veka**. Moscow: Izd-vo A.N.Az.S.S.R., 1960.

Fatemi, N.S. **Diplomatic History of Persia, 1917-1923; Anglo-Russian Power Politics in Iran**. New York: R. F. Moore, 1952.

Feroz, A. **The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914**. Oxford: Clarendon Press, 1969.

Fisher, A. **The Crimean Tatars**. Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 1978.

Gadzhinski, I. b. «Zhizn' Fet-Ali-Khana Kubinskogo.» **Sbornik gazety Kavkaz** (Tiflis), (1847), 213-33.

Galoian, G. **Bor'ba za sovetskuiu vlast' v Armenii**. Moscow: Gos. Izd-vo Politicheskoi Literatury, 1957.

Garayev, Y. «Dramaturqiyamizda ilk fajjalar.» **A.N.Az.S.S.R., Izvestia Ser.Ob.N.**, no. 6 (1962), 63-75.

Gasanov, G. M. Iz istorii internatsional'nykh svyazel bol'shevikov Azerbaidzhana s iranskimi revoliutsionerami (1905-1911 gg.)» Institut Istorii Partii, Baku, **Trudy-Asarlar**, no. 26 (1967), 74-85.

Gasanov, G. and Sarkisov, M. «Sovetskaya vlast' v Baku v 1918 godu (Bakinskaya Kommuna).» **Istoriik-marksist**, no. 5 (1938), 32-70.

Gasanov, I. M., «Iz istorii feodal'nykh otnoshenii v Azerbaidzhane:

Randzhbary v XIX veke.» **A.N.Az.S.S.R., Trudy**, 9 (1956), 26-92.

«Iz istorii podgotovki reskripta 6 dekabria 1846 g.» **A.N.Az.S.S.R., Trudy** 4 (1956), 21-39.

«O proizvodstvennykh otnosheniakh v gosudarstvennoi derevne Azerbaidzhana v kontse XIX veka.» **A.N.Az.S.S.R., Doklady**, no. 8 (1956), 604-17.

Chastnovladel'cheskie krest'iane v Azerbaidzhane pervoi poloviny XIX veka. Baku: Izd-vo A.N.Az.S.S.R., 1957.

«Iz istorii krest'ianskogo dvizheniia v Azerbaidzhane v gody pervoi russkoi revoliutsii.» In A.N.Az.S.S.R., Institut Istorii, **Azerbaidzhan v gody pervoi russkoi revoliutsii**. Baku: Izd-vo A.N.Az.S.S.R., 1955, pp. 160-200.

Gasimov, G., «Azarbayjanda ilk teatr tamashalari haggında.» **A.N.Az.S.S.R., Doklady**, no. 7 (1957), 815-18.

Gasimov, M. R. «Rus ingilabi va onun Molla Nasraddin zhumalinda in'ikasi.» **A.N.Az.S.S.R., Trudy** 10 (1955), 266-300.

Gasimzada F., **XIX-nju asir Azarbayjan adabiyatı tarikhı**. Baku: Maarif, 1974.

Geiushev, Z. B. «Kritika feodal'no-religioznoi morali azerbaidzhan-skimi prosvetiteliami vtoroi poloviny XIX veka.» **A.N.Az.S.S.R., Trudy** 13 (1958), 260-305.

Mirovozzrenie G. b. Zardabi. Baku: Izd-vo A.N.Az.S.S.R., 1920.

Germany, Reichsicherheitshauptamt. **Kaukasus**. Wannsee-Institut, 1920.

Gökalp, Z., **The Principles of Turkism**. Leyden: Brill, 1968.

Gökçe, C. **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya siyaseti**. Istanbul, n.d.

Golden, P.B., «The Turkic Peoples of Transcaucasia.» In Suny, R. G. (ed), **Transcaucasia: Nationalism and Social Change**. Ann Arbor: University of Michigan, 1983, pp. 45-68.

Gönlübol, M. **Atatürk ve Türkiyenin dış politikası (1919-1938)**, Istanbul, 1963.

Gövsä, I. A. **Türk meşhurları ansiklopedisi**. N.d.

Grigorian, A. T. **Prisoedinenie vostochnoi Armenii k Rossii**, Moscow: Izdvo Sotsial'no-Ekonomicheskoi Literatury, 1959.

Guliev, D. B. **Bor'ba kommunisticheskoi partii za osuschestvlenie leninskoi natsional'noi politiki v Azerbaidzhane**. Baku: Azernashr, 1970.

Gurko-Kriazhin, V. A. «Angliiskaia interventsia v 1918-19 gg. v Zakaspıi i Zakavkaz'e.» **Istoriik-marksist** 2 (1926), 115-39.

Guseinov, G. **Iz istorii obshchestvennoi i filosofkoi mys'li v Azerbaidzhane**, Baku: Azerbaidzhanskoe Gosudartvennoe Izd-vo, 1958.

Guseinov, I. A. «Istoricheskoe znachenie lozunga» nezavisimyi sovetskii Azerbaidzhan.» **Az.G.U., Uchenye Zapiski**, no. 10 (1957), 66.

«Krest'ianskoe dvizhenie v Azerbaidzhane 1917-1920 gg.» In A.N.Az.S.S.R., **Böyük oktiabr va Azarbayjanda sovet hakimiyyati ugh-**

- runda mübanza. Baku: Izd-vo A.N.Az.S.S.R., 1956, pp. 217-75.
- Guseinov, M. D. **Tiurskaia Demokraticheskaia Partia Federalistov Musavat v proshlom i nastolashcem.** Baku, 1927.
- Guseinov, T. **Oktyabr' v Azerbaidzhane.** Baku: Azgiz, 1927.
- Hahn, C. v. «Der Kaukasus und die Revolution in Persien.» **Asien**, no. 8 (1909), 117-18.
- Hajibeyli, D. «The Origins of National Press in Azerbaijan.» **A.R.** 25 (1930), 758-67.
- Halil Paşa (Kut), **Bitmiyen savaş.** İstanbul, 1972.
- Harris, G. S. **The Origins of Communism in Turkey.** Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 1967.
- Hartmann, M. «Aus der neuen osmanischen Dichtung.» **M.S.O.S.** 19 (1916), 124-79; 20 (1917), 88-149.
- Hasanov, H. I. «Birinji dünya muharibəsi illərində Azərbaycan ijtimali fikrində panislamizma və panturkizma qarshi mübarizə.» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser.Ob.N.,** no. 2 (1962), 89-99.
- Hasanzadə, T. (ed.), **Akinchi, 1875-1877: Tam matin.** Baku: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1979.
- Hasmahmetli, H. «İsmail-bey Gasprinski'ye ait bir hatıra.» **A.Y.B.** 2 (1933), 149-53.
- Hevd, U. **Language Reform in Modern Turkey.** Jerusalem: Israel Oriental Society, 1954.
- Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp.** London: Luzac, 1950.
- Homayounpour, P. **L'affaire d'Azerbaidjan.** Lausanne: Payot, 1967.
- Hostler, Ch. W. **Turkism and the Soviets: The Turks of the World and Their Political Objectives.** London: Allen & Unwin, 1954.
- Hourani, A. **The Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939.** London: Oxford University Press, 1970.
- Hovannisian, R.G. «The Allies and Armenia.» **Armenian Review** 17 (Winter 1964), 20-39.
- Armenia on the Road to Independence, 1918.** Berkeley, University of California Press, 1969.
- «The Armeno-Azerbaijani Conflict over Mountainous Karabagh, 1918-1919.» **Armenian Review** 24 (Summer 1971), 3-24.
- «Caucasian Armenia between Imperial and Soviet Rule: The Interlude of National Independence.» In Suny, R. G. (ed), **Transcaucasia: Nationalism and Social Change.** Ann Arbor: University of Michigan, 1983, pp. 45-68.
- The Republic of Armenia: The First Year, 1918-1919.** Berkeley: University of California Press, 1971.
- «Armenia and the Caucasus in the Genesis of the Soviet-Turkish Entente.» **I.J.M.E.S.,** 4, no. 2 (1973), 129-47.
- Huseynov, S. «Akinchi gazetesinin izahli bibliografisi. **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser.Ob.N.** no. 9 (1959), 81-92.

- XIX əsrin ikinci yarisinda Azərbaycan tarikhshunasligi.** Baku, 1967.
- Huseynzadə, A. «M. F. Akhundovun tarixha dair mülahizələri.» **A. Az.S.S.R., Izvestiia, Ser.Ob.N.,** no. 1 (1958), 41-53.
- Iakhia-zadə, S.M. «K voprosu o strukture i tematike gazety Ekinchi.» **A.N.Az.S.S.R., Doklady,** no. 7 (1956), 325-29.
- Ibragimbeili, Kk. M. **Rossia i Azerbaidzhan v pervoi treti XIX veka.** Moscow: Nauka, 1969.
- Ibragimov, D. **Feodal'nye gosudarstva na territorii Azerbaidzhana XV veka.** Baku: Azerbaidzhanskii Gosudartvennyi Pedagog. Institut, 1962.
- Ibragimov, Z. **Revoliutsiia 1905-1907 gg. v Azerbaidzhane.** Baku: Azgosizdat, 1955.
- Ibrahimov, M. **Büyük demokrat.** Baku: Elm Nəşriyyatı, 1957.
- Ibrahimov, T. A. **Iran Komünist Partiyasının yaranması.** Baku, 1963.
- İmart, G. «Un intellectuel azerbaidjanais face à la révolution de 1917: Samed Aga Agamaly-oglu.» **Cahiers du monde russe et soviétique** (1967), 528-59.
- İoannisian, A. R. **Prisoedinenie Zakavkaz'ia k Rossii i mezhdunarodnye otnosheniia v nachale XIX stoletii.** Eriwan: Izd-vo Akademii Nauk Armianskoi S.S.R., 1958.
- İschanian, B. **Nationaler Bestand berufsmässige Gruppierung und Gliederung der kaukasischen Völker.** Berlin: G. J. Goschen, 1914.
- İskenderov, M. S. **Iz istorii bor'by Kommunisticheskoi Partii Azerbaidzhana za pobedu sovetской vlasti.** Baku: Azgosizdat, 1958.
- İsmailov, M. «Ob uchasti azerbaidzhansev v riadakh russkikh voisk v russko-iranskikh i russko-turetskikh voynakh pervoi treti XIX veka.» **A.N.Az.S.S.R., Trudy** 11 (1957), 5-20.
- İsmailov, M. A. «Gosudarstvennye krest'iane Azerbaidzhana v kontse XIX veka.» **A.N.Az.S.S.R., Trudy** 11 (1957), 111-56.
- İsmayilov, M. «Azərbaycanın neft sənəsinə ijarədarlıq sisteminin ləğv edilməsinə dair.» **A.N.Az.S.S.R., Trudy** 2 (1952), 75-104.
- İsmayilov, M. A. **XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı.** Baku: Elm, 1960.
- İsrafil-bey. «Azərbaycan ordusu haqqında.» **Azeri Türk,** no. 9 (1928), 20-3.
- Ivanov, M. S. **İrənskaia revoliutsiia 1905-1911 gg.** Baku: IMO, 1957.
- «Novve materialy o sotsial-demokraticheskoi gruppe v Tabrize v 1908 godu.» **Problemy vostokovedeniia,** no. 5 (1959), 179-83.
- «Iz zapisok barona (v posledstvii grafa) M. A. Korfa.» **Russkaia starina** 101 (1899), 25-58.
- Jahanqirov, M. **Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü.** Baku: Elm Nəşriyyatı, 1978.
- Jäschke, G. «28 Mayistan 27 Nisana kadar.» **Kurtuluş,** no. 19 (1936), 543-7; no. 20 (1936), 21-5.
- «Entwurf zu einem Frieden und Freundschaftsvertrag zwischen dem Osmanischen Reich und der Föderativen Transkaukasischen Re-

publik.» *W.I.* 22, nos. 3-4 (1941), 170-4.

«Die republik Aserbeidschan: Geschichtskalender.» *W.I.* 23, no. 1-2 (1941), 55-69.

«Der Turanismus der Jungtürken.» *W.I.* 23, nos. 1-2 (1941), 1-54.

«Der türkisch-aserbaidzhanisch Freundschaftsvertrag vom 4 Juni 1918.» *Varderasien. Studien zur Auslankunde*, no. 1 (1944).

«Beiträge zum türkischen Freiheitskampf.» *W.I.*, 5 (1958), 1-64.

«La role du communisme dans les relations russo-turque.» *Orient* 7, no. 26 (1963), 31-44.

Kadishev, A. B. *Interventsiia i grazhdanskaia voina v Zakavkaz'e*, Moscow: Voennoe Izd-vo, 1960.

Karabekir, K. *Istiklâl harbimiz*, Istanbul: Türkiye Yayınevi, 1960.

Karaev, A. G. *Iz nedavnogo proshlogo*. Baku: Bakinskii rabochii, 1926.

Kasimov, K. «K istorii azerbaidzhanskogo teatra.» *A.N.Az.S.S.R., Doklady* 6, no. 6 (1955), 422-44.

Kasravi, A. *Tarikh-i-hijdah sala-yi Azarbayjan ya dastan-i mashrut dar Iran*. 6 vols. Tehran, 1313-20/1934-41.

Kasumov, M. M. «G. Zardabi - vydaishchiiisiz azerbaidzhanskoi prosvetitel.» *A.N.Az.S.S.R., Trudy* 8 (1955), 136-78.

«Gasan bek Zardabi - pitomets Moskovskogo Universiteta Az.G.U.» *Uchenye zapiski*, no. 8 (1955), 30-43.

Katkov, G. *The Kornilov Affair: Kerensky and the Break-up of the Russian Army*. London: Longmans, 1980.

Keddie, N. *An Islamic Response to Imperialism: Political and Religious Writings of Sayyid Jamal ad-Din «al-Afghani»*. Berkeley: University of California Press, 1968.

Sayyid Jamal ad-Din «al-Afghani»: A Political Biography. Berkeley: University of California Press, 1972.

Keykurun, N. «Türk Ademi Merkeziet Firkasının faaliyeti ve Musavat Partisiyle birleşmesi.» *Muscavat Bülteni* 4 (1962), 19-21.

Azerbaycan istiklâl mücadelesinin hatıraları. Istanbul: Azerbaycan Gençlik Derneği, 1964.

Kaukasielli. *Der Kaukasus im Weltkrieg*. Weimar: Verlag Gustav Kiepenhauer, 1916.

Kazemzadeh, F. *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*. New York: Philosophical Library, 1951.

Russia and Britain in Persia, 1864-1914. New Haven: Yale University Press, 1968.

«Russian Penetration of the Caucasus.» In Hunczak, T. (ed), *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution*. New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1974, pp. 239-63.

Kaziev, M. «Zhizn'i revoliutsionnala deiatel'nost' Meshadi Azizbekova.» Baku: Izd-vo Iunost', 1956.

Khachapuridze, G. *Bol'sheviki Gruzii v boiakh za pobedu sovetskoi*

vlasti. Moscow, 1951.

Keenan, E. L. «Remarques sur l'histoire du mouvement revolutionnaire à Bakou (1904-1905).» *Cahiers du monde russe et sovietique* 3 (1962), 224-60.

Kheifets, S. Ia. «Zakavkaz'e v pervuiu polovinu 1918 goda i Zakavkatskii Seim.» *Byloe*, no. 21 (1923), 298-310.

Khudadov, V. «Sovremennyi Azerbaidzhan.» *Novyivostok* 3 (1923), 156-61.

Kiazimov, M. «Tema Azerbaidzhana v tvorchestvie Abulkasema Lakhuti.» *A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser.Lit.Iaz.Issk.*, no. 2 (1982), 47-51.

Kirimli, C.S.A. «Ismail-bey Gasprinski.» *A.Y.B.*, 2 (1933), 156-61.

Kirov, S. M. *Rech'i i stat'i*. 2 vols. Moscow: Gosudarstvennoe Sots-Ekonomicheskoe Izd-vo, 1937.

«K istorii musul'manskogo obrazovatel'nogo dvizheniia v Rossii v XIX i XX stoletiiakh.» *M.I.* 2, no. 5 (1913), 302-31.

Kliashturna, V. «Zhurnal Molla-Nasraddin i persidskaia politicheskaia satira perioda revoliutsii 1905-1911 godov.» *A.N.S.S.R., Institut Vostovedeniia, Kratkie soobshcheniia* 27, no. 10 (1958), 31-41.

Klimovich, L. *Islam v tsarskoi Rossii*. Moscow: Izd-vo Bezbozhnik, 1936.

Köcharli, F. b. *Sechilmish asarlari*. Baku: Elm Nashrivvati, 1963.

Köcharli, F. K. *Nariman Narimanov*. Baku: Iz-vo A.N.Az.S.S.R., 1965.

Kommunisticheskaia Partia Azerbaidzhana, Institut Istorii Partii. *Aktivnye borsy za sovetskuiu vlast'v Azerbaidzhane*. Baku, 1957.

Istoriia Kommunisticheskoi Partii Azerbaidzhana. Baku, 1958.

Korganoff, G. *La participation des Armeniens à la guerre mondiale sur le front du Caucase, 1914-1918*. Paris: Massis, 1927.

Kovalevskii, P. I. *Zavoevanie Kavkaza Rossiei*. St. Petersburg, n.d.

Kozlov, V. I. *Natsional'nosti S.S.S.R. Etnodemograficheskii obzor*. Moscow: «Finansy i statistika», 1982.

Kuliev, D. «M. F. Akhundov i azerbaidzhanskii iazyk.» *A.N.Az.S.S.R., Azerbaidzhanskii Filial, Izvestiia*, no. 6 (1938), 179-92.

Kuliev, M. *Vragi oktiabria v Azerbaidzhane*. Baku: Azgig, 1927.

Kuran, A. B. *Inkilâp tarihimiz ve ittihad ve Terakkî*. Istanbul, 1948.

Kurat, A. N. *Türkiye ve Rusya: XVIII yüzyıl sonundan kurtuluş savaşı-na kadar türk-rus ilişkileri*. Ankara Üniversitesi Yayınları, 1970.

Kurtulan, E. «Türk ordusunun Azerbaycanda kalması meselesi.» *Azerbaycan*, nos. 4-6 (1963), 13-17.

«Azerbaycan ordu teşkilâtı.» *Azerbaycan*, nos. 7-9, (1964), 13-16.

Kushner, D. *The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1908*. London: Cass, 1977.

«K voprosu o panislamizme.» *M.I.* 2, no. 1 (1913), 1-12.

La Chesnais, P. G. *Les peuples de la Transcaucaste pendant la guerre et devant la paix*. Paris, 1921.

Landau, J. M. *Pan-Turkism in Turkey: A Study of Irredentism*. London: Hurst, 1981.

Lang, D. M. **The Last Years of the Georgian Monarchy, 1685 - 1832.** New York: Columbia University Press, 1957.

A Modern History of Soviet Georgia. New York: Grove Press, 1962.

Lenczowski, G. **Russia and the West in Iran: A Study in Great Powers Rivalry, 1918-1948.** Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1968.

Levend, A.S. **Türk dilinde gelişme ve sadeleşme safhaları.** Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1949.

Lazzerini, E. «İsmail bey Gasprinski and Muslim Modernism in Russia» Ph.D. dissertation, University of Washington, 1973.

Leviator, V.N. **Ocherki po istorii Azerbaidzhana v XVIII veke.** Baku: 1948.

Lewis, B. **The Emergence of Modern Turkey.** London: Oxford University Press, 1968.

Libaridian, G. J. «Revolution and Liberation in the 1892 and 1907 Programs of the Dashnaksutiun.» In Suny, R. G. (ed), **Transcaucasia: Nationalism and Social Change.** Ann Arbor: University of Michigan, 1983, pp. 185-96.

Lisichkin, S. M. **Ocherki po istorii razvitiia otechestvennoi neftianoi promyshlennosti.** Moscow: Gostoptekhizdat, 1954.

Ludshuveit, E. F. **Turtsiia v gody pervoi mirovoi voiny.** Moscow: Izd-vo Moskovskogo Universiteta, 1966.

L'vov, A. «1905 god v Baku (Kratkii obzör).» **Novyi vostok**, nos. 13-14, (1925), 132-57.

Madatov, I. **1905-ji ilda Bakı proletariatinin ingilabi ta'til harakati tarixindan.** Baku: Azərbaycan Dövlət Nashriyyatı, 1965.

Makharadze, F. **Ocherki revoliutsionnogo dvizheniia v Zakavkaz'e.** Tiflis, 1927.

Mamedov, Sh. **Mirovozzrenie M. F. Akhundova.** Moscow: Izd-vo Moskovskogo Universiteta, 1962.

Mammad Jafar. **Azerbayjanda romantizm.** Baku: Izd-vo A.N.Az.S.S.R., 1966.

Mammadov, K. A. **Hagverdiyev.** Baku, 1955.

«Burzhua akhlaghini ifsha edan pyes.» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser.Ob.N.**, (1962), no. 3, 71-81.

Nafaj bay Vazirov. Baku: Izd-vo A. N. Az. S. S. R., 1963.

Mammadov, M. «A. Hagverdiyevin yaradijilighinda din va mövhumat aleyhina mübariza masalaları.» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser.Ob.N.**, no. 3 (1962), 89-99.

J. Mammadguluzada din va mövhumat aleyhina. Baku: Elm, 1962.

Mammadov, V. **Neriman Narimanov.** Baku, 1957.

Mammadzada, H. R. «M. F. Akhundov va XIX-nju asr İran maarifçilari.» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser.Ob.N.**, no. 10 (1962), 25-37.

Martirovsov, A. U. «Novye materialy o sotsial-demokraticeskom dvizhenii v Irane v 1905-1911 godakh.» **Narody Azii i Afriki**, no. 2 (1973), 116-22.

Mende, G. v. **Der nationale Kampf der Russlandstürken: Ein Beitrag zur**

nationalen Frage in der Sowjetunion. Berlin: Weidman, 1936.

Mikayilov, N. M. «Milli masalada marksizm-leninizm ideyaları ughrunda Azərbaycan bolshevik matbuatının mübarazası (1905-1910 illar).» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser.Ob.N.**, no. 1 (1963), 21-31.

«Milli Azərbaycan Cumhuriyyətinin onbeş yillığı.» **A.Y.B.** 2 (1933), 193-5.

Mill'man, A. S. **Politicheskii stroi Azerbaidzhana v XIX-nochale XX vekov.** Baku: Azerneshr, 1966.

Minasian, O. «Vneshnaia politika zakavkazskoi kontrevoliutsii v pervoi polovine 1918 goda.» **Istoriik-marksist**, no. 6 (1938), 53-86.

Mirahmadov, A. «XIX asrda Azərbaycan mədəniyyəti.» **A.N.Az.S.S.R., Trudy** 6 (1955), 56-106.

«Molla Nasraddin jurnalının yayılması və təsiri haqqında.» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser.Ob.ü.**, (1958), no. 1, 65-76.

Mirza-Bala, M. **Azərbaycan Misak-i Milli: 28 Mayıs istiklal bəyannaməsinin təhlili.** İstanbul: İstikbal Matbaası, 1927.

«Milli hars haqqında.» **Azeri Türk**, no. 3-4 (1928).

«Təkvim nəsil yazılıyor? (27 Nisan istilası münasibətilə).» **Kurtuluş**, no. 18 (1936), 514-17.

Milli Azərbaycan hərəketi: Milli Azərbaycan Musavət Həlik Fırkasının tarixi. Berlin: Firka Divanı, 1938.

Mochalov, V. D. **Krest'ianskoe khoziaistvo v Zakavkaz'e v kontse XIX veka.** Moscow: Izd-vo A.N.S.S.S.R., 1958.

Mühlman, C. **Das deutsch-türkische Waffenbündniss im Weltrieg.** Leipzig: Koehler & Amelan, 1940.

Muhtar, A. «Hayes Turkes? Ermenilər tərəfindən yapılan Türk katliamının 60-nci yildönümü münasibətilə.» **T.K.** 3, no. 32 (1965), 529-35.

Musayev, M. A. «XIX asrın birinci otuz illərdə Bakı şəhərinin ticarət əlaqələri tarixindən.» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser.Ob.N.**, no. 5 (1961), 15-27.

XIX asrın sonlarında Bakı şəhərinin ticarəti (1883 - 1900-ju illər). Baku: Elm, 1972.

XX asrın əvvəllərində Bakı şəhərinin ticarəti (1900-1917-ji illər). Baku: Elm, 1975.

Muslihi, F. «The Life and Work of Ağaoğlu Ahmet.» **A.R.** 38 (1942), 177-8.

Nalbandian, L. **The Armenian Revolutionary Movement The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century.** Berkeley: University of California Press, 1963.

Narimanov, N. **Stat'i i pis'ma.** Moscow, 1925.

Sechilmish əsərləri. Baku: Elm, 1973.

Nəcəfov, X. S. **Ağamalıoğlu'nun ictimai-siyasi və ateist qəribləri.** Baku, 1968.

Nikuradse, S. **Kaukasien.** Munich: Hoheneichen-Verlag, 1942.

Nollau, G., and Wiehe, H. J. **Russia's South Flank**. New York, 1963.

Novikov, A. «Zapiski gorodskogo golovy.» **Obrazovanie**, nos. 9, 10-12 (1904).

Novosel'tsev, A. P. «Goroda Azerbaidzhana i Vostochnoi Armenii v XVII - XVIII vv.» **Istoriia S.S.S.R.**, 3, no. 1 (1959), 87-100.

Novruzov, Sh. «XX asrin ilk Azarbayjan gazetii Sharg-i rus.» In A.N. Az.S.S.R., **Materialy nauchno-teoreticheskoi konferentsii molodykh uchonykh**. Baku, 1967, pp. 66-8.

Nuh-Oğlu, V. «27 Nisan.» **Kurtuluş**, no. 18 (1936), 505-6.

Ordubadi, M. S. **Dumanli Tabriz**. Baku, 1964.

Orujov, G. A. «1905-ji ilda Azarbayjanda zemstvo kampanyasi.» **A.N. Az.S.S.R., Izvestia. Ser.Ist.Fil.Pr.**, no. 1 (1966), 31-9.

«Pamiati 26 bakinskikh komissarov.» **Krasnyi arkhiv**, nos. 4-5 (89-90) (1938), 3-29.

«Pantiurkizm v Rossii.» **M.I.** 2, no. 1 (1913), 13-30.

Pavlovich, M., and Iranski, S. **Persia v bor'be za nezavisimost'**. Moscow, 1925.

Pazhitnov, K. A. **Ocherki po istorii bakinskoi nefte dobyvaiushchel'noy promyshlennosti**. Moscow and Leningrad: Gospotekhizdat, 1940.

Pchelin, N. **Krest'ianskii vopros pri Musavate**. Baku: Azgning, 1931.

«Pervaia musul'manskaia gazeta na Kavkaze.» **M.I.** 2, no. 12 (1913), 882-7.

Petrushevski, I. P. «Persidskie ofitsial'nye dokumenty kak istochnik dlia istorii feodal'nykh otnoshenii v Azerbaidzhane i Armenii.» **Problemy istochnikovedeniia** 3 (1940), 5-44.

Ocherki po istorii feodal'nykh otnoshenii v Azerbaidzhane i Armenii v XVI-nachalo XIX vv. Leningrad, 1949.

Pichkian, G. «Kapitalisticheskoe razvitie neftianoi promyshlennosti v Azerbaidzhane.» In **Zakavkazskii Kommunisticheski Universitet. Istoriia klasovoi bor'by v Zakavkazii**. Tiflis, 1930, pp. 71-122.

Pipes, R., **The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-1923**. Rev. ed. Cambridge: Harvard University Press, 1964.

Pomiankowski, J. **Der Zusammenbruch des ottomanischen Reiches**. Zurich: Almathea Verlag, 1928.

Popov, A. «Iz epokhi angliiskoi interentsii v Zakavkaz'e.» **Proletarskaia revoliutsiia**, nos. 6-7 (18-19), (1923), 223-74.

«Revoliutsiia v Baku. (ocherk pervyi.)» **Byloe**, no. 22 (1923), 278-312.

«Iz istorii revoliutsii v Vostochnom Zakavkaz'e.» **Proletarskaia revoliutsiia**, no. 5 (28), (1924), 13-35.

«Popytki zakavkazskikh musul'man reformirovat' svoju azbuku.» **M.I.** 2, no. 12 (1913), 831-44.

Potto, V. **Pervye dobrovol'tsy Karabaga**. Tiflis, 1902.

«Pravila o merakh k obrazovaniu naselivshchikh Rossliu Inorodtsev.» **M.I.** 2, no. 4 (1913), 264-70.

Oöyushov, Z. B. **Azarbayjan maarifchilerinin etik qörüşleri XIX asrin ikinji yarisi**. Baku, 1960.

Raevski, A. **Angliiskie «druz'ia» i musavatskie «patrioty.»** Baku, 1927.

Angliiskota interentsiia i musavatskoe pravitel'stvo. Iz istorii interentsii i kontrrevoliutsii v Zakavkaz'e. Baku: Krasnyi Vostok, 1927.

Partiia Musavat i ee kontrrevoliutsionna rabota. Baku: 1929.

Bol'sheviki i mensheviki v Baku v 1904-1905 godakh. Baku: Azgning, 1930.

Musavatskoe pravitel'stvo na versal'skoi konferentsii: Doneseniia predsedatelia azerbaidzhanskoi musavatskoi delegtsii. Baku, 1930.

Rafili, M. «Bor'ba M. F. Akhundova za opublikovanie svoikh filosofsko-politicheskikh 'Pisem.'» **A.N.Az.S.S.R., Azerbaidzhanskii Filial, Izvestiia**, no. 6 (1938), 163-76.

Nariman Narimanov - vydaiushchiisya, revoliutsioner i pisatel' Baku, 1956.

Akhundov. Moscow: Molodaia Gvardiia, 1959.

Ramazani, R. K. **The Foreign Policy of Iran: A Developing Nation in World Affairs, 1500-1941.** Charlottesville: University of Virginia Press, 1966.

Ramsaur, E. E. **The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908.** Princeton: Princeton University Press, 1957.

Rasulzada, M. A. See Resulzade, M. E.

Ratgauzer, Ia. A. **Revoliutsiia igrazhdanskaia voina v Baku, 1917-1918.** Baku: Krasnyi Vostok, 1927.

Bor'ba za sovetskii Azerbaidzhan: K istorii aprel'skogo perevorota. Baku, 1928.

Ravasani, S. **Sowjetrepublik Gilan: Die sozialistische Bewegung in Iran sei Ende des 19 Jhd. bis 1922.** Berlin: Basis-Verlag, 1973.

Refik, S. «Azeri halk edebiyatında Deli Ali destanı.» **A.Y.B.**, 2 (1933), 163-6.

Resuloğlu, M. A. «Musavat Partisinin kuruluşu.» **Milli Azərbaycan Musavat Partisi Bülteni**, no. 4 (1962), 9-14.

Resulzade, M. E. **Azerbaycan Cumhuriyeti**, Istanbul: 1339/1923.

«Kafkasya Türkleri.» **Türk yılı** (1923), 474-522.

O pantiurkizme v sviazi z kavkazskoi problemoi. Paris, 1930.

«Azeri edebiyatında Sabir.» **A.Y.B.** 3 (1934), 334-40.

Milli Azərbaycan hareketinin karakteri.» **A.Y.B.** 3 (1934), 163-6.

«Literatura Azerbajdzanu.» **Wschod-Orient** 2 (1936), 63-70.

Das Problem Aserbajdschans. Berlin: Kurtuluş-Verlag, 1938.

Azerbaycan kültür gelenekleri. Ankara, 1949.

Reychman, J. «Pol'sko-azerbaidzhanskii literaturnye otnosheniia v XIX veke.» **A.N.Az.S.S.R., Izvestia, Ser.Ob.N.**, no. 2 (1963), 109-12.

Rhineland, L. H. «Russia's Imperial Policy: The Administration of the Caucasus in the First Half on the Nineteenth Century.» **Canadian Slavonic Papers** 17 (1975), 218-35.

«Viceroy Vorontsov's Administration of the Caucasus.» In Suny, R. G. (ed.). **Transcaucasia: Nationalism and Social Change.** Ann Arbor: University of Michigan, 1983, pp. 87-108.

Rozhkova, M. K. **Ekonomicheskaya politika tsarskogo pravitel'stva na Srednem Vostoke vo vtoroi chetvert'i XIX veka i russkaya burzhuaziya.** Moscow: Izd-vo AN.S.S.R., 1949.

Rustambekov, Sh. «Iz pechal'nogo proshlogo.» **Kavkaz**, no. 7-9 (19-20) (1935), 7-11.

Rustambeyli, S. «27 Nisan hatırası.» **A.Y.B.**, 2 (1933), 176-80.

Rüştü, K. «Büyük harpte Baku yollarında 5-nci piyade fırkası.» **Askeri mecmua** (1934), 1-49.

Rybakov, S. «Novometodisty i starometodisty v russkom musul'-manstve.» **M.I.** 2 (1913), 852-73.

Sadykhzade, R. M. «Iz istorii proniknoveniia angliiskogo kapitala v neftianuiu promyshlennost' Azerbaidzhana.» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser.Ob.N.**, no. 4 (1956), 25-35.

Samedov, V. lu. **Raspostranenie marksizma-leninizma v Azerbaidzhane.** 2 vols. Elm. 1962-66.

Şapolyo, E. B. **Ziya Gökalp, ittihad ve Terakki ve meşrutiyet tarihi.** Istanbul, 1954.

Sarkisian, E. K. **Ekspansionistkaya politika Osmanskoi Imperii v Zakavkaz'e nakanune i v gody pervoi mirovoi volny.** Erivan: Izd-vo A.N. Armianskoi S.S.R., 1962.

Sef, S. E. **Kak bol'sheviki prishli k vlasti v 1917-1918 gg. v bakinskom raione,** Baku, 1927.

Bor'ba za oktiabr' v Zakavkaz'i. Tiflis, 1932.

Seidov, A. **Azərbayjanda pedagozi fikrinin inkishafı tarikhindən.** Baku: Maarif, 1968.

Seidzade, D. B. **Iz istorii azerbaidzhanskoi burzhuazii v nachale XX veka.** Baku: Elm, 1978.

Seid-Zade, A. A. «K pedagogicheskoi deiatel'nosti Seid Azima Shirvani.» **A.Az.S.S.R., Trudy** 9 (1956), 307-19.

Selek, S. **Milli mücadele. Anadolu ihtilali.** Istanbul, 1963.

Semenov, lu. F. «Zakavkazskaya Respublika.» **Vozrozhdenie** (Paris), (1949), 121-39.

Seydahmet, C. **Gaspıralı İsmail bey.** Istanbul, 1934.

Sharif, A. A. «50 let so dnia osnovaniia zhurnala Molla Nasraddin.» **A.N.Az.S.S.R., Institut Vostokovedeniia, Kratkie soobshcheniia** 27 (1958), 25-37.

Shafir, Ia. **Ocherki gruzinskoi zhironiy.** Moscow, 1925.

Shakhbazi, T. «Istoriia tiurskoi rabochei pechati.» **Iz proshlogo** (Baku), (1923), 134-42.

Shaumian, Stepan. **Izbrannye proizvedeniia.** Moscow, 1957.

Shaumian, Suren. **Bakinskaya Kommuna.** Baku, 1927.

Shirvani, S. A. **Asarlar.** 3 vols. Baku: Elm, 1967-74.

Shoitov, A. M. «Rol' M. F. Akhundova v razvitiı persidskoi progressivnoi literatury.» **A.N.S.S.S.R., Institut Vostokovedeniia, Kratkie soobshcheniia** 9 (1953), 58-65.

Simonovich, V. **Neft i neftianaya promyshlennost'.** St. Petersburg, 1884.

Smirnov, N. A. **Politika Rossii na Kavkaze v XVI-XIX vekakh.** Moscow: Izd-vo Sotsial'no-Ekonomicheskoi Literatury, 1958.

Miuridizm na Kavkaze. Moscow: Izd-vo A.N.Az.S.S.R., 1963.

«Sotsial'naya sushchnost' musavatizma.» In **Pervaya vsesoiuznaya konferentsiia istorikov-marksistov, Trudy.** Moscow: Kommunisticheskaya Akademiia, 1930, pp. 501-20.

Startsev, G. E. **Bakinskaya neftianaya promyshlennost: Istoriko-statisticheskii ocherk,** Baku: 1901.

Strigunov, I. V. «Baki proletariatinin tashakkülü masalasına dair.» **A.N.Az.S.S.R., Trudy** 10 (1955), 42-77.

Sultanli, A. **Azərbayjan dramaturqiyasının inkishafı tarikhindən.** Baku: Azərbaycan Dövlət Nashriyyatı, 1964.

Sumbatzade, A. S. «Razvitie kapitalizma v Rossii i ego vliiane na ekonomiku Azerbaidzhana vo vtoroi polovine XIX veka.» In **A.N. Az.S.S.R., Institut Istorii i Filosofii, Prisoedinenie Azerbaidzhana k Rossii i ego progressivnye posledstviia v oblasti ekonomiki i kul'tury.** Baku: Izd-vo A.N.Az.S.S.R., 1955.

«K vosprosu o kharaktere razvitiia promyshlennogo kapitalizma v Azerbaidzhane vo vtoroi polovine XIX veka.» In **10 let Akademii Nauk Az.S.S.R.,** Baku: Izd-vo A.N.Az.S.S.R., 1957, pp. 623-34.

Sel'skoe khoziaistvo Azerbaidzhana v XIX veke. Baku, 1958.

Kubinskoe vosstanie 1837 g. Baku: Izd-vo A.N.S.S.R., 1961.

Promyshlennost' Azerbaidzhana v XIX veke. Baku, 1964.

(ed) **Qörkamli ingilabchi Sattarkhan.** Baku: Azernashr, 1972.

Sümer, F. «Azərbaycanın türkleşmesi tarihine umumi bir bakiş.» **T.T.K., Belleten** 21, no. 83 (1957), 429-47.

Suny, R. G. **The Baku Commune, 1917-1918; Class and Nationality in the Russian Revolution.** Princeton: Princeton University Press, 1972.

(ed.) **Transcaucasia: Nationalism and Social Change.** Ann Arbor: University of Michigan, 1983.

«Nationalism and Social Class in the Russian Revolution: The Cases of Baku and Tiflis.» In Suny, R. G. (ed.), **Transcaucasia: Nationalism and Social Change.** Ann Arbor: University of Michigan, 1983, pp. 239-58.

Swietochowski, T. «The Himmat Party: Socialism and the Nationality Question in Russian Azerbaijan, 1904-1920.» **Cahiers du monde russe et sovietique** 19 (1978), 119-42.

«National Consciousness and Political Orientations in Russian Azerbaijan, 1905-1920.» In Suny, R. G. (ed.), **Transcaucasia: Nationalism and Social Change.** Ann Arbor: University of Michigan, 1983, pp. 209-38.

Tagieva, Sh. A. «Tebrizskoe vosstanie 1920 g.» A.N.Az.S.S.R., *Trudy* 7 (1955), 89-134.

Natsional'no osvoboditel'noe dvizhenie v iranskom Azerbaidzhane v 1917-1920 gg. Baku: Izd-vo A.N.Az.S.S.R., 1956.

Tahir-Zadeh, B. K. **Qiyam-i Azerbaijan dar inqilab-i mashrutiyet.** Tehran: Eqbal, 1334.

Tahirzade, N. A. «XIX-nju asrin 30-50-ji illarda Azarbayjanda maktablar hagginda.» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser.Ob.N.,** no. 11 (1961), 43-59.

Tairzade, N. A. «K istorii sozdaniia uchebnykh posobii po azerbaidzhanskomu iazyku dlia russkikh uchebnykh zavedenii Zakavkazia ve 30-50 godakh XIX veka.» **A.N.Az.S.S.R., Iavestiia, Ser.Ob.N.,** no. 2 (1963), 39-54.

«Chislennost i sostav uchashchikhsia russkikh uchebnykh zavedenii Azerbaidzhana v 40-50 gg. XIX veka.» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser.Ob.N.,** no. 1 (1964), 43-56.

«K uchastiiu studentov moskovskogo universiteta v revoliutsionnom dvizhenii Rossi v kontse 60-kh godov XIX veka.» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser.Ob.n.,** no. 4 (1964), 27-43.

Talibov, A. «Milli müstamlaka masalasi hagginda marksizm-leninizm nazariyesinin S. M. Afandiyev tarafından müdafiası edilmesi ve tablighi.» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser.Ob.N.,** no. 10 (1961), 3-14.

Tansel, F. «Arab harflerinin ıslahı ve değiştirilmesi hakkında ilk teşebbüsler ve neticeleri.» **T.T.K. Belleten,** no. 66 (1953), 224-49.

Taqizadeh, S. H. «The Background of the Constitutional Movement in Azerbaijan: Document.» **M.E.J.** 14, no. 4 (1960), 456-65.

Ter Minassian, A. «Nationalisme et socialisme dans le mouvement revolutionnaire armenien (1887-1912).» In Suny, R. G. (ed), **Transcaucasia: Nationalism and Social Change.** Ann Arbor: University of Michigan, 1983, pp. 141-84.

Tevetoğlu, F. **Türkiyede sosyalist ve kommunist faaliyetler, 1910-1960.** Ankara, 1967.

Ömer Naci, Istanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.

Tokarzhevski, E. **Iz istorii inostrannoı intervetsii i grazhdanskoı volny v Azerbaidzhane,** Baku, 1957.

Triă, V. **Kavkazskie sotsial-demokraty v persidskoı revoliutsii.** Paris: Izd-vo Sotsialdemokrat, 1910.

Trumpener, U. **Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918.** Princeton: Princeton University Press, 1968.

Tsereteli, I. **Separation de la Transcaucasie de la Russie et Independance de la Georgie: Discours prononcé à la Diète Transcaucasienne.** Paris: Chaix, 1919.

Tunaya, T. Z. **Türkiyede siyasi partiler, 1859-1952.** Istanbul, 1952.

İslamcılık cereyanı: İkinci meşrutiyetin siyasi hayatı boyunca gelişmesi ve bugüne bıraktığı meseleler. Istanbul: Baha Matbaası, 1962.

Ullman, R. H. **Anglo-Soviet Relations, 1917-1922: Britain and the Russian Civil War, November 1918-February 1920,** Princeton: Princeton University Press, 1968.

Validi, A. Z. «Türklerde hars buhranı.» **Türk Yurdu** (1924), 501-42.

Validov, D. **Ocherki istorii obrazovannosti i literatury Tatar.** Moscow: Gosudarstvennoe Izdatel'stvo, 1923.

Vambery, A. «The Turks in Persia and the Caucasus.» **Asiatic Quarterly Review** (1866), 165-79.

La Turquie d'aujourd'hui et avant quarante ans. Paris, 1898.

Western Culture in Eastern Lands, New York, 1906.

Vezirov, M.G.b. «O tatarskikh shkolakh.» **S.M.O.M.P.K.,** part 2 (1890), 1-6.

Villari, L. **The Fire and Sword in the Caucasus.** London: Allen & Unwin, 1906.

Vishnegradova, A. «Revoliutsionnoe dvizhenie v persidskom Azerbaidzhane.» **Novyi Vostok** 2 (1922), 249-55.

Walker, C. J. **Armenia: The Survival of a Nation.** New York: St. Martin's Press, 1980.

Wheeler-Bennet, J. W. **Brest-Litovsk: The Forgotten Peace.** London: Mac-milian, 1939.

Widerszal, L. **Sprawy kaukaskie v polityce europejskie.** Warsaw, 1934.

Wimbusch, S. E. «Divided Azerbaijan: Nation Building, Assimilation, and Mobilization between Three States.» In McCagg, W. O., Jr., and Silver, B. D. (eds), **Soviet Asian Ethnic Frontiers.** New York: Praeger, 1980, pp. 61-81.

Yacoub-Mir, **Le probleme du Caucase.** Paris: Librairie Orientale et Americaine, 1933.

Yashar, G. **Azarbayjan adabiyatında fajla zhanri.** Baku: Izd-vo A.Az.S.S.R., 1965.

Yurtsever, A. V. **Mirza Fethali Ahundzadenin hayatı ve eserleri.** Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği yayınları, 1950.

Azerbaycan dram edebiyatı. Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği yayınları, 1951.

Zabih, S. **The Communist Movement in Iran.** Berkeley: University of California Press, 1966.

Zakharov, A. «Narodnoe obuchenie u zakavkazskikh Tatar.» **S.M.O.M.P.K.,** part 2 (1890), 7-51.

Zardabi, H. b., **Sechilmish asarlari.** Baku: Azarbayjan Dövlät Nashriyatı, 1964.

Zarevand, **Turtsiia i panturanism.** Paris, 1930.

Un'ited and Independent Turania. Leiden: E. J. Brill, 1971.

Zenkovsky, S. **Pan-Turkism and Islam in Russia.** Cambridge: Harvard University Press, 1960.

Zeynalov, A. R. «Kashkül zhurnali va gazetini nashri tarihından.» **A.N.Az.S.S.R., Izvestiia, Ser.Ob.N.,** no. 11 (1959), 75-89.

«Ziya gazətinin nashri tarikhina geidlar.» **A.N.Az.S.S.R., Doklady** 16, no. 5 (1960), 519-22.

Kashkūda badii adabiyat. Baku: Elm, 1978.

Zeynalov, N. **Azərbayjan matbuati tarixi.** Baku, 1974.

Ziatkhan, A. **Aperçue sur l'histoire, la litterature, et la politique de d'Azerbaidjan.** Baku, 1919.

Zürrer, W. «Deutschland und die Entwicklung Nordkaukasiens im Jahre 1918.» **Jahrbücher für Geschichte Ost Europas** 26 (1978), 31-59.

GAZETELER

Akinchi (Baku), 1875-1877.

Füyuzat (Baku), 1906-1907.

Irshad (Baku), 1906-1907.

Kaspiy (Baku), 1892-1917.

Kashkül (Tiflis), 1884-1891.

Molla Nasr al-din (Tiflis), 1906-1913.

Shalala (Baku), 1912.

Sharq-i Rus (Tiflis), 1903 - 1904.

Taraqqi (Baku), 1909.

Tarjuman (Bakhchisarai), 1893 - 1907.

Ziya (Tiflis), 1879 - 1881.

DİZİN

Abaşidze, Kita — 124
Abbas, Mirza — 23-4
Abdülhamid II. 52-3, 103
Abilov, İbrahim M. (1881 - 1923)
84, 127, 223, 244
Acarlar — 111 - 116
Adalet — 126, 162, 209, 224-25,
228, 230
Adem-i Merkezîyet — 125, 129,
132, 140
Ağamalloğlu, Samed (1867-1930)
127, 223, 241, 244
Ağayev, Ahmed Bey — 54, 72,
86-7, 104, 110, 118, 179, 190,
204
Ağazade, Hasan Dr. — 72, 125,
132, 153, 245
Ahalkerek — 170
Ahaltsik — 25, 170
Ahrar Partisi — 195, 241
Ahundov, Ruhullah A. (1897 -
1938) — 225, 229
Ahundzade (Ahundov), Mirza
Feth Ali — 43, 47, 49
Akçuraoğlu, Yusuf — 77, 105
Aleksander I (Rus Çarı) — 22
Aleksander II (Rus Çarı) — 33
Aleksandropol — 170
Alekssev - Mehtiyev — 148
Aliyev, Ashum — 223

Almanya — 168-72, 181-83, 189
Anadolu — 212, 214, 241
Andranik, Ozanian — 154, 192
Ankara — 237-38
Apşeron — 39
Aras Nehri — 22, 52, 247
Ardahan — 112, 156, 165
Askeri Hükümet — 29, 30
Assodullayev — 41
Astragan — 188, 202, 226
Aşurbekov, İsa — 86, 128
Avestisyan, Z. 135
Azadistan — 246
Azerbaycan Demokratik Parti
(İran) — 180-246
Azerbaycanlı Komiteler — 225,
229, 231, 238-40
Azericiler — 90-1, 109
Azizbekov, Meşhadi, A. — 81,
84, 86, 184, 188
Azrevkom — 204-44
Baikov, A. — 157
Bakû — 20, 29, 32, 36, 39
Bakû - Batum Demiryolu — 168,
193
Bakû Duması — 34, 42, 74, 142,
162
Bakû Ermeni Milli Konseyi —
161, 186

Bakû Komünü — 184-85-
 Bakû (Mart Olayları) — 157-62
 Bakû RKP (B) Komite — 224-25, 228-29
 Bakû RSDİP Komite — 82
 Bakû Sovnarkomu — 162, 181, 183, 185-86
 Bakû Sovyeti — 124, 134, 144
 Bakû 26 Komiseri — 188
 Bakû Üniversitesi — 198
 Balkan Savaşları — 106, 108
 Başkır — 130, 139
 Batum — 164-65, 167-69
 Biçerakov, Lazar — 186, 190
 Birlik (Volga Tatarları) — 126
 Bolşevikler — 134-35, 137, 142, 156-58, 160, 224
 Brest-Litovsk — 153, 166-67, 171
 Browne, E.G. — 101
 Bünyadzad, Dadaş H. — 84, 126, 225, 240
 Büyük Britanya — 190-93, 209-10
 Caferov, M. — 115, 124, 148, 180
 Car - Beylegon — 23, 27, 29
 Cedidizm — 50
 Cevad Han (Gence) — 22
 Cihad — 110
 Culfa — 170
 Caparidze — 83, 143, 159, 162, 184, 188
 Cernişevski, A.I. — 31
 Cheidze, Nicholas — 147
 Chenkeli, Akaki — 124, 148, 165, 167
 Çicerin, G. — 233-34
 Dağıstan — 26-7, 110, 115, 129,

164, 169
 Deli, Ali — 70
 Denikin, Anton I. — 202, 204, 210-11, 227, 233
 Derbent Hanlığı — 20, 23, 32, 36
 Dıfai — 72-3
 Doğu Transkafkasya — 33, 35, 38, 41, 79, 124, 192-93
 Dondukor, A.M. — 34
 Dunsterville, Lionel C. — 186, 188, 190
 Eçmiyazin — 23, 70, 170
 Efendiyev, Hafız — 49, 250
 Efendiyev, Sultan Mecid — 80, 84, 184, 226, 231
 Efgani, Cemaleddin Seyyid — 53, 101, 109
 Ekinci — 47-8
 Ekinci, Müslüman Sol Örgüt — 162, 224-25
 Elizavetpol — 22-3, 33, 37, 192, 206
 Enver Paşa — 111-12, 114-5, 163, 212
 Enzeli — 190-91, 247
 Erivan Hanlığı — 20, 25-6, 37, 69, 156, 199
 Ermeniler — 26, 40, 71, 157, 192
 Ermenistan — 71, 206, 210, 214
 Ermeni - Müslüman Çatışması — 68-74, 156-160
 Ermeni Oblastı — 26
 Ermolov, A.P. — 25, 29
 Erzincan — 113, 164
 Erzurum — 25, 113, 115, 117
 Feth, Ali (İran Şahı) — 23, 25
 Feth, Ali Han (Kuba Han) — 21, 23-4
 Füyuzat — 85-6, 88-9

Gabba, M. Colonel — 208
 Galiyev, Sultan — 228
 Garayev, Ali Haydar — 127, 223, 225, 230, 240, 243
 Gasprinski, İsmail Bey — 50-2, 77, 105
 Gayret — 73
 Gazavat — 27 bkz. Şamil
 Gegeckori, E. 148
 Gelibolu Harekatı — 112
 Gence — 20, 23, 29, 36, 69, 178, 197
 Gilan — 102, 246-7
 Gilani, Seyyid Eşref — 100
 Golitsin, Grigori — 68
 Gotsinski, İmam Necmeddin — 156, 161, 250
 Gökçay — 81
 Gönüllü Askerler — 203
 Griboedev, A.S. — 36
 Gülistan Antlaşması — 23-5
 Gürcüler (Federalist) — 73, 149, 151, 153
 Gürcüler (Menşevik) — 102, 127, 147, 149, 152, 164
 Gürcü Guberniası — 22
 Gürcistan — 178, 204, 209-10, 245-46
 Hacibeyli, Ceyhun — 204
 Hacibeyli Üzeyir — 85
 Hacinski, Mehmet Hasan — 80, 83, 124, 204, 232, 234-35, 237, 239
 Hahn, P.V. — 30-1
 Hakverdiyev, A. — 47, 49
 Halil Bey (Batum Delegatesi) — 170
 Halil Bey (Osmanlı Komutanı) — 112, 187, 214, 238-39
 Hayat — 85-6, 88

Haydarov, İbrahim — 150, 169
 Hıncak Partisi — 65, 83
 Hıyabni, Ş.M. — 180, 209, 246-47
 Himmet — 81
 Himmet — 55, 80-5, 125-27, 223-25
 Himmet - Bolşevik — 127, 157, 209
 Himmet - Menşevik — 127, 152, 224-27, 244
 Himmet - Sol — 223-25
 Himmetçiler — 102, 184
 Hoyski, A. Han — 115
 Hoyski, F. A. Han — 79, 117, 126, 194, 203-4, 233-37, 245
 Hüseyinov, M. Davud — 223, 225, 228, 230, 240-41, 243
 Hüseyinzade, Ali Bey — 52, 89, 104, 163
 Iraklı II. Keketi Kerkli — 22
 İbrahimov, Raşid — 77
 İçtimai Amiyun — 99, 126
 İlimski, N. I — 92
 İran — 28-9, 45, 48, 113-14, 178, 204, 208-10
 İran Demokratik Parti — 103
 İran Devrimi (1905-1911) — 97-103
 İran İşçileri (Bakû'de) — 97-8
 İrşad — 85-7, 99
 İslam Ordusu — 178, 182
 İsmail Şeki Han — 29
 İsrailbekov, M. — 126, 184, 226
 İtalya — 207-8
 İttifak — 71, 78
 İttihad — 125-28, 166-67, 232-33, 237
 İttihad ve Terakki Komitesi

(İTK) — 103-5, 110-11, 163, 189
İttihad-ı Osmaniye — 152
Jön Türkler — 101, 103, 113
Kacar, Mirza — 247
Kacarlar — 24, 98
Kaçaznuni, H. — 153, 169
Kadetler — 72, 78, 152, 191
Kafkas Cephesi — 112, 115, 117, 149, 154
Kankrin, T.E. — 28, 36
Karabağ — 20, 22, 23-4, 29, 178, 192, 197
Karabekir, K. — 213-4, 238
Karabekov, K. — 104, 128
Kars — 112, 164-5, 168
Kaspiy — 55, 74, 76, 118
Katerina II. — 22
Katkov, M. N. — 50
Kavbüro — 236, 243
Kazak — 24
Kazımzade, A. — 80, 107
Kavm — 51, 89, 255
Kedabek — 37
Kemal Paşa, M. — 212-5, 236, 238
Kemalist Türkler (Bakü'de) — 236-9
Kerenski Rejimi — 138, 151, 155
Kesmammedov Elekber — 79, 80
Kesmammedov Kardeşler — 72, 125
Keşkül — 48, 51
Kızıl Ordu — 181, 185-7, 247-50
Kızıl Ordu 11. — 238-9, 245, 247
Kırgız — 130, 139
Kırım — 130
Kırım Tatarları — 139

Kirov, S.M. — 229, 236
Koçarlı F. Bey — 91
Kornilov, L. G. — 133-4
Kraikom — 226, 228-30
Kress von Kressenstein — 172
Kuba Hanlığı — 20, 23, 36
Kuluzade, Mehmed Celal — 90
Kutaisov P. I. — 30
Kuvantaliani, E. A. — 238
Kuzey Kafkasya — 163, 170, 178
Kuzey Kafkasya Dağlılar Cumhuriyeti — 169, 203
Küçük Han Mirza — 186, 247
Lazlar — 112-3
Lenin, V.I. — 136-7, 150-1, 158, 236, 243
Lenkoran — 21, 24, 158, 250
Levandovski — 239, 243
Lezgiler — 26, 81
Liakov — G. 113
Liberalizm — 54, 74-80
Lordkipanidze, I. — 168
Lossov, Von Otto — 170-2
Mahal — 20, 30-1
Malik - Aslanov — 148, 169
Mehdi Kulu — 29
Mehmed, Cafer — 99
Mehmendarov, Samed Bey — 110, 199, 232, 235, 241
Mehtiyev, Yakub Mir — 154, 204
Mektebler — 49-51
Mdvani, Budu — 236
Meçnikov, P.I. — 30
Mehmed VI — 212
Mezopotamya — 113, 171
Mikoyan, Anastas — 224-5, 229
Millet — 51, 89, 91, 109, 255
Milletler Cemiyeti — 196, 205, 207

Mir Hasan (Talış Hanı) — 28
Molla Nasreddin — 85, 90-1, 100
Mondros Mütarekesi — 189
Mugan Stepi — 156, 158, 199
Muhammed Ali — 100, 102
Musabekov, H. M. — 226, 231, 240, 243
Mustafa (Şirvan Hanı) — 29
Muzaffer Üd-din — 98
Müridler — 27-8
Müslüman Eğitimi — 48-52, 132-3 bkz. Mektepler
Müslüman Millî Birlikleri — 161, 178, 198
Müslüman Sos. Blok — 148-9, 180, 194, 195
Naci, Ömer — 111, 113
Nadir (İran Şahı) — 20, 22
Nahcivan Hanlığı — 20, 23, 25-6, 29, 69, 210
Nakaşidze, V.I. — 69, 71
Nakşibendi — 27
Narcin Adası — 248
Nerimanov, Neriman — 81, 84, 126, 199, 226-7, 231, 240-1, 243
Nikola I (Rus Çarı) — 25-6, 28, 32
Nikola II (Rus Çarı) — 66, 71, 123
Nikolas Nikolayeviç — 116, 123
Nobel Kardeşler — 39
Nuka — 24, 36-7, 41
Nuri Paşa — 178, 189, 212-13, 215, 249
Oğuz Han — 104-5
Oğuzculuk — 105, 112
Ordubad — 25, 38, 41
Ordubadlı, M.S. — 102

Ordzhonikidze, Grigori — 236, 239, 243
Osmanlı Devleti — 21, 25, 88-9, 103, 110-15, 162, 172, 177-90
Osmanlıcacılık (Azerî Dilinde) — 48, 50, 90-2
Ozakom — 123-24, 129
Pan - Azerbaycanizm — 101, 164, 208-9, 257
Pan - İslamizm — 52-4, 72-3, 111, 124, 127-28, 130-31, 153-54, 231
Pan - Slavizm — 50, 52
Pan - Türkizm — 50, 52, 104-5, 129, 131-32, 196, 231, 256-57
Parlamento — 193-97, 240-43
Paskevich I.F. — 25
Pepinov, Ahmed — 127, 223, 225, 232
Petro (Büyük) — 21, 71
Petrol Sanayii — 39-42
Petrovsk — 156, 159, 186
Ramişvili, Noi — 160, 169
Resulzade, Mehmed Emin — 80-4, 116, 132, 140-44, 195-96, 232, 235, 241, 244
Rus Göçmenleri — 35, 156, 189
Rus - İran Savaşı — 23-5 bkz. Kacarlar
Rus Komünist Partisi RKP (B) — 224-30
Rus Millî Konseyi — 191
Rus - Osmanlı Savaşı — 25
Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi, RSDİP — 56, 65, 80-4, 127, 136-37
Rus Tatar Okulları — 43
Rusya (Çarlık) — 22-5, 28-40, 68-9

Rusya (Sovyet) — 139-40, 181-
83, 232-34, 242-43
Ruslaştırma — 30, 33-4, 198
Rüstembekov — 125, 132, 167,
235, 239
Ruşeni, Hasan — 163

Sabir, Mirza Elekber — 100,
103
Sabit, Suat — 213, 238
Sadık Mamelek — 99
Safaviler — 20-1
Safikürdiki, Aslan — 150, 160,
189, 244
Salamon I — 22
Salikov, Ahmet — 131
Sardarov — 84, 226
Sarikamış — 112, 113, 115
Sattar Han — 100-1, 246
Seim — 78, 138, 151-2, 160, 168
Serebrovski, A.P. — 243
Sovnarkom — 140, 147, 151-2,
158, 161
Stalin, Joseph — 83, 140-1, 227,
244
Sultanov, Hamid. N. — 126, 226,
228, 243
Sultanov Kosrov — 192
Sunniler — 26-8, 46-9
bkz. Şamil, Şii-Sünni
Süvari Birlikleri — 110, 134, 155,
158, 178

Şahtahinski, M.A. — 79, 90
bkz. Şarlar
Şamil — 27, 31-3
Şamhor Kıyımı — 156
Şark-i Rus — 48, 68, 76, 90
Şaumian, Stepan — 124, 134,
141, 144, 156, 158, 184, 186
Şcendrikov Kardeşler — 65

Şeki Hanlığı — 20-4, 27, 29
Şelale — 86, 91
bkz. Yeni Lisan
Şemeka — 24, 32-3, 36, 156, 158
Şer'i — 30, 35, 128, 250
Şeyhülislamzade, E. — 165, 180,
223, 237
Şii (Şiiler) — 20, 25, 27, 46, 106,
117
Şii - Sünni ayrılığı — 25-6, 44, 54,
105, 255
Şihlinski — 110, 199, 235, 240
Şirvan Hanlığı — 20, 22, 24, 29
Şirvani Hacı Seyyid Azim — 45,
49
Şuşa — 24, 69-71, 249

Tagiyev, İsmail — 79
Tagiyev, Zeynel Abdul — 42, 46,
55, 81, 110, 129
Talış Hanlığı — 20, 24, 28, 29
Tanzimat — 46, 88
Tarım Reformu — 37, 132, 140,
196
Taşnaksütyun — 65, 68, 111,
157, 194
Tebriz — 20, 25, 164, 177, 180,
208-9, 246
Terakki — 86
Tercüman — 50, 75
Teşkilat-ı Mahsusa — 114
Thomson, V.M. — 194-5, 203-4,
207, 210
Tiflis — 43, 71, 115, 127, 147-8,
151, 154, 199, 245
Tiflis Guberniası — 32
Topcubaşiyev (Topcubaşı), Ali
Merdan Bey — 55, 74, 77-8,
126, 195, 205-6, 209, 214
Trabzon Barış Görüşmeleri —
165-68

Transkafkasya — 21, 25, 28, 31-
2, 34, 36, 73, 79, 112, 115,
124, 130, 140, 204, 210, 212,
225, 245
Transkafkasya Federasyonu —
162-72
bkz. Seim
Transkafkasya Konferansları —
210, 212
Transkafkasya Müslümanları —
51, 79, 110, 116, 128, 172
Tsentrokaspiy Diktatörlüğü —
186-87
Tsereteli, Iraklı — 147, 167, 172
Tsitsianov, P. — 22-3
Turan — 104-5, 110, 190
Türk Devrimci Komitesi (Sosyal
Federalist) — 73
Türk Kominist Partisi (TKP) (Ba-
kû) — 237-39
Türk Yurdu — 105, 109
Türkçülük — 50, 54, 104-6, 128
bkz. Turan: Ziya Gökalp
Türkistan — 130-31, 139
Türkiye — 21, 189, 191
Türkmençay Antlaşması — 25,
28
Türkmenler — 20, 26, 105

Ümmet — 53, 107, 128, 131, 255

Vambery, Arminius — 25
Vehib Paşa — 162-64, 168
Versay Barış Konferansı —
204-7

Vezirov, Hasan — 162, 185, 188
Vezirov, Necef Bey — 47
Volga Tatarları — 50, 67, 76, 78,
139
Vorontsov - Daşkov İ. — 71, 75,
116
Vorontsov, Mihail S. Prens —
31-3

Wardrop, O. — 208
Wilson, Woodrow — 205

Yeni Lisan Hareketi — 91
Yerel Yönetim — 123, 129, 132,
135-36
Yudenic, N. — 113
Yusufbekov (Yusufbeyli) — 72,
104, 132, 195, 215, 225, 232,
237, 245

Zakatalı — 197, 249
Zakavkom — 148-49, 161-64
Zand Hanedanlığı — 20
Zangezür — 192, 206
Zemstvo — 34, 75
Zerdabi Hasan Bey — 46, 48-9,
51
Zeynelov, Zeynel — 79
Zhordania, Noi — 148, 153
Ziya Gökalp — 53, 89, 104, 163
Ziyai Kafkassiya — 48
Ziyathanov, Adil — 208
Ziyathanov, İsmail — 72, 74